

Wij moesten door...

Eindredactie

Henk Smeets en Dick de Winter

Uitgave van het Sneevliet Herdenkingscomité

Ridderkerk 2002

Henk Smeets en Dick de Winter (eindredactie)

Wij moesten door...

Uitgave van het Sneevliet Herdenkingscomité

Ridderkerk 2002

ISBN 90-9015780-8

Redactie : Marion Beeksma, Ger Groenenboom-van Tol,
Ellen Santen, Henk Smeets, Theo van Veen, Pien Visser-Menist
en Dick de Winter.

Grafische vormgeving: Rietje Smeets

Druk: SSN, Nijmegen

Bestellen:

Deze uitgave kan besteld worden door overmaking van 15 euro op giro 223776
t.n.v. penningmeester Sneevliet Herdenkingscomité, Petuniapad 4, 3202 HX
Spijkenisse (onder vermelding van “boek”).

Eerdere publicaties van het Sneevliet Herdenkingscomité:

Max Perthus (red.) *Voor Vrijheid en Socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet
Herdenkingscomité*, Gramo, Rotterdam 1953.

Tinus de Winter e.a. (red.) *Internationaal Socialisme. Teksten van revolutionaire
socialisten 1911-1942*, Gramo, Rotterdam 1984.

Inhoudsopgave

Henk Smeets & Dick de Winter Voorwoord	5
Dick de Winter Van RSP tot MLL-front	7
Alam Darsono Henk Sneevliet, brenger van het marxisme naar Indonesië	17
Li Yuzhen Sneevliet in China	29
Dick de Winter Franz Holß (1906-1957)	39
Theo van Veen & Dick de Winter Linkse eenheidsfronten	
Anti-Imperialisme Liga, ANTIFO en Comité van Verweer	41
Friso Endt Spanjestrider	51
Stephen Snelders De Algemene Werklozenbond in Rotterdam (1936-1940)	59
Dick de Winter Aaldert IJmker, revolutionair-socialist in Den Haag	75
Dick de Winter J.H.E. Roebbers, revolutionair-socialist in Deventer	82
Henk Smeets Sneevliet, onderduiker in Vught	93
Daniel Guérin Herinneringen aan Sneevliet	106
Crematie en bijzetting van de gefusilleerden	109
Marion Beeksma Het gelijk en de twijfel van Stan Poppe sr.	113
Ellen Santen Wij moesten door... Een verantwoording	131
Ellen Santen Wij moesten door...	132
Andries Dolleman Fusillade - <i>meervoudig treffen - één kogel voor velen</i>	133
Ellen Santen Het gevoel dat je anders was	142
Andries Dolleman Fusillade - <i>bij de dood van acht revolutionairen</i>	150
Ellen Santen Afgerond is het natuurlijk nooit	151
Andries Dolleman Wonden - <i>Weteringsschans - afscheid van vader</i>	158
Andries Dolleman Wonden - <i>Herdenken - gesprek met moeder</i>	160
Ellen Santen Er is een grootvader met een hele geschiedenis	161
Ellen Santen Zou ik zo kunnen zijn?	169
Andries Dolleman Wonden - <i>Herdenken op Westerveld</i>	176
Marion Beeksma & Ellen Santen The courage to stand alone	177
Afkortingen	188
Glossarium	191
Index	194
Personalia auteurs	199

Voorwoord

Vanaf 1954 houdt het Sneevliet Herdenkingscomité elk jaar op of rond 13 april bij het monument op het terrien van het crematorium 'Velsen' te Driehuis/Westerveld (gemeente Velsen) de herinnering levend aan de gevallen revolutionair-socialisten en hun strijd voor vrijheid en socialisme. Bij die herdenking gaat het welbewust ook om de strijd tegen fascisme, rassenwaan en oorlog die - helaas - nog steeds actueel blijft.

Dit boek verschijnt ter gelegenheid van de zestigjarige herdenking van de executie van een aantal revolutionair-socialisten in de Tweede Wereldoorlog. Bij een eerdere herdenking lieten de aanwezigen weten een publicatie te verkiezen boven een groots opgezette herdenking in 2002. Daarbij werd overwogen dat een publicatie de herinnering aan de gevallen en hun politieke activiteiten beter en langer zou bewaren dan een bijeenkomst. Er werd een redactiecommissie gevormd, die zich bezon op de inhoud van het boek. Besloten werd de nadruk te leggen op de jaren '30 met een uitloop naar 1942. Informatie over die periode is beperkter beschikbaar en ook minder toegankelijk dan de studies over eerdere decennia (met veel aandacht voor Sneevliets activiteiten in Indonesië en China). Nadruk op de jaren dertig biedt bovendien de mogelijkheid om stil te staan bij een aantal kameraden van Sneevliet, van wie de activiteiten tot nu toe slechts belicht werden in vaktijdschriften of scripties. Wel wordt deze bundel geopend met een bespiegeling over de betekenis van Henk Sneevliet voor Indonesië en China door auteurs die uit die landen afkomstig zijn. Maar daarna wordt óók ingegaan op de rol van anderen: Ab Menist, Piet van 't Hart, Aaldert Ijmker, Johan Roebbers, Stan Poppe en Franz Holß.

Zij moesten door...
V.l.n.r.
Jannie Schrieffer,
Ellen Santen en
Meta Dolleman.
Rechts van hen:
Aaf Drenth.
Westerveld, 1982.

Zo komen leiders van de RS(A)P aan bod, maar óók ‘doeners’, harde werkers op lokaal niveau, of - in het geval van Holß – de illustrator van revolutionair-socialistische standpunten. Intussen realiseren we ons, dat óók dit boek onvolledig is, dat nog steeds niet de rol van iedereen binnen de beweging beschreven wordt, en dat opnieuw keuzen moesten worden gemaakt uit een veelheid aan personen en onderwerpen. Waar dit boek tenslotte nadrukkelijk aandacht aan besteedt, is het lot van de nabestaanden. Hoe ging het verder na 1942? Het boek wordt daarom afgesloten met een aantal interviews met kinderen en kleinkinderen van drie voormannen van het MLL-front. Aan die interviews ontleen we ook de titel van dit boek: ‘Wij moesten door...’

De bundel die nu voor u ligt beschrijft de geschiedenis van een politieke beweging en zijn leiders die zestig jaar geleden abrupt beëindigd werd. De verhalen zijn geschreven door mensen die door politieke en/of familiale banden verbonden zijn met de mensen wier leven zij beschrijven. Na zestig jaar blijkt dit over het algemeen te kunnen met een zekere distantie, mede door de loop der geschiedenis na 1942 en het leven dat de auteurs zelf hebben doorgemaakt. Ondanks verschillen die zo zichtbaar worden, hebben alle verhalen gemeen dat ze gekenmerkt worden door respect voor mensen die de consequenties van hun politieke keuzen hebben gedragen, tot het einde toe. Dat respect is óók na zestig jaar geheel op zijn plaats.

Bij het uitbrengen van dit boek hebben we de steun gehad van velen. Om te beginnen zijn we zeer ingenomen met de wijze waarop zoveel auteurs hun artikelen voor dit boek hebben geleverd: op tijd, op maat en inhoudelijk beantwoordend aan het kader van deze publicatie. Marion Beeksma, Ger Groenenboom-van Tol, Ellen Santen, Theo van Veen en Pien Visser-Menist vormden met ondergetekenden de redactie. Zij maakten door hun actieve ondersteuning ons werk als eindredacteuren gemakkelijk. Óók bij het zoeken naar illustraties hebben we van alle kanten medewerking gehad, met als gevolg dat veel, nog niet eerder gepubliceerd materiaal kon worden opgenomen. Behalve de auteurs en familieleden van de personen die in dit boek worden besproken, danken we Bart de Cort (IISG) en Jan Landman voor hun speurtocht naar fotomateriaal. Extra dank zijn we verschuldigd aan Rietje Smeets. Zij heeft voor dit boek de vormgeving verzorgd. Dank ook aan Louis Wetzter, die de basisvertaling verzorgde van het artikel van Li Yuzhen. Els de Winter zijn wij voorts erkentelijk voor de wijze waarop zij steeds gastvrijheid verleende aan de redactievergaderingen. Ten slotte danken wij het Sneevliet Herdenkingscomité, dat wij onder de vlag van dit comité en met zijn financiële steun de vrijheid hebben gekregen om dit boek te maken zoals het nu geworden is.

Henk Smeets
Dick de Winter

Dick de Winter

Van RSP tot MLL-Front

'Revolutionair-socialisme'. De term roept vragen op. Zeker voor lezers van nu die, of niet bekend zijn met politieke verwickelingen in Nederland gedurende de periode 1929-1942, of als vele 'kinderen van deze tijd' elke belangstelling voor 'ismen' verloren hebben.

Wat houdt revolutionair-socialisme ideologisch in? Waarin onderscheidt het zich bijvoorbeeld van de 'sociaal-democratie' en het 'communisme'? En welke betekenis en invloed heeft het in Nederland gehad? In historische overzichtspublicaties wordt het revolutionair-socialisme als aparte loot aan de socialistische stam soms in het geheel niet vermeld. Gemakshalve wordt het vaak als onderdeel van het door Rusland gedomineerde 'communisme' gezien of, even onterecht met 'trotskisme' gelijkgesteld. Omdat dit soort vragen wellicht bij lezers van de hierna volgende artikelen opkomen, wordt hier kort ingegaan op de geschiedenis van het revolutionair-socialisme in Nederland.

De Revolutionair-Socialistische Partij

In het Nederlandse politieke landschap tussen de beide wereldoorlogen is het revolutionair-socialisme van de Revolutionair Socialistische Partij (RSP) en de Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij (RSAP) slechts een 'stroompje' geweest. Wel een fel, idealistisch en actief stroompje.

De RSP was in 1929, bij haar ontstaan, samengesteld uit leden van de oudste

'Kiest Sneevliet uit de cel'. RSP-campagne voor de Kamerverkiezingen 1933 in Rotterdam. Sneevliet zat vijf maanden gevangen, omdat hij solidariteit had betuigd met protesterende marinemensen in Indonesië (de munterij op de Zeven Provinciën). Vierde van rechts: Ab Menist.

Nederlandse vakcentrale, het revolutionaire Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) en ontevreden sociaal-democraten van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Daarnaast bestond het vooral ook uit resten van de Socialistische Partij (SP), die door oud-NAS-secretaris Harm Kolthek in 1918 was opgericht. Harm Kolthek had voor de SP van 1918 tot 1922 zitting in de Tweede Kamer gehad. Toen hij niet herkozen werd, verliet hij in 1925 teleurgesteld deze partij. Overgebleven kernen van de SP voegden zich in 1928 bij het Revolutionair Socialistisch Verbond (RSV). Dat landelijk Verbond vormde met zijn plaatselijke Revolutionair Socialistische Comités een kristallisatiepunt voor communistische heroriëntering buiten de Communistische Partij Holland (CPH) om. Tot dat RSV gingen ook antistalinistische CPH-ers, waaronder bijvoorbeeld Henk Sneevliet, Willem Dolleman en Ab Menist, behoren. Op vakbondsgebied keerden zij zich binnen de CPH tegen de exclusieve oriëntatie van de partij op het sociaal-democratische Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV). Bovendien wensten zij zich niet de les laten lezen door de Communistische Internationale (Komintern), die verordende dat kleine NAS-bonden zich moesten oplossen in datzelfde NVV. Deze oppositionelen, zogenaamde 'NAS-communisten', waren   f zelf al eerder uit de CPH gestapt,   f geroyeerd. Het Revolutionair Socialistisch Verbond werd later, in 1929, omgezet in de RSP.

De Revolutionair-Socialistische Arbeiders Partij

In 1935 fuseerden de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP), een radicale afsplitsing (1932) van de SDAP, en de RSP tot de Revolutionair-Socialistische Arbeiders Partij (RSAP). Beide politieke formaties, zowel RSP als RSAP, hebben van 1929 tot aan april 1942, toen de landelijke top van de illegale RSAP onder de naam Marx-Lenin-Luxemburg-front door de nazi's werd vermoord, het 'revolutionair-socialisme' in Nederland vorm en inhoud gegeven.¹

De meest op de voorgrond tredende landelijke politicus was Henk Sneevliet², een internationaal bekende en gerespecteerde revolutionair-socialist die zijn sporen in het koloniale Indonesi  ³ en in China⁴ had verdiend. Als pionier, schrijft zijn schoonzoon de schrijver Sal Santen, heeft hij in de geschiedenis van de twintigste eeuw nauwelijks zijn weerga, 'want het is geen kleinigheid als eerste de drijfkracht van de koloniale revolutie te hebben onderkend'.⁵ Sneevliet bezette voor de RSP en (later) voor de RSAP van 1933 tot 1937 een zetel in de Tweede Kamer.

Tegen stalinisme en sociaal-democratie

De RSP en de RSAP waren ideologisch gezien marxistisch-leninistische partijen die zich met volle overtuiging tegen het rigide stalinisme van de Communistische Partij Holland (CPH) hebben gekeerd. In beide partijen overheerste een sterke internationaal-socialistische oriëntering die op gespannen voet stond met Stalins 'socialisme in één land'. De Communistische Internationale was volgens de RSP een mislukking. Want ondanks het feit dat ze de beschikking had over voldoende middelen voor propaganda en organisatie, was ze er niet in geslaagd in West Europa een macht van betekenis te worden. De oorzaak zochten de revolutionair-socialisten niet alleen in onjuiste propaganda, maar vooral ook in de organisatie-

Oprichtingscongres van de RSAP (fusie van de RSP en de OSP) in de Rotterdamse Diergaarde, 3 maart 1935. Rechts op de foto (staand achter de rij zittenden, 7e van rechts): Henk Sneevliet.

vorm in de Sovjet-Unie. Die gaf gemakkelijk aanleiding ‘tot machtsmisbruik, willekeur en corruptie’. Ondanks fraaie leuzen als ‘contact met de massa’ en ‘eenheid van het proletariaat’, was de propaganda ‘sectarisch en demagogisch’. Ze richtte zich ‘in het algemeen tot de negatieve instincten van hebzucht en haat in de onderste lagen van het proletariaat’. Slechts bij uitzondering werd een beroep gedaan op positieve solidariteitsgevoelens. Voor leugen en bedrog schrok men in het geheel niet terug. Gevolg: het kweken van felle haat en wantrouwen tussen delen van het proletariaat. De RSP wilde uitdrukkelijk stelling nemen tegen de betekenis van ‘geweld’ zoals die door de communistische partijen werd ingevuld.⁶ Bovendien was de grondslag van de door Moskou gedomineerde Derde Internationale volgens de revolutionair-socialisten onjuist. De leiding was niet

1 Max Perthus *Henk Sneevliet revolutionair-socialist in Europa en Azië*, SUN, Nijmegen 1976; Max Perthus (red.) *Voor Vrijheid en Socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet Herdenkingscomité*, Gramo, Rotterdam 1953; Herman Pieterse ‘Tussen NAS en Komintern. Ontwikkeling en aanhang van SP, RSP, OSP, RSAP (1918-1940)’, in: Menno Eekman & Herman Pieterse *Linkssocialisme tussen de wereldoorlogen*, Stichting beheer IISG, Amsterdam 1987; Bas van der Plas *Henk Sneevliet, een politieke bibliografie 1905-1940*, Stichting beheer IISG, Amsterdam 1994; Fritjof Tichelman *Henk Sneevliet. Een politieke biografie*, Kritiese Bibliotheek, Van Gennep, Amsterdam 1974; Tinus de Winter, Bas van der Plas & Dick de Winter (red.) *Internationaal socialisme. Teksten van revolutionair-socialisten*, Gramo, Rotterdam 1984.

2 Zie de bijdrage van Daniel Guérin op p. 106.

3 Zie de bijdrage van Alam Darsono op p. 17.

4 Zie de bijdrage van Li Yuzhen op p. 29.

5 Sal Santen *De nalatenschap van Henk Sneevliet*, Uitgeverij De Bezige Bij, Amsterdam 1995, p. 12-13.

6 ‘Stellingen inzake het standpunt der Revolutionnaire Socialistische Partij in Nederland’, in: *Solidariteit, weekblad van het Revolutionnaire Socialistisch Verbond in Nederland*, 12 januari 1929.

wèrkelijk internationaal. De Moskouse Derde Internationale hield slechts rekening met de ogenblikkelijke belangen van de buitenlandse politiek van Rusland zelf. Het zwaartepunt lag duidelijk bij de nationalistisch handelende Russische Communistische Partij. En dat strookte niet met de belangen van het internationale proletariaat volgens de revolutionair-socialisten. Was de leiding van een communistische partij buiten Rusland niet volgzzaam genoeg dan werd deze zonder pardon door Moskou tegengewerkt of terzijde geschoven. Moskou's oog en oor waren alom. De regie onverbiddelijk.⁷

De communistische partij in Nederland, de CPH, heeft de kleine revolutionair-socialistische concurrent fel en met met alle middelen bestreden. De revolutionair-socialisten moesten het in de communistische pers herhaaldelijk ontgelden. Ze werden uitgemaakt voor 'sociaal-fascist', 'fascist' of 'trotskist'. 'Stalinistisch bederf' noemden de revolutionair-socialisten dat. Het Rotterdamse gemeenteraadslid Ab Menist werd in 1931 door een communistische knokploeg die hem in het donker bij zijn woning had staan opwachten, haast dood geslagen.⁸ Henk Sneevliet op zijn beurt karakteriseerde de stalinistische CPH als 'de syfilis van de arbeidersbeweging'.

De revolutionair-socialisten keerden zich ook tegen de aanpassingspolitiek van de sociaal-democratie aan de kapitalistische maatschappij. De mislukking van de sociaal-democratische Tweede Internationale bij het begin van de Eerste Wereldoorlog lag hen nog vers in het geheugen. Ook verweten de revolutionair-socialisten de sociaal-democraten medeplichtigheid bij de moord op Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht in Duitsland. In ons land werd de SDAP bekritiseerd, omdat deze partij tijdens de Eerste Wereldoorlog de klassenstrijd had afgezworen. De sociaal-democraten verloren in de ogen van de revolutionair-socialisten in toenemende mate alle revolutionaire betekenis 'door hun verstriktheid in de democratische ideologie en het krampachtig vasthouden aan de legaliteit'.⁹ Ze werden gezien als medewerkers aan het herstel van het kapitalisme. Een ander punt van kritiek was dat het de sociaal-democratie, internationaal gezien, ontbrak aan een consistent politiek programma. Daarom werden de sociaal-democratische partijen tot de linkervleugel van de burgerlijke democratie gerekend met slechts regeringspluche als beoogd einddoel. Ze waren weggeleden 'in het moeras van het reformisme'.¹⁰ Volgens de RSP hadden de sociaal-democraten de belangen van de arbeidersklasse en het socialisme ernstige schade toegebracht.

Klassenstrijd

Hoe moest de RSP zich in Nederland in het politieke krachtenveld positioneren? De revolutionair-socialisten beschouwden het als hun taak om door systematische en intensieve propaganda-arbeid de arbeiders 'de ogen te openen voor de gevaren en verderfelijke resultaten van de politiek der sociaal-democratische en communistische partijen'.¹¹ Zelfstandige partijvorming was daartoe de enige mogelijkheid. Het ontstaan van de RSP was overigens geen typisch nationaal verschijnsel. Ook in andere West-Europese landen ontwikkelden zich partijformaties die welbewust buiten de sociaal-democratische Tweede Internationale en de communistische Derde Internationale wilden blijven.¹² Er werden ook pogingen gedaan een

De Arbeid,
19 februari 1937.

AFBRAAK DER NEDERLANDSE DEMOKRATIE

nieuwe (Vierde) Internationale op te richten.

De RSP vertrouwde erop dat de maatschappelijke ontwikkeling haar wind in de zeilen zou geven. Want, betoogde Henk Sneevliet, enerzijds vergroot die ontwikkeling de tegenstellingen tussen de klassen en anderzijds heeft het een permanente werkloosheid en sociale onmacht van het huidige productiesysteem ten gevolge. Er waren trouwens meer factoren die het politieke bewustzijn van de arbeiders-

7 *Ibidem*; Gerrit Voerman *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale (1919-1930)*, L.J. Veen, Amsterdam/Antwerpen 2001, p. 436-473.

8 A. Soep 'De betekenis van het geval Menist', in: *De Nieuwe Weg*, jrg. 1931, p. 381-384.

9 'Stellingen', in: *Solidariteit*, 12 januari 1929.

10 *Ibidem*.

11 *Ibidem*.

12 *Solidariteit*, 9 februari 1929.

Verkiezingscampagne RSAP in Deventer. Tweede van links: Herman Smies.

klasse gunstig konden beïnvloeden. Een daarvan was de permanente dreiging van oorlogsgevaar. Die dreiging, meende Henk Sneevliet, zou naast 'de stijgende reactionaire gezindheid van de burgerlijke klasse, de felle aanvallen van de ondernemers in die jaren op de levensstandaard, de onwil en vaak ook onmacht in de levensstandaard van de arbeiders (...) ook maar bescheiden verbetering te brengen, de revolutionering van de arbeiders vergemakkelijken'.¹³ En hoopvol: 'Sterker dan iets anders zal de onmacht en de ontoereikendheid van de parlementaire democratische strijdmiddelen in het licht gesteld worden'.¹⁴

De RSP en RSAP waren geen echte 'verkiezingspartijen'. Het ging hen niet om een zetel meer of minder in de Kamer, of - ook al was iedereen het er over eens dat Henk Sneevliet een begaafd spreker was - om het schitterende betoog zelf. De nadruk moest liggen op actie, revolutionair willen: op daadwerkelijke klassenstrijd. En die mocht niet beperkt worden tot parlementarisme alleen.

Buitenparlementaire strijdmiddelen - vanaf vreedzame demonstraties tot gewapende opstand toe - waren naar de overtuiging van de RSP in die strijd onvermijdelijk. Hoe moeilijk ook, de propaganda van de RSP zou er steeds op gericht moeten zijn die onontkoombaarheid aan te tonen. Zo alleen kon een einde gemaakt worden 'aan de bestaande toestand dat de arbeidersklasse onder leiding van de sociaal-democraten keer op keer buigt (...)'. Het zou faliekant verkeerd zijn 'de rustige rust van haar stilstaande wateren' te willen zoeken, aldus Henk Sneevliet.¹⁵

Was het socialisme dan zo gemakkelijk te vestigen? Was een betere wereld, 'het socialisme NU', op korte termijn mogelijk? De RSP toonde wel enig politiek realisme: 'Het socialisme kan niet zo maar door een revolutionaire handeling gesticht worden, maar kan slechts uit de huidige productiewijze groeien', werd betoogd.

‘Die groei geschiedt echter niet automatisch als een natuurnoodwendigheid doch moet bewust geleid worden (...)’.¹⁶

Het kapitalisme was niet zo gemakkelijk te overwinnen; het was taai. Henk Sneevliet wees in dit verband op de elasticiteit van het kapitalisme, de snelheid waarmee het zich na de Eerste Wereldoorlog wist te herstellen, op de spectaculaire groei van de wereldhandel en nieuwe vormen van bedrijfsorganisatie die zich aandienden. Hij constateerde dat de arbeidersklasse zich niet zo gemakkelijk tot het revolutionair-socialisme liet bekeren. Dat was niet zo verwonderlijk, meende hij. In zijn analyse wees Henk Sneevliet met de beschuldigende vinger naar de Hollandse bourgeoisie die als heersende klasse de strijd met vette winsten uit Indonesië had afgekocht. ‘Zij koopt een belangrijk deel van het proletariaat weg van de klassenstrijd. In de grote bedrijven, waar de bloei van de Nederlandse bedrijven het sterkst is, dáár is de arbeidersklasse het minst weerbaar’.¹⁷ En hij besloot: ‘In zo’n land zijn de revolutionaire ontwikkelingsmogelijkheden zwak’.¹⁸ Begrijpelijk dat de Jordaanopstand in 1934 door de RSP verwelkomd werd als een mentale oppepper die het waas van berusting dat in de jaren dertig over de arbeidersklasse lag, zou kunnen vernietigen.

De positie van de vakbeweging

Vele revolutionair-socialisten waren in de periode 1929-1940 lid van het revolutionaire Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS). Henk Sneevliet was zowel voorzitter van deze vakcentrale als van de RS(A)P. De revolutionair-socialisten waren van mening dat alleen op basis van ‘volkomen gelijkwaardigheid’ een vruchtbare samenwerking tussen de beide vormen van de arbeidersbeweging tot stand kon worden gebracht. Dit in tegenstelling tot de SDAP en de CPN. Daar heerste de opvatting dat aan de politieke partijen de rol van leidster of voorhoede in de klassenstrijd moest worden toegekend. De RS(A)P was daarentegen van mening dat de onafhankelijke positie van de vakbeweging niet mocht worden ondergraven. Wat de RSP in het NAS aantrok was het feit dat het NAS onveranderlijk had vastgehouden aan haar socialistische instelling waarbij door deze vakcentrale aan daadwerkelijke actie van de arbeiders steeds ‘primaire betekenis’ werd toegekend. De instandhouding en verdere ontwikkeling van het NAS werd dan ook door de RSP als een wezenlijk belang voor de socialistische strijd van de Nederlandse arbeidersklasse gezien. Hoewel er steeds een kleine minderheid is geweest die niet pro-NAS was, heeft de RS(A)P altijd verklaard samenwerking met het NAS voor bepaalde concrete eisen te willen nastreven. En dat is in de jaren dertig veelvuldig, en met succes, gebeurd.¹⁹

Een kleine partij met grote idealen

13 ‘Stellingen’, in: *Solidariteit*, 12 januari 1929.

14 *Ibidem*.

15 *Solidariteit*, 2 februari 1929.

16 ‘Stellingen’, in: *Solidariteit*, 12 januari 1929.

17 *Solidariteit*, 9 februari 1929.

18 *Ibidem*.

19 ‘Ontwerp resolutie inzake vakbeweging’, in: *Solidariteit*, 12 januari 1929; Max Perthus *aw*, 1953, p.138.

De RSP en de RSAP hadden het moeilijk in de jaren dertig. De partij roeide uit alle macht tegen de stroom op: tegen nationalisme en kapitalisme, tegen oorlogsvoorbereiding, tegen de sociaal-democratie en tegen het stalinisme. Maar ook tegen een ondemocratische overheid die ambtenaren verbood lid van de partij te zijn en tegen trotskisten die Sneevliet politiek op een zijspoor wilden zetten. De kleine politieke partij met zijn grote idealen ontwikkelde een opmerkelijke activiteit. Ook propagandistisch, in Rotterdam zelfs met een eigen zender: De Rode Omroep. Als revolutionaire partij wilde ze het contact met 'de levende werkelijkheid' bewaren, waarbij de strijd voor de dagelijkse belangen niet mocht worden vergeten.²⁰ De partij bleef ook zoeken naar internationale contacten, ijverde voor een nieuwe Vierde Internationale, steunde de gewapende strijd van de Partido Obrero de Unificación Marxista (POUM) tijdens de Spaanse burgeroorlog²¹ en hielp vervolgens uit Hitler-Duitsland.²² In eigen land stimuleerden RSP en RSAP de strijd tegen fascisme en nationaal-socialisme²³, organiseerden zij werklozen- en buurtprotest, ageerden zij tegen loonsverlagingen²⁴ en voor 'Indonesië los van Holland'. Ook in vertegenwoordigende lichamen als gemeenteraden, Tweede Kamer en Provinciale Staten lieten revolutionair-socialisten van zich horen.

De RSAP was ervan overtuigd dat er een (wereld)oorlog zou moeten komen. Reeds in 1938 en 1939 werden voorbereidingen getroffen voor de illegaliteit. Direct bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog verdween de RSAP, onder de naam Marx-Lenin-Luxemburg-front (MLL-front), als een van de eersten ondergronds.²⁵ Het NAS werd door de bezetter verboden. In april 1942 werd de landelijke leiding van het MLL-front, waaronder Henk Sneevliet, Ab Menist, Willem Dolleman, Cor Gerritsen, Jan Schrieffer, Jan Koeslag, Jan Edel en de drukker Rein Witteveen, door de Nazi's vermoord.²⁶ Enige maanden later werden ook de gijzelaars Aaldert IJmker en Johan Roebers gefusilleerd.²⁷ Vrouwen, kinderen en familieleden bleven achter.²⁸ De Nazi's schonden hun belofte om na de fusillering de vrouwen die eveneens gevangen genomen waren, vrij te laten. Mien Sneevliet, Jannie Schrieffer en Trien de Haan-Zwagerman werden naar het concentratiekamp Ravensbrück gevoerd. Gelukkig overleefden ze alle drie de verschrikkingen in het kamp.²⁹

Na 1942

Het MLL-front scheurde in twee groeperingen uiteen. Splijtzwam was de kwestie van de verdediging van de Sovjet-Unie. Het trotskistische Comité van Revolutionaire Marxisten (CRM) pleitte vóór de verdediging van de Sovjet-Unie. Spartacus, dat politiek in raden-communistische richting evolueerde, keurde die verdediging af.³⁰

Na de Tweede Wereldoorlog werden zowel de RSAP als het NAS niet heropgericht. Aan een periode van een beperkte, maar niet te veronachtzamen invloed van RSP en RSAP, in zowel de nationale als internationale links-socialistische politiek, was definitief een einde gekomen.

Sneevliets Belgische politieke vriend Georges Vereecken eert de revolutionair-socialisten als hij schrijft dat van alle partijen die pogingen hebben gedaan een nieuwe Vierde Internationale te stichten de kaders van de RSAP politiek gezien, ook internationaal, het meest solide zijn geweest. Dat waren zij óók in de concrete strijd

tegen de imperialistische oorlog.³¹

Een aantal revolutionair-socialisten vond na de oorlog - 'bij gebrek aan beter' - politiek onderdak bij het Sociaal-Democratisch Centrum van de pas opgerichte Partij van de Arbeid (PvdA), of bij kleine partijformaties als de trotskistische Revolutionair Communistische Partij (RCP) of de Socialistische Unie. Anderen bleven bewust 'politiek dakloos' of vonden pas veel later, na 1957, een weg naar de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP). In het kleine Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties (OVB), een afsplitsing van de door de communisten na de Tweede Wereldoorlog gedomineerde Eenheids Vak Centrale (EVC), herkenden revolutionair-socialisten op vakbondsterrein nog iets van de sfeer en de geest van het NAS dat, net als het OVB, altijd immuun heeft willen zijn voor 'stalinistisch bederf'.

20 *Solidariteit*, 9 februari 1929; Dick de Winter "Heel Rotterdam kon het horen! De illegale Rode Omroep van de RSAP, 1939', in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, jrg. 2, Het Spinhuis, Amsterdam 1999, p. 89-100.

21 Zie de bijdrage van Friso Endt op p. 51.

22 Zie de bijdrage van Dick de Winter op p. 39.

23 Zie de bijdrage van Theo van Veen en Dick de Winter op p. 41.

24 Zie de bijdrage van Stephen Snelders op p. 59.

25 Wim Bot *Tegen fascisme, kapitalisme en oorlog. Het Marx-Lenin-Luxemburg-front juli 1940-april 1942*, Uitgeverij Syndikaat, Amsterdam 1983, p. 1.

26 Zie de bijdrage van Henk Smeets op p. 93.

27 Zie de bijdragen van Dick de Winter op p. 75 en 82.

28 Zie de bijdragen van Ellen Santen en Marion Beeksma op p. 130 t/m p.188

29 Ellen Santen "'Trots Alles". Mien Sneevliet-Draaijer (1894-1965)', in: Mies Bouhuys e.a. *Vrouw in verzet. Toen en nu*, Feministische Uitgeverij Sara, Amsterdam 1985, p. 77-117. Andere leden van het MLL-front, waaronder Klaas Barten, Gerrit van der Bunt, Remmert van der Graft, Joop Horreman, A. Kootstra, Herman Peters, Dick de Winter en H. Zitman overleefden het concentratiekamp niet.

30 Zie de bijdrage van Marion Beeksma op p. 113.

31 Georges Vereeken *The GPU in the Trotskyist Movement*, New Park Publications, New York 1976, p. 373-375.

De Arbeid, 1 november 1935.

Alam Darsono

Henk Sneevliet, brenger van het marxisme naar Indonesië

Raden Darsono Noto Sidirdjo (1897-1976) werkte na zijn studie aan de landbouwschool voor het blad Sinar Djawa van de Sarekat Islam (SI). Onder de indruk van Sneevliets optreden tijdens diens proces in Semarang, sloot hij zich aan bij de Indische Sociaal-Democratische Vereeniging (ISDV), die in 1914 door Sneevliet was opgericht. Al snel ging hij deel uitmaken van het dagelijks bestuur. Na de externalisering van Sneevliet in 1918 behoorden hij en Semaon tot de drijvende krachten in de ISDV, die in 1920 werd omgevormd tot Partai Komunis Indonesia (PKI). Voor de PKI woonde Darsono het derde congres bij van de Komintern in Moskou. In datzelfde jaar (1921) bezocht hij Nederland en stond hij voor de CPH op de kieslijst. In 1926 kwam hij opnieuw naar Nederland, maar nu omdat hij uit Nederlands-Indië verbannen was. Afwisselend vertoefde hij in Moskou, Berlijn en Amsterdam. In 1929 stond Darsono als tweede op de CPH-lijst voor de Kamerverkiezingen. Niet hij maar De Visser werd echter gekozen. In 1931 lieten de Komintern en de CPH hem vallen. Hem werd verweten dat hij samenwerkte met nationaal-reformistische leiders en studenten. In 1933 vestigde hij zich in Nederland. Na de Tweede Wereldoorlog stond Darsono op een politiek standpunt dat dicht in de buurt kwam van de PSI van Sjahrir. In 1950 keerde hij op uitnodiging van Mohammed Hatta naar Indonesië terug. Op grond van zijn grote talenkennis en zijn kennis van de internationale verhoudingen werd hij aangesteld als adviseur van het Indonesisch departement van Buitenlandse Zaken.¹

Zoon Alam werd in 1928 in Moskou geboren. Nadat zijn ouders zich tegen de politiek van Stalin hadden gekeerd, verhuisden ze naar Berlijn. Daar overleed zijn moeder. Alam Darsono werd daarna opgevoed in een gezin van Duitse communisten. Toen Hitler in 1933 in Duitsland de macht greep, verhuisde hij met zijn vader naar Amsterdam. De rest van zijn jeugd bracht hij door in het sociaal-democratische gezin van de joodse violist Bram Bleekrode. Vanaf zijn achttiende jaar is Alam Darsono blind. Dr. Alam Darsono studeerde sociologie en psychologie. Bij Thomas Rap verscheen onlangs zijn gevoelig en intiem roman-debuut *Kinderogen*.² In de nu volgende bijdrage blikt hij terug en staat hij stil bij de betekenis van Henk Sneevliet – en zijn vader – voor Indonesië.

Jeugdherinneringen

Ik heb Henk en Mien Sneevliet, oom Henk en tante Mien, wel gekend, maar nauwelijks. Herinner me een lange fietsrit achter op de bagagedrager van mijn vaders fiets. Naar ergens voorbij het Vondelpark. De Overtoom, hoorde ik onlangs van Dick de Winter. Een lange trap omhoog. Handje geven, uiteraard, maar wat ik me

¹ Zie Max Perthus *Henk Sneevliet, revolutionair-socialist in Europa en Azië*, SUN, Nijmegen 1976; Max Perthus (red.) *Voor Vrijheid en Socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet Herdenkingscomité*, Gramo, Rotterdam 1953; Harry A. Poeze *In het land van de overheerser. I. Indonesiërs in Nederland 1600-1950*, Foris Publications, Dordrecht/Cinnaminson 1986.

² Alam Darsono *Kinderogen*, Thomas Rap, Amsterdam 2001.

van dat bezoek nog steeds herinner, is een damesfiets in een kamer, staande op een staander, waarop ik – eveneens staande –, almaar fietsend, de tijd van het bezoek doorbracht. Mijn vader en oom Henk zullen wel gediscussieerd hebben, of beter gedisputeerd, want marxisten zijn het zelden met elkaar over iets eens, behalve dan over de grootheid van Karl Marx en Friedrich Engels. En over die van Lenin, als ze ook nog communisten waren. De disputen van oom Henk en mijn vader zullen ook wel gepaard zijn gegaan met vuistslagen op de tafel om de vele stemverheffingen kracht bij te zetten, want zo behoren marxistische disputen gevoerd te worden. Hoeveel van die bezoeken heb ik afgelegd? Twee, drie? Weinig in elk geval en enkel in het eerste jaar van mijn verhuizing naar Amsterdam vanuit Berlijn in 1935. Ik was snel ingeburgerd in mijn nieuwe vaderstad en vond mijn nieuwe vriendjes uiteraard belangrijker dan de een of andere grote oom ver weg, tenminste achterop een bagagedrager.

Sneevliet bleef wel een naam voor mij, gedrukt op een ietwat slordig krantje, *De Nieuwe Fakkel* geheten, onderwerp van discussie van mijn vader met Brommet van verderop in de straat, ook van de RSAP, de vader van mijn vriend Jaqui. Herinner me een plaat in *De Nieuwe Fakkel*, een karikatuur: een troepje halfnaakte inlanders op handen en voeten; op hun ruggen was een dikke Colijn gezeten met Roestam Effendi op zijn knieën. ‘Een avonturier’, antwoordde mijn vader op mijn vraag wie die Roestam was. Dat was een communistisch schimpwoord, net als renegaat en verrader. Roestam Effendi was net in de Tweede Kamer gekozen als tweede man van de CPH. De plaats die eens, jaren daarvoor in 1929, mijn vader had ingenomen als tweede man achter Louis de Visser, want de CPH was de enige Nederlandse partij die een Indonesiër op haar kieslijst voor het Nederlandse parlement zette. Maar die eerste maal won de CPH nog slechts 1 zetel (De Visser) en kwam mijn vader niet in de Kamer. Van die partij hadden Sneevliet en mijn vader zich later afgekeerd, daar die partij, na de machtsovername door Stalin in Moskou, ook voor hen was geworden tot ‘the God who failed’.

Marx

Door het imposante filosofische werk van Karl Marx verkreeg de Europese geschiedschrijving een volkomen ander gezicht. Van een kroniek van illustere personages, keizers en pausen, staatslieden en generaals, branies en boeven, werd zij tot economische geschiedenis, geschiedenis van handel en nijverheid; tot politieke geschiedenis, geschiedenis van staten en kerken; tot sociale geschiedenis, geschiedenis van standen en klassen; tot culturele geschiedenis, geschiedenis van kunsten, muziek en literatuur. De illustere personen - ja, de mensen als individuen - verloren hun prominente plaats in de geschiedenis en verdwenen in de massa's, achter de maatschappelijke instituties, kortom, onder de abstracties die waren bedacht door de geschiedschrijvers zelf. ‘Sei konkret’, sprak Marx zijn leermeester Hegel na, en werd abstract. Dat lot, het tegendeel te bewerken van wat hij wilde, schijnt besloten te liggen in zijn leer. Die praxis hield Marx zijn discipelen voor, die daarop gingen theoretiseren. Wees materialistisch, moeten we uit zijn leer afleiden, en worden tot idealisten. Kritiek op Marx: noch Henk Sneevliet, noch zijn leerling, mijn vader, zouden dat geduld hebben, terwijl hun beider leven de belichaming was van juist die kritiek.

Paradoxaal

Want is het wel zo terecht het individu van zijn prominentie in de geschiedschrijving te beroven? Af te zien van illustere personages? Voor de postmarxistische geschiedschrijver schijnen de historische gebeurtenissen een logische, filosofisch gezegd, een gedetermineerde loop te volgen. De burgerlijke klasse volgt historisch - dat is logisch - de adellijke klasse op. En het is historisch - dat is logisch - dat de arbeidersklasse de burgerlijke klasse zal opvolgen als 'heersende' klasse in de maatschappij. Geen mens, geen individu, geen illustere personage, kan aan die loop, dat 'wetmatige' proces, iets toe of af doen. Jawel, de idealist denkt 'zu schieben', doch de materialist weet, 'er wird geschoben', om een verzuchting van Goethes Egmond aan te halen. Maar is het wel zo historisch - dat is logisch - dat het communisme wortel schoot op Java, een landsdeel van de kolonie Nederlands-Indië, een agrarische maatschappij van merendeels kleine boeren (tani's), in een provinciale stad op Java, Semarang? 'Jazeker', zou de marxist Sneevliet antwoorden, en zou mijn vader hem nazeggen, want de sociaal-economische verhoudingen op Java waren ernaar. Het moest logisch - dat is historisch - zo zijn. Maar, kunnen we ons afvragen, zou het communisme in Indonesië, op Java, ook wortel hebben geschoten wanneer Sneevliet niet ter plaatse was geweest? Wanneer hij aldaar niet jonge mannen had getroffen als Darsono en Semaoen, die niet alleen Nederlands konden spreken en schrijven, maar die ook aan zijn lippen hingen gelijk aan die van een goeroe? Is het niet veeleer aan Sneevliet te wijten, dat het communisme op Java wortel schoot dan aan de aldaar heersende sociaal-economische verhoudingen? De vraag is niet te beantwoorden, want de ontmoeting van Sneevliet met mijn vader was misschien wel toevallig maar ze is wel historisch. Het kon plaats vinden juist omdat Java een landsdeel was van de kolonie Nederlands-Indië, een wingewest van het Nederlandse koninkrijk, van de sociaal-economische verhouding tussen Nederland en Java dus. Hoe het zij, de ontmoeting van mijn vader met Sneevliet is een historisch feit en voor dergelijke feiten neemt een rechtgeaard marxist zijn hoed af, zoals een andere marxistisch leraar uit de Nederlandse vriendenkring van mijn vader, een marxistisch rabbijn welhaast, placht te zeggen: Sam de Wolff, geen communistisch, maar een socialistisch marxist. Het abstracte kunnen we logisch, het massale misschien deterministisch verklaren, maar het individuele moeten we, dunkt mij, wel voor toevallig houden. Een ontmoeting tussen twee personen, twee individuen, is uiteraard een historische feit, maar is toevallig, is, denk ik, niet het gevolg van de gedetermineerde loop der geschiedenis. Als dat laatste zo is, dan is het historisch gebeuren, zoals beschouwd door de marxisten, niet zozeer logisch of deterministisch, alswel paradoxaal.

Sarekat Islam Merah

Alle filosofie even terzijde gelaten, blijft het individueel historische feit, dat Henk Sneevliet uit Nederland - employé op een kantoor van de Handelsvereniging Semarang - aan een aantal Javaanse jongemannen te Semarang het marxisme heeft geleerd (uitgelegd, onderricht, onderwezen). Afgaand op de verhalen van mijn vader geschiedde dat onder anderen met een brochure van Herman Gorter

Sneevliet op het tiende CPH-congres in Groningen. Uit: *Het Leven*, medio 1919.

Het Historisch Materialisme voor arbeiders verklaard. Marxistische literatuur in het Nederlands geschreven, waartoe ook *Het Communistisch Manifest* wel zal hebben behoord in de vertaling van Franc van der Goes, want mijn vader kende dat pamflet zo een beetje uit z'n hoofd. Sneevliet, zo lees ik in diens biografie, was een man die diepe indruk maakte op zijn gesprekspartners en dat vooral op zijn Indonesische gesprekspartners. Had voor hen de statuur van een leraar, een goeroe. Voor mijn vader zeer zeker.

Mijn vader stond toen nog aan het begin van zijn politieke bewustwording. Met anderen, zoals Semaoen, was hij lid van de Sarekat Islam, de SI, de eerste Indonesische emancipatiebeweging die steunde op het volk en niet op een Indonesische elite, zoals Boedi Oetomo, de beweging die door verlicht Nederlands-Indië, de voorstanders van de zogenaamde 'ethische politiek', met zoveel sympathie werd gezien. Ook bij hen, en dus niet alleen bij de verstokte kolonialen, wekte de SI

ergernis en wantrouwen op. Juist daarom was die beweging zo populair vooral bij de Indonesische jongelieden, op Java verenigd in de Jong Java-beweging. De SI had in die tijd een charismatisch leider, Tjokroaminoto, die later de eerste schoonvader zou worden van ene Achmed Soekarno, die weer later een van de 'founding fathers' zou zijn van de Repoeblik Merdeka, de vrije Republiek Indonesia. In die SI van Tjokroaminoto ging de SI van Semarang een eigen, een radicale richting inslaan, de zogenaamde 'Semarangse richting'.³ Die richting was geïnspireerd door de marxistische leringen van Sneevliet. Uit de Semarangse richting groeide de Sarekat Islam Merah, de rode Sarekat Islam, en uit deze de eerste communistische partij van Azië. Maar dat staat allemaal beschreven in de geschiedenisboeken en ga ik niet nog eens ophalen.

Uit: J.Th. Petrus Blumberger *De communistische beweging in Nederlands-Indië*, Haarlem 1935.

Talenkennis

Mijn vader, voluit Darsono Noto Sidirdjo geheten, was een Javaan en wel een die voorbeschikt was om, in de voetsporen van zijn vader en grootvader tredend, inlands bestuursambtenaar te worden. Op Java hield dat in dat hij behoorde tot de lage adel, de priaji's, de bestuursadel. Zijn vader was wedana en mijn vader had dat moeten worden, wedana. De wedana's vormden destijds de intermediaire bestuurslaag tussen het Nederlandse koloniale bestuur en het Javaanse lokale bestuur. De wedana's moesten daarvoor het Nederlands beheersen, dat wil zeggen het Nederlands kunnen spreken, lezen en schrijven. Mijn vader en zijn twee broers bezochten daarvoor een Nederlandse lagere school, waar les werd gegeven door Nederlandse onderwijzers die geen Maleis, laat staan het moeilijke Javaans, beheersten. Voor hen was dat geen nood, want het was de taak van hun Javaanse leerlingen om het Nederlands te verstaan en niet de taak van hun Nederlandse leraar om het Javaans te verstaan. Een leerling die het Nederlands niet verstond of die een Nederlands sprak dat de onderwijzer niet kon verstaan, werd daarvoor gestraft wegens gebrek aan vlijt. Mijn vader beheerste het Nederlands dan ook

SEMAOEN en DARSONO, als eerste Inlandsche propagandisten van het communisme bij het begin der beweging.

³ De ISDV was een verklaard tegenstandster van de bestaande koloniale verhoudingen. Aanvankelijk bestond ze alleen uit in Indonesië verblijvende Nederlandse socialisten. Spoedig kreeg de vereniging aanhang onder jonge Indonesiërs. Binnen de Semarangse afdeling van de Sarekat Islam kreeg de ISDV invloed. Via Semaoen, die in 1918 in het hoofdbestuur van de SI werd opgenomen, nam ook de invloed van de radicaal-marxistische denkbeelden van Sneevliet binnen de centrale leiding toe. Deze politieke ontwikkeling leidde tot een verwijdering tussen Darsono en SI-voorzitter Tjokroaminoto. Daarbij kwam dat Darsono Tjokroaminoto persoonlijk verantwoordelijk hield voor diens weigering Semaoen, die in 1920 in het buitenland was, op het congres te mogen vervangen. Toen Darsono - als wraak - misbruik van fondsen van de SI in een reeks artikelen aan de kaak stelde, was Tjokroaminoto onaangenaam verrast. Hij leed publiekelijk gezichtsverlies wat de SI aanhang kostte. Toen de SI partijdiscipline wilde invoeren waarbij het verboden was om tegelijkertijd van andere politieke verenigingen dan de SI lid te zijn, kwam het tot een breuk toen dat voorstel in 1921 werd aangenomen. De communisten traden uit en ook de 'rode' SI-afdelingen rond Semarang verlieten de SI. Zie: A.P.E. Korver *Sarekat Islam 1912-1916. Opkomst, bloei en structuur van Indonesië's eerste massabeweging*, Amsterdamse Historische Reeks 3, Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1982, p. 9-10; Rob H. Boelhouwer *Darsono en de nationale beweging in de periode 1920-1925*, Geschiedeniscriptie Universiteit van Leiden, Leiden 1997, p. 16-18.

gelijk een Nederlander, ja, durf ik te zeggen, schreef en las het beter dan de gemiddelde Nederlander, niet alleen in de kolonie, maar ook in het moederland. Met die grondige kennis van de Nederlandse taal las mijn vader de boeken van Marx en de commentaren erop van de marxisten in de Nederlandse vertalingen, in den beginne zeker afkomstig uit de boekenkast van Henk Sneevliet. Mijn vader ontwikkelde zich door al dat lezen tot een studiosus, tot een discipel en adept van Marx, die spoedig niets sterker begeerde dan Marx te lezen in de taal van Marx, het Duits. Het Duits werd de tweede Europese taal die mijn vader beheerste en hij beheerste die even goed als het Nederlands, dat wil zeggen: hij kon die taal niet alleen lezen, maar ook spreken en schrijven. Hij werd daardoor bij uitstek de persoon, die de taak van leermeester van het marxisme kon overnemen van Henk Sneevliet, toen die op last van de koloniale overheid uit Nederlands-Indië werd verbannen.

Islamitische tradities

Mijn vader ambieerde niets liever dan dat leermeesterschap. De politieke ontwikkelingen in de kolonie noopten hem echter zich bezig te houden met de politieke problemen van alledag en stonden hem niet toe zich terug te trekken achter een haag van boeken, de boeken van de grote Profeet uit Europa, uit Duitsland. De SI, waaruit hij voortkwam, was een islamitische beweging en haar leden waren uiteraard islamieten. De Islam heeft, zoals elke godsdienst, zijn tradities die een schier ritueel karakter dragen. Zijn belangrijkste traditie is een leertraditie. Volgens deze moet de islamiet de verzen van de *Koran*, verdeeld in soera's, uit het hoofd kunnen opzeggen, reciteren, en dat eigenlijk in de taal van de *Koran*, het Arabisch. Leren van de *Koran* houdt daarom in hardop lezen en herlezen van de soera's en uit het hoofd opzeggen van het geleerde, recitatie. Dat is de ene belangrijke islamitische traditie.

Aldus leerde mijn vader Marx niet enkel diens politieke pamfletten, maar ook diens wetenschappelijke werken, zoals *Das Kapital* in drie volumineuze delen. Hij kon er dan ook uit citeren en onderwierp je meteen aan een examen, wanneer je de euvele moed had je erop te laten voorstaan Marx te hebben gelezen. 'Velen hebben Marx geprezen', snierde mijn vader vaak, 'maar weinigen hebben hem gelezen'.

De andere belangrijke islamitische traditie is, dat de islamiet tenminste eenmaal in zijn leven een bedevaart, een hadj, maakt naar Mekka, alwaar de Profeet van de *Koran*, Mohammed, de *Koran* neerschreef en uit dat boek de gelovigen leerde. Die islamitische traditie heeft mijn vader nooit gevolgd, daar hij intussen een andere Profeet aanhing, maar de traditie als zodanig volgde hij zeer zeker door de hadj te vervangen door een andere bedevaart. Die bedevaart ging naar de stad van die nieuwe Profeet, naar Berlijn, het Mekka van de marxisten. Mijn vader heeft die bedevaart ondernomen, al vermoed ik, dat hij dat nooit zou hebben gedaan, als Sneevliet hem niet de weg had gewezen, hem misschien zelfs daartoe aangezet.

De Komintern

In 1921 vertrok mijn vader clandestien uit Nederlands-Indië naar de Sovjet-Unie

Het gezin Sneevliet in
Indië, omstreeks 1917.
V.l.n.r. Pim, Betsy
Sneevliet-Brouwer,
Pam en Henk Sneevliet.

om voor Indonesië het derde congres van de communistische Internationale, de Komintern, in Moskou bij te wonen. Het verhaal van die reis heeft mijn vader me vele malen verteld. Ik weet niet meer of hij door Sneevliet werd opgewacht in Singapore en dat zij vandaar af samen verder reisden naar Sjanghai of dat Sneevliet hem opwachtte in Sjanghai, vast staat, dat mijn vader in Sjanghai van Sneevliet instructies kreeg hoe verder te reizen naar Moskou. Want van hoe de wereld buiten Java eruit zag, daarvan had mijn vader toen slechts vage noties. De instructies van Sneevliet opvolgend reisde hij vanuit China via Charbin naar Siberië, alwaar hij de Trans-Siberische spoortrein nam naar Moskou. Een avontuurlijke reis toen, met de oproerige Witten langs de spoorlijn, met een houtgestookte locomotief waarvoor onderweg houtblokken moesten worden gekapt en gezaagd. En met een dagen durende tocht door het Wolgagebied waar hongersnood heerste en de cholera woedde. Mijn vader bereikte Moskou, waar hij de groten der Rode Aarde ontmoette: Lenin, Trotski, Stalin en Boecharin. Hij maakte ook kennis met de wat kleinere groten uit het Nederlandse moederland: Henriette Roland Holst en Jan Cornelis Stam. Na dat congres, gewijd aan de strijd van de communisten in de koloniën tegen het kolonialisme, reisde mijn vader door naar Berlijn, destijds de culturele navel van de wereld, de cosmopolis alwaar het marxisme welig tierde en werd gedoceerd aan de Karl Marx Hochschule. Mijn vader werd er student. Hij was in een jaar tijds een man van de wereld geworden, een internationalist, de grenzen van de kolonie ontwassen, zonder twijfel door toedoen van Henk Sneevliet.

Internationale gezindheid

Mijn vader, zijn Javaanse stand verloochenend en zich voortaan enkel nog Darsono noemend, zijn adellijke titel en achternaam verachtend, gaf de nieuwe partij, opgericht door mannen van de Nederlandse ISDV, de Indische Sociaal-

Democratische Vereeniging, van Sneevliet en door mannen van de Indonesische Sarekat Islam Merah van Semaoen en Darsono, haar roemruchte naam: Partai Kommunis Indonesia, PKI. 'Heb ik gedaan', vertelde mijn vader mij, omdat je die initialen in twee talen kunt lezen, namelijk op z'n Indonesisch (Maleis) alsook op z'n Nederlands, als Partij der Kommunisten van Indonesië. Zelf was ik als jongeman toen niet zo onder de indruk van die vondst, vond die initialen nogal voor de hand liggen. Doch vooral in het Nederlands gelezen bergt de naam wel een warm gekoesterde visie uit die tijd in zich. Mijn vader en de nieuwbakken Indonesische communisten voelden zich verbonden met de Nederlandse communisten. Zagen de strijd van de Indonesische communisten niet zozeer als een onafhankelijkheidsstrijd, als wel als een revolutie van gezamenlijk het Indonesische en het Nederlandse proletariaat om het kapitalistisch juk - dat ook een koloniaal juk was - van zich af te schudden.

Mijn vader stond dan ook lange tijd sceptisch tegenover het nationalisme van Soekarno, dat omhoog kwam nadat de PKI ten onder was gegaan tegen de Nederlandse koloniale macht in de rebellie van 1926/1927. Deze internationale gezindheid van de PKI was zonder twijfel een gevolg van de leringen van Sneevliet, de internationale socialist bij uitstek, die de nationalistische houding van de sociaal-democratische partijen van Europa ten tijde van de Eerste Wereldoorlog had gelaakt en de zijde had gekozen van Jean Jaurès, Rosa Luxemburg en later van Lenin, de internationalisten. Dat er in het Nederlandse moederland eveneens proletariërs - arbeiders - waren, gelijk in de Nederlandse kolonie, moest toen nog bekend worden aan de Indonesische communisten. Aan mijn vader werd dat bekend, toen hij vanuit Berlijn doorreisde naar Nederland, alwaar hij door de leiding van de CPH op haar kieslijst werd gezet. Mijn vader had toen het plan opgevat om in Nederland te blijven om daar zijn marxistische studies voort te zetten. Het bruisende Europa van de twintiger jaren had hem in haar greep en het was met

Alam Darsono (r.) en Rita Bleekrode (l.), 1938 (collectie R. Nijhuis-Bleekrode).

lede ogen, dat hij uit Nederland vertrok, moest vertrekken, omdat de partij ginds hem terugriep. Hij vertrok met een lading marxistische boeken, die hem bij aankomst in Batavia alle werden afgenomen.

Ratoe Adil

De denkebeelden van Marx en Engels waren voor mijn vader een openbaring, een verlichting, een illuminatie, kan ik wel zeggen. Wanneer men een dergelijke verlichting nooit zelf heeft ervaren, kan men zich de indruk ervan op de verlichte geest nauwelijks voorstellen. We kennen de verhalen van de grote verlichtingen overigens vrij goed. Van de Indische vorstenzoon, Prins Sidartha, die tot Gautama Boeddha werd en een leven van armoede, zonder voeding en zonder huis, ging leiden. Van de herder Mozes op de berg Sinaï, die zag, of beter hoorde, dat hij de ongeregelde stammen van Israël 'stenen' wetten moest geven om ze tot één volk samen te smeden. Van de koopman Mohammed, die te Mekka woorden uit de hemel zag vallen, welke hij op moest schrijven om zijn landgenoten tot een gezamenlijke inspanning (dijihad) te bewegen om de waarheid Gods, naam van Allah de barmhartige Erbarmer, over de wereld te verbreiden.

De verlichting voor mijn vader kwam, toen hij de voorstellingen uit zijn jeugd kon verenigen met de leringen van de Profeet uit Duitsland. Mijn vader was een kenner van de Javaanse mythologie welke het Javaanse kind krijgt ingegoten gelijk het Hollandse kind de pap, met de paplepel, al is die paplepel voor hen het wajangspel, spel van leren poppen (wajang koelit) en spel van levende dansers (wajang wong). Die spelen vertellen de mythen afkomstig uit het Sanskriete India, zij het met Javaanse aanpassingen. Mijn vader, zo werd mij verteld door de familie, was een stoute jongen die vaak van school spijbelde om naar wajangvoorstellingen te gaan. Volgens die voorstellingen nu was de mensheid, dat is de maatschappij, verdeeld in vier kasten: de brahmanen, of priesters, de eerste en hoogste kaste; de ksatria's, of krijgers, de tweede kaste; de vaisya's, of kooplieden en boeren, de derde kaste; en de soedra's, de dienaren, de vierde en laagste kaste. Mijn vader legde de link tussen deze vier kasten en de vier klassen van Marx, maar - en daarin verschilde de leer van Marx principieel van de leer van de brahmanen - bij Marx waren de kasten tot klassen, van statisch tot dynamisch, geworden, want de klassen zijn onderworpen aan een historische ontwikkeling, de gedetermineerde loop der geschiedenis. De klassen volgen elkaar in de geschiedenis namelijk op als 'beheersers' van de maatschappij. Wanneer de laagste en laatste klasse de heerschappij zal overnemen, zal de heilstaat ontstaan waarin volledige rechtvaardigheid zal heersen, dat is, de klassenloze maatschappij volgens Marx; zal de Ratoe Adil, de rechtvaardige koning uit de Javaanse mythologie, heersen, volgens mijn vader. In beide gevallen zal de rechtvaardigheid in de maatschappij regeren, want de onrechtvaardigheid komt voort uit de ongelijkheid tussen de mensen, uit hun verdeling in kasten, volgens mijn vader, of klassen, volgens Marx.

Er is een politieverslag voorhanden in het Rijksarchief, waarin mijn vader met andere leiders van de PKI is verschenen voor de Nederlandse politierechter, of zo iemand. Tijdens de zitting poogt mijn vader de aanstaande komst van de Ratoe Adil op Java in marxistische termen uit te leggen aan de Nederlandse rechter, die er geen syllabe van snapt. Sneevliet schiet zowel mijn vader als de rechter te hulp

en vertaalt het vermoedelijk bloemrijk, misschien ook wat verwarde, betoog van mijn vader in nuchter Nederlands, hetgeen overigens een weinig beter effect sorteerde.

Garoeda

Na de verbanning van mijn vader en moeder uit Nederlands-Indië in 1926 en na hun overhaast vertrek uit de stalinistisch geworden Sovjet-Unie in 1929 troffen mijn vader en Sneevliet elkaar weer in Nederland, in Amsterdam. Beide een illusie, of moet ik zeggen een utopie, armer. Van de geschiedenis van de socialistische splinterpartijen in de linkse marge van Nederland ben ik niet zo goed op de hoogte. OSP, RSAP, NAS, het zijn vertrouwde initialen voor mij. Maar het blijven voor mij, die eerst na 1945 politiek bewust werd, verre vage klanken. Zelf heb ik als jongeman een tijdlang in de linkse marge vertoeft, toen ingenomen door de lezers van het tijdschrift *De Vlam* van Jef Last en Frits Kief, ook gewezen communisten, zoals mijn vader en Henk Sneevliet. Wel werden daar nog marxistische disputen gehouden, maar het vuur was er uit, althans in Nederland. Zo niet in Indonesië. Daar schreef de PKI, de partij van mijn vader en van Sneevliet, haar tumultueuze geschiedenis. Driemaal werd de partij opgericht en kwam zij tot grote bloei, en driemaal ging zij roemloos ten onder: tegen de Nederlanders (1926/1927), tegen de nationalistes (1948) en tegen de islamieten (1965). Zal de partij ten vierde male uit haar as herrijzen gelijk de spreekwoordelijke vogel Phoenix, die op Java Garoeda heet? Mocht het zo zijn, dan wordt daarmee de leer van Marx bevestigd, die eendere politieke bewegingen laat ontstaan uit eendere sociaal-economische omstandigheden: Marx' leer van de economische determinatie. Dan echter ontstond ook de eerste PKI niet door de komst van Henk Sneevliet naar Java, maar kwam zij voort uit de sociaal-economische verhoudingen op Java van toen, uit de verhoudingen teweegebracht door het Nederlands kolonialisme, dat de plantages, de suiker- en kinafabrieken, de spoorwegen en de ziekenhuizen, de handelskantoren, en, last but not least, het Nederlands onderwijs naar Java bracht. In het kielzog van het kolonialisme was dan het socialisme en het communisme naar Java, naar Indonesië, gekomen, Sneevliet of geen Sneevliet.

We zullen het, zoals gezegd, nooit weten, maar we weten wel dat de PKI herrees en weer ten onder ging zonder Darsono en zonder Sneevliet. Zal zij, o wonder, opnieuw herrijzen, dan zal ook dat geschieden zonder die beide grote - in elk geval getrouwe - marxisten van Nederland en Indonesië. Misschien zullen de nieuwe communisten, zonder Moskou en zonder Peking ditmaal, toch gaan grijpen naar hun geschriften en levensverhalen, wie weet.

De schat van het weten

Laat ik mij met dit dispuut tussen historisch-materialisten en historisch-idealistes niet verder inlaten. Ik verkies het romantische verhaal van de worteling van het communisme in Indonesië. Daarin komt een Nederlandse socialist, een revolutionair uit de Lage Landen, een internationalist, gespeend van alle rassen- en klassenwaan, naar Nederlands-Indië om er het nieuwe volk, dat zich daar aandient, te onderrichten. Niet enkel in rechtvaardigheid, maar ook in de wijze hoe een recht-

Alam Darsono met zijn vader, 14 mei 1938.

vaardige wereldorde tot stand te brengen. Een man met een hart, die, met name jonge mensen, boeit en inspireert. Zijn leringen zijn van dien aard, dat hij die jonge mensen doet uitgaan in de wereld gelijk in het verhaal van het oude India de wijze koning Serendip zijn zonen doet uitgaan. Om een schat te vinden, de schat van het weten. Maar, gelijk die zonen, keren de leerlingen van Sneevliet, Darsono, Semaoen, Tan Malaka, naar het vaderhuis (vaderland) terug zonder de schat te hebben gevonden. De zonen van koning Serendip vertelden hun vader dat zij van alles hadden gevonden, doch niet de schat. 'Dat alles', sprak hun wijze vader tot hen, 'is de schat'. Helaas, waag ik te zeggen, wachtte op de 'zonen' van Henk Sneevliet geen wijze vader, die hen kon wijzen op de schat van hun vele eigen ervaringen. Of beter, de leerlingen van Sneevliet meenden de schat gevonden te hebben, het marxisme, het communisme. Met die schat vermochten zij, welbeschouwd, slechts weinig om hun volk uit zijn noden te helpen. Hun eigen ervaringen waren voor hen daarvoor misschien van groter nut geweest. Kan ik

gemakkelijk zeggen, wel behuisd en goed gepensioneerd als ik ben, wonend in het moederland van de voormalige koloniale. Ik blijf juist daarom zo gehecht aan de idealistische voorstelling van Henk Sneevliet als brenger van het marxisme naar Indonesië; van de juiste leer, de leer die in elk geval vele Indonesiërs heeft verlicht, geïllumineerd; van de leer die tot handelen, tot strijd, djihaad zouden de islamieten zeggen, aanzet om de wereld te veroveren.

Graf in de kosmos

Ik hecht aan de voorstelling van die Sneevliet, omdat ik nooit de dag heb vergeten, dat ik, tijdens de bezetting van Nederland, het blad opsloeg van de krant die toen (en nu nog altijd) de meest gelezen krant van Nederland was, en de lijst van namen zag van mannen die een dag tevoren waren doodgeschoten door de Duitsers. 'Door de nazi's', zeiden wij als internationalisten liever: Henk Sneevliet en zijn kameraden van het MLL-front, het Marx-Lenin-Luxemburg-front, de verzetsgroep waartoe mijn vader, vanwege het een of andere minieme sektarisch geschil, niet behoorde, gelukkig voor mij. Het was de eerste lijst van gefusilleerden met voor mij bekende namen. Er zouden meerdere volgen. De Duitse bezetter had er geen gras over laten groeien om juist deze verzetsgroep te liquideren. Henk Sneevliet stierf daardoor wel zoals het een socialistisch revolutionair betaamt, niet in zijn bed. 'Grote mensen hebben hun graf in de kosmos', schreef Franz Mehring, de biograaf van Karl Marx, doelend op diens onooglijk graf op een begraafplaats in Londen. Daar is dan ook het graf van Henk Sneevliet, brenger van het marxisme naar Indonesië. En, vermoed ik, die kosmische graven blijven spreken, tot alle generaties van later, tot de proletariërs aller landen, tot de Internationale, de ware, zal heersen op aarde.

Li Yuzhen

Sneevliet in China

Henk Sneevliet is van internationale betekenis geweest voor de socialistische beweging in Europa en Azië. Er bestaat - vooral in zijn geboorteland Nederland - een enorme bibliografie over zijn activiteiten. Tegelijkertijd is veel rond zijn persoon lange tijd in nevelen gehuld geweest als gevolg van de politieke situatie in de wereld in het algemeen, en in het vroegere socialistische kamp in het bijzonder. Er zou sprake zijn van 'vergissingen', die Sneevliet beging, waarbij met name bedoeld werd op zijn 'rechtse neigingen' in de richting van de Guomindang (GMD, de nationalistische volkspartij van China). Tegelijkertijd vroegen mensen zich af, of de wereld wel in te delen was in links, rechts, en centrum. Waren deze begrippen wel geschikt voor de realiteit? Zelf zou ik willen zeggen, dat Sneevliet, levend in een turbulente tijd in de wereldgeschiedenis, een serieuze revolutionair-socialist is geweest. Hij deed zijn best voor het ideaal - de mooie communistische toekomst zoals die was verwoord door de Komintern. Hij bleef zijn idealen trouw tot aan het eind. De manier waarop hij te werk moest gaan, was heel moeizaam en moest gebeuren met veel omtrekkende bewegingen. In dit artikel zal ik zijn activiteiten in China analyseren. Zo hoop ik er toe bij te dragen, dat - minstens voor een deel - verklaard wordt waarom zijn politieke carrière hier zo ongelukkig afliep.

De opkomst van Sneevliet in de communistische wereldbeweging

De activiteiten van Sneevliet in China als vertegenwoordiger van de Komintern worden altijd beschreven met het 2de Congres van de Komintern (1920) in Moskou als uitgangspunt. Lenins *These met betrekking tot het koloniale en semi-koloniale vraagstuk*, die op dit congres aangenomen werd, diende als theoretische basis voor het Verenigd Front in China. Lenin raadde de proletarische beweging in de onderontwikkelde koloniale en semi-koloniale landen aan om tijdelijk samen te werken met de plaatselijke bourgeoisie teneinde te komen tot een nationale beweging. Tegelijkertijd adviseerde hij hen ook om hun eigen beweging te handhaven en te versterken om zich zo voor te bereiden op een proletarische, socialistische revolutie. De these van Lenin werd de leidraad voor Sneevliet. Deze had vooral veel ervaring opgedaan in Indonesië, waar hij succes had gehad met de ontwikkeling van een revolutionaire beweging binnen een brede volksbeweging: de Sarekat Islam. Zijn ervaringen in Indonesië en zijn redevoering op het 2de Kominterncongres kwamen overeen met de vlak daarvoor aangenomen these van Lenin. Daarom trok hij de aandacht van Lenin en van andere deelnemers van het congres. Een tot voor kort onbekend artikel bevestigt dat nog eens. In 1995, tijdens mijn verblijf in Rusland, gaf mijn vriend Konstantin Sevelev¹, een autoriteit op het gebied van de Komintern, mij een kopie van een of andere krant. Het was een speciale editie,

¹ Sevelev is een van de weinige wetenschappers in Rusland, die goed op de hoogte is van de archieven van de Komintern. Samen met Russische en Duitse onderzoekers is hij verantwoordelijk voor de uitgave van een vijfdelige publicatie over de Russische Communistische Partij, de Komintern en de Chinese nationale beweging (zie noot 3).

gepubliceerd tijdens het 2de Kominterncongres. Wat mijn aandacht trok was de titel van het artikel: *De beroemde figuren van het 2de congres van de Komintern*. Eén van die figuren was Sneevliet. Die titel zegt genoeg over zijn reputatie. Het is duidelijk dat de activiteiten van Sneevliet in Indonesië en het feit dat zijn standpunten op het congres overeenkwamen met die van Lenin een goed startpunt betekenden voor zijn carrière in de Komintern. Korte tijd na het congres werd hij benoemd als vertegenwoordiger van de Komintern in het zuiden van China².

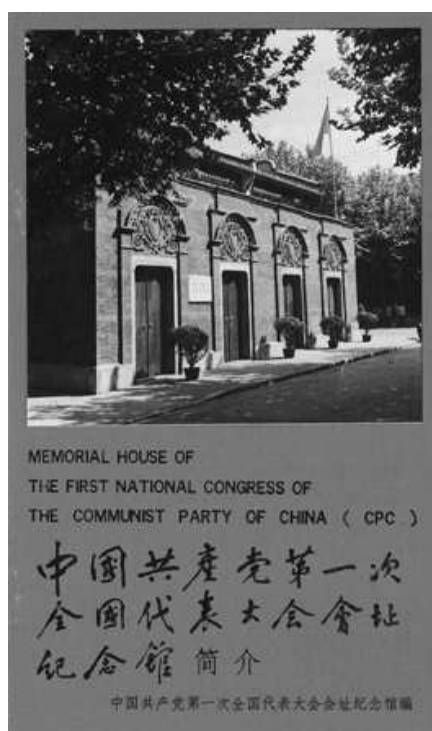
De oprichting van de CPC

Op 3 juni 1921 kwam Sneevliet in Sjanghai aan. Zijn missie bestond uit het onderzoeken van de Chinese revolutionaire beweging, het leggen van contacten met radicale pro-sovjet elementen en uitzoeken of het mogelijk was om een Oost-Aziatisch Secretariaat van de Komintern in China te vestigen. Hier kreeg hij te maken met een voor hem volkomen onbekend land met eigen culturele tradities en een gecompliceerde politieke situatie. Zo waren er bijvoorbeeld generaals, warlords, die gesteund werden door verschillende imperialistische landen. Maar ook in andere opzichten vertoonde het politieke leven in China een ongewoon beeld: je had de radicale vleugel van de intelligentsia, die sterk beïnvloed was door de Oktoberrevolutie en je had beroemde geleerden uit de kringen van Hu Shi, die zich sceptisch opstelden tegenover de manier waarop de Russen tegen de maatschappij aankeken. Kortom, Sneevliet had te maken met verschillende politieke partijen en organisaties: de nationalistische partij Guomindang (GMD) met Sun Yat-sen als leider, de studentenorganisaties, de Jongeren Liga enzovoort. In feite ging Sneevliet verder met de voorbereidingen om te komen tot de oprichting van de Communistische Partij China (CPC), die eerder al waren aangevangen door de Sovjet-vertegenwoordigers die daarvoor al in China waren geweest, zoals G.N. Voitinsky, V.D. Vilensky-Sibirjakov, N.A. Popov, A. Potapov en anderen.³ Het enige verschil was dat Sneevliet de eerste *officiële* vertegenwoordiger was van de Komintern.

Spoedig na zijn aankomst in Sjanghai begon Sneevliet contacten te leggen met de leiders van de plaatselijke groepen van de communistisch georiënteerde intelligentsia en discussieerde hij met hen over hoe de verbrokkelde vroege Chinese communisten verenigd konden worden in één geconcentreerde organisatie.⁴ Gezegd kan worden dat het Sneevliet en Nikolosky⁵ waren die de vroegste Chinese communisten geholpen hebben om hun eigen partij op te zetten.

Het eerste Verenigd Front in China

Tijdens de voorbereiding van het eerste congres van de CPC ervoer Sneevliet iets dat vaak voorkomt bij jonge communistische organisaties: onbesuisdheid. Hij merkte dat de Chinese communisten geen contact wilden hebben met de leiding van de GMD en hun leden, omdat zij dat in strijd vonden met trouw aan de Komintern. The GMD beschouwden zij immers als een bourgeoispartij. Sneevliet introduceerde de stelling van Lenin en trachtte hen te overreden die te volgen. Te oordelen naar de resoluties van het 2de en 3de congres van de CPC slaagde hij daarin.⁶

Links: Huis nr. 76, Xingye straat in Shanghai; het huis waar in 1921 het eerste congres van de Communistische Partij van China werd gehouden.

Boven: Het portret van Henk Sneevliet, alias Maring, dat hangt in het museum in Shanghai.

Het eerste Verenigd Front was van historische betekenis voor de moderne geschiedenis van China. Ten aanzien van de GMD stelde Sneevliet voor om uit te gaan van een *revolutionair pragmatisme*. In feite begon men deze tactiek toe te passen vanaf augustus 1922, nadat Sneevliet uit Moskou in China was teruggekeerd. Tegelijkertijd bleef men trouw aan de CPC. Hoewel dit moment beschouwd kan worden als het beginpunt van deze nieuwe koers, was deze op dat moment nog niet theoretisch onderbouwd. Tijdens de laatste drie dagen van augustus hield het Centraal Comité van de CPC een conferentie in Hangzhou. Sneevliet was hier aan-

2 Russisch Staatsarchief voor Sociaal-politieke Geschiedenis (Rossiskii Gosudarstvennyi Arkhiv Sotsial'no-politicheskoi Istorii – RGASPI), Moskou, 495/2/3/17.

3 Voitinsky en de anderen waren gestuurd door organisaties van de Russische Communistische Partij (RCP) in de regio, in het bijzonder door het Bureau voor het Verre Oosten van de RCP. Zie Kuo Heng-yüö, M. Leutner & R. Felder *RKP(B) Komintern und die nationalrevolutionäre Bewegung in China 1920-1925*, Band 1, F. Schöningh, Paderborn 1996; en M. Leutner, M.L. Titarenko, K.M. Anderson, R. Felber, V.I. Glunin, A.M. Grigor'ev & K.V. Sevelev *KPdSU(B) Komintern und die national-revolutionäre Bewegung in China 1926-1927*, Band 2, LIT Verlag, Münster/Hamburg/London 1998.

4 RGASPI, Moskou, 514/1/7/2. Met dank aan prof. Sevelev, die me op dit document attendeerde.

5 Li Yuzhen: artikel over de 'gedelegeerde Nikolosky die deelnam aan het eerste congres van de CPC', in: *Dangshi yanjiu ziliao* (Materiaal over de geschiedenis van de CPC), Museum van de Chinese Revolutie, Beijing 1989, nr. 7-8.

6 Zie 'De eerste politieke declaratie van de CPC over de actuele situatie', onderdeel van de documenten van het tweede congres van de CPC, in: *Zhonggong zhongyan wenjian xuanji* (Geselecteerde documenten van het Centraal Comité van de CPC), Beijing september 1982, p. 16.

wezig en maakte aan de deelnemers duidelijk welke opdracht het EKKI, het uitvoerend comité van de Komintern, hem gegeven had. Het is evident dat het eerste Verenigd Front een initiatief van hem was. Tijdens het 2de congres van de CPC en tijdens de augustusconferentie nam de CPC in zijn doelstellingen het idee over om een 'verenigd front' te gaan vormen met de GMD. Het EKKI ging daar vervolgens mee akkoord en besloot om de samenwerking tussen de twee partijen te bevorderen. In het eerste stadium van de Chinese nationale beweging waren de eenwording van het land en onafhankelijkheid de gemeenschappelijke doelen van de twee partijen. Sun Yat-sen, een beroemde Chinese politieke figuur, werd gekozen om mee samen te werken. In augustus 1922 besloot Sun om de Chinese communisten het lidmaatschap van de GMD te verschaffen. De secretaris van het Centrale Uitvoerend Comité, Chen Duxiu, en de beroemde wetenschapper en communist Li Dazhao behoorden tot de eerste CPC-ers die lid werden van de GMD.

Sneevliet spande zich in om de samenwerking tussen de CPC en de GMD te bevorderen. In de eerste plaats schreven hij en Joffe het rapport *Zur Frage unserer Arbeit in den Kolonial- und Halbkolonial-laendern überhaupt und in China ins besondere*, waarin zij duidelijk stelden dat 'zuiver Kominternwerk in koloniale en semi-koloniale landen absoluut onmogelijk is'. Vandaar het idee om contacten te leggen met de GMD. Sneevliet en Joffe zagen dat iedere Chinese kriegsheer gesteund werd door de een of andere imperialistische mogendheid. Het beleid van de Komintern moest zijn: 'de imperialisten bekritisieren en hun leugens aan het licht brengen'. Dat wilden ze bereiken door 'de Kuomintang, de grootste en de enige echt Chinese partij, in een volkspartij te veranderen'. Om dat te bereiken moest de Guomindang Russische hulp beloofd worden.⁷

Bovendien stelde Sneevliet op de zitting van het Presidium van het EKKI van 6 januari 1923 officieel het revolutionaire pragmatisme voor als tactiek. Hij zette uiteen dat de CPC te zwak was om de leiding van de nationale beweging op zich te nemen. Aangezien de CPC te jong en te klein was om onder zijn eigen communistische vlag te opereren, moest het de GMD wel gebruiken. Hij ging er van uit, dat de Chinese communisten zo de gelegenheid zouden krijgen om binnen deze partij de arbeidersbeweging te ontwikkelen, totdat de tijd rijp zou zijn om een onafhankelijke communistische arbeidersbeweging te vormen. Dan zou de echte linker vleugel van de partij opgenomen worden in de CPC. Dan zou volgens Sneevliet de partij van de zuivere arbeidersklasse mogelijk zijn.⁸

Samengaan met de GMD gaf CPC-leden voorts de mogelijkheid om de activiteiten van deze partij in de gaten te houden en zonodig te bekritisieren. Sneevliet hoopte dat de Chinese communisten op deze wijze de kans zouden krijgen om te ontdekken wat zij echt wilden. Zijn bedoeling was om de politieke onafhankelijkheid van de CPC te handhaven⁹ en de GMD te leiden op een weg die identiek was aan die van de Russische Communistische Partij wat betreft de opzet van de partij en zijn ideologie. Zelf schreef hij vele artikelen voor het weekblad *Xiangdao zhoubao*, waarin hij Sun Yat-sen en het beleid en de activiteiten van de GMD bekritiseerde.¹⁰

In Moskou vond hij, zoals gezegd, aanhang. Zijn revolutionair pragmatisme werd op 6 januari 1923 geaccepteerd door de leiders van de Komintern (zie de resolutie 'De relaties van de Communistische Partij van China met de GMD-partij' van het

Mao Zedong, tekening van Holß, omstreeks 1945.

EKKI, 12 januari 1923).¹¹ Vanaf dat moment waren diverse partijen betrokken bij het Verenigd Front: in China de CPC en de GMD en daarbuiten de Russische CP en de Komintern. Het ging om de samenwerking van twee ideologisch georiënteerde groepen: het proletariaat en de zogenoemde bourgeoisie. Sun en zijn GMD kwamen duidelijk voort uit de rangen van de bourgeoisie. De Russische CP en de Komintern beschouwden de CPC als 'hun eigen kameraden'¹², de vertegenwoordiging van het proletariaat. In de traditionele geschiedschrijving wordt het samengaan van CPC en GMD als positief beoordeeld, omdat beide partijen hetzelfde doel hadden: de eenwording van China. Toch waren er vanaf het eerste begin binnen het Verenigd Front ook tegengeluiden te horen, die het gevaar met zich mee brachten dat het uiteindelijk zou komen tot een splitsing van beide partijen. De belangrijkste factoren die de harmonie tussen de partijen bedreigden, hadden betrekking op het leiderschap van de Chinese nationale beweging. In de opvatting van Lenin en de Komintern moest de CPC de GMD op den duur vervangen en de leiding van de beweging op zich nemen. De volumineuze geschriften van Sneevliet besteden hier veel aandacht aan. Maar de einddoelen van Sun verschilden hemelsbreed van die van de CPC en de Komintern. De computerterm 'incom-

7 Tony Saich *The origins of the first United Front in China, The role of Sneevliet (alias Maring)*, E.J. Brill, Leiden/New York/Kopenhagen/Keulen 1991.

8 'Samenvatting van het stenografisch verslag van het presidium van het EKKI, 6 januari 1923', in: Kuo Heng-yüö e.a. *aw*, doc. nr. 56.

9 *Ibidem*, doc. nr. 53; doc. nr. 56.

10 Sneevliet publiceerde al diverse artikelen in dit weekblad vóór hij in december 1922 uit Moskou terugkwam. Wie zijn artikelen in het Chinees vertaalde, is onbekend. Zie voor de Engelse tekst: Tony Saich *aw*, deel 2, appendix 1.

11 Sneevliet Archief, nr. 272.

12 Deze terminologie komt veel voor in Komintern-literatuur; daarmee worden de communisten bedoeld.

patible' (niet combineerbaar) geeft goed weer hoe de situatie gedurende deze periode was. Terwijl Sneevliet zijn artikelen schreef waarin hij de GMD en hun leider Sun Yat-sen bekritiseerde, vonden bovendien allerlei ontwikkelingen plaats, die de tegenstellingen binnen het Verenigd Front zichtbaar maakten. Die tegenstellingen op zowel tactisch-strategisch als ideologisch gebied werden naarmate de tijd voortschreed sterker en sterker.

De vroegste complicaties hielden verband met verschillen in houding ten opzichte van de klassenstrijd. Dit was een mogelijk breekpunt. Het beleid van de Komintern was erop gericht om de klassenstrijd in kapitalistische landen aan te wakkeren om zo de sociale revolutie te bespoedigen. De CPC accepteerde het theoretische uitgangspunt van de proletarische dictatuur zonder enige aarzeling. Met dit beginsel voor ogen bezag de partij kwesties die zich in het dagelijks leven zoal voordeden. Dat was ook de reden dat ze overging tot het formeren van (vak)organisaties. Daarom vestigde de CPC in augustus 1921 onder invloed en met behulp van Maring (Sneevliet) het Arbeids-Secretariaat. Daarna begon de CPC te werken onder de arbeiders om zo de echte leider te worden van de arbeidersbeweging en de boerenbeweging. Sneevliet, met zijn ruime ervaring op het gebied van de arbeidersbeweging, was blij met de staking van de Hong Kong-schippers in 1922.

Sun was echter categorisch tegen de proletarische dictatuur. Terwijl de Chinese communisten de staking van de schippers van Hong Kong bewonderden en de theorie van de klassenstrijd uitdroegen, zei Sun Yat-sen dat het vinden van een compromis tussen de kapitalisten en de arbeidersklasse de meest effectieve manier was om de economische en politieke positie van de arbeidersklasse te verbeteren. Hij benadrukte meermalen dat de maatschappij zich niet kon ontwikkelen zonder vrede onder de burgers.¹³

Wat de klassenstrijd op het platteland betreft, daar treffen we dezelfde fenomenen aan als in de arbeidersbeweging in de steden. Volgens de *Directieven van het Derde Congres van de Communistische Partij van China* (mei 1923), aanvaard door het EKKI op basis van het rapport van Sneevliet (juli 1922), was 'het centrale punt in het beleid het boerenprobleem', en moest 'een anti-imperialistische beweging noodzakelijkerwijze vergezeld worden door een revolutionaire agrarische boerenbeweging die gericht is tegen het overleven van het "feodale systeem".' Zo werd de politiek van confiscatie in China geïntroduceerd als een kopie van het *Land Decreet*, zoals dat gepubliceerd werd tijdens de Oktober Revolutie in 1917. Er werd voorgesteld dat de CPC, als de partij van de werkende klasse, 'de leiding van deze beweging' zou nemen en controleren. Dit document dwong de CPC om 'continue de GMD partij in de richting van de agrarische revolutie te drijven' en om de agrarische revolutie als de belangrijkste taak te beschouwen. In dit document lezen we ook dat: 'In die gebieden die door Sun Yat-sen beheerst worden, moet geprobeerd worden dit te bereiken'. De agrarische revolutie werd als een noodzakelijke voorwaarde gezien om succes te kunnen boeken.¹⁴ Zo wilde de Komintern al in 1923 de GMD via het opleggen van het Russische model dwingen om in de door Sun beheerste gebieden de bestaande klassenstrijd te beëindigen. Moskou besloot voor deze zaak de 'eigen kameraden' - de CPC-leden - als belangrijkste kanaal te gebruiken. Sneevliet moet zich, als afgevaardigde van de Komintern, van de consequenties van deze opdracht bewust zijn geweest. Maar hij kon niets doen, omdat Sun Yat-sen bezig was met militaire zaken in het Zuiden. Sun wilde de troepen

Li Yuzhen in Haarlem tijdens de vijftigjarige herdenking van de executie van de MLL-frontmensen (1992). Rechts naast haar Sima Sneevliet en aan haar linker kant Marie de Jong-Lagerwaard.

van Chen Junming, die in de buurt van Kanton gelegerd waren en de positie van Sun bleven bedreigen, liquideren. Gelukkig kon Sneevliet doordat Sun zover weg was, vermijden dat zijn verhouding tot Sun Yat-sen nog ingewikkelder werd. Niemand kon Sun nu onder druk zetten om zijn eigen plannen op te geven, de CPC niet, en Sneevliet evenmin.

In mei 1923 accepteerde Sun het plan voor de reorganisatie van de GMD, zoals dat overeengekomen was door Maring en Chen Duxiu.¹⁵ Zij dachten dat de tijd rijp was om Sun er toe te brengen om een begin te maken met de reorganisatie van de partij volgens het model van de Russische CP. Terwijl Sneevliet en de leiders van de CPC probeerden om hun politieke onafhankelijkheid te benadrukken door artikelen te publiceren in het weekblad *Xiangdao zhoubao*, schetsten alle artikelen in dit CPC-orgaan wel systematisch de Russische visie op de interne en internationale situatie. Sommige GMD-leiders begonnen de lijn in deze artikelen te ontdekken. Ze voelden dat de CPC met haar leider Chen Duxiu 'het lichaam van de GMD wilden lenen en het wilden bezielen met de ziel van de Communistische Partij'. Het belangrijkste probleem was volgens hen, dat: 'Chen Duxiu hoopte de Russen te kunnen gebruiken bij pogingen om de GMD heimelijk onder de regie van de Communistische Partij te brengen'.¹⁶

Sun Yat-sen wist echter heel goed dat het uiteindelijke doel van de Komintern was om de CPC te versterken en de GMD als nationale beweging te vervangen. Hij was boos op Chen Duxiu vanwege de zojuist genoemde artikelen. Terwijl de CPC en Kominternafgevaardigde Sneevliet dit soort kritiek noodzakelijk vonden om de organisatie onafhankelijk te houden, kon Sun deze kritiek niet waarderen. Toen

13 Sun Yat-sen *Sun zhongshan quanji* (Verzameld werk van Sun Yat-sen), vol. 9, Zhonghua shuju, Beijing 1986, p. 381.

14 Tony Saich *aw*, p. 567.

15 Li Yuzhen *Sun Yat-sen and the Comintern*, Taiwan 1996, p. 267-288.

16 Aldus Deng Zeru (1869-1934), een van de leiders van de GMD. Zie C.M. Wilbur *Sun Yat-sen. Frustrated Patriot*, Columbia University Press, New York 1976, p. 180-181.

hij in de zomer van 1923 vernam dat radicalen binnen de CPC de GMD wilden liquideren en een nieuwe organisatie wilden vormen, liet hij zijn partijgenoot Liao Zhongkai en Maring weten: 'De manier waarop Chen Duxiu in zijn weekblad *Xiangdao zhoubao* kritiek blijft leveren op de GMD kan zo niet doorgaan. Ik zal hem moeten uitsluiten als hij zo doorgaat. Verder kan ik jullie geld niet aannemen als ik niet vrij ben om communisten uit de nationale partij te zetten'.¹⁷ Zelfs waarschuwde hij: 'Als Sovjet-Rusland aan de kant van de Chinese communisten staat, zal ik me verzetten tegen Sovjet-Rusland'.¹⁸ Zijn stellingname ten opzichte van de CPC, de Russen en de Komintern is zo duidelijk dat daar geen nadere uitleg over hoeft te worden gegeven.

Sneevliet wist niet wat hij moest doen. Wanhopig schreef hij naar de leiders van de Komintern dat gestopt moest worden met het geven van financiële en militaire hulp. Anders zou het Russische geld 'verloren' zijn en 'verspeeld' aan de militaire acties van Sun.¹⁹ Het leek erop dat deze missie meer en meer op een eind liep.

De tragedie van Sneevliet in China.

De zaken gingen van slecht tot slechter. Sneevliet had gewild, dat de GMD zo snel mogelijk gereorganiseerd zou worden. Hij wees er met nadruk op, dat het bij deze nationale Chinese beweging onmogelijk was om het communisme voor 100% door te voeren. Omdat hij de Chinese realiteit kende, drong hij aan op revolutionair pragmatisme. Dat zijn benadering vruchten afwierp, bleek uit de Gemeenschappelijke Verklaring die op 26 januari 1923 door Sun Yat-sen en Joffe ondertekend werd. Hij deed zijn best om zo spoedig mogelijk met de reorganisatie van de GMD te beginnen. Sneevliet had een hechte persoonlijke vriendschap met Sun en slaagde er zo in, om met zijn toestemming Li Dazhao te vragen om de noordelijke GMD-organisatie in Peking op te zetten. De GMD-leden waren daar verspreid en daarom van geen enkele politieke betekenis in de hoofdstad van de Chinese republiek.²⁰

Het tijt keerde echter. Sneevliet werd - zowel in de Komintern als in de Sovjet-Unie - geconfronteerd met een 'linkse sfeer', die kritisch stond ten opzichte van zijn pragmatisme. Sneevliet werd bekritiseerd omdat hij te sympathiek zou staan ten opzichte van de GMD en omdat hij Sun 'onvoorwaardelijk' zou willen steunen.²¹ Dat betekende dat sommige leiders van de Komintern en hun vertegenwoordigers revolutionaire onbesuisdheid prefereerden boven realistische maatregelen. Hij werd ervan beschuldigd een 'rechts' element te zijn, terwijl hij toch steeds getracht had de directieven van de Komintern uit te voeren. In de terminologie van de Komintern betekende 'rechts' bijna hetzelfde als 'contrarevolutionair'. De tactiek om partijleden in te delen in links, rechts en centrum was een veelgebruikt middel in de ideologische strijd, zowel binnen de Komintern als binnen de Russische CP. Het verschil tussen revolutionair en contrarevolutionair had daarbij alles te maken met de al dan niet aanwezige loyaliteit ten opzichte van de Sovjet-Unie. Door vertegenwoordigers van de Komintern werden deze begrippen ook toegepast op de Chinese situatie. Sneevliet kreeg daarom een zware aanval te verduren op het Derde Congres van de CPC. De vertegenwoordiger van de Komintern, Voitinsky, werd zijn belangrijkste opponent tijdens dit congres. Deze vond veel support onder de Chinese kameraden, die revolutionaire onbesuisdheid prefereer-

den boven de meer realistische tactiek van Sneevliet. Zagen we op de januarizitting van het EKKI nog dat de 'links' georiënteerde Voitinsky en de 'rechts' georiënteerde Sneevliet elkaar in evenwicht hielden, op het Derde Congres van de CPC verloor Sneevliet, en wonnen Voitinsky en zijn 'linkse' medestanders.

Sneevliet verloor steeds meer terrein. Waar hij al helemaal niet uit kwam, was de financiële kant van de relatie met de Sovjet-Unie. Als assistent van Joffe kon hij niet begrijpen waarom zijn aanbeveling met betrekking tot de Chinees-Russische verhoudingen ('om niets te doen dat kan worden uitgelegd als verhuld imperialistisch beleid') niet werd opgevolgd. Sneevliet hield van China en wilde hier blijven om meer interessante en ingewikkelde zaken aan te pakken. Maar hij werd zo langzamerhand wanhopig. In augustus 1923 verliet hij China om er nooit meer terug te komen. Hij werd opgevolgd door M.M. Borodin.

In China had zijn tactiek intussen tot gevolg dat zowel de GMD als de CPC er organisatorisch op vooruit gingen. De GMD kreeg meer aandacht voor de belangrijkste politieke problemen van het land. Steeds duidelijker werd welke posities zij daarbij in het politieke leven ging innemen. De plaatselijke afdelingen van beide partijen groeiden en kregen steeds meer aanhang onder de bevolking. De samenwerking tussen beide partijen bleek onder meer uit het feit dat het orgaan van de GMD *Mingüoribao* advertenties plaatste voor het blad van de CPC. Aan de andere kant werden de politieke verschillen door het sterker worden van beide partijen gaandeweg ook meer zichtbaar; met alle gevaren van dien, zeker omdat beide partijen een eigen leger ter beschikking hadden.

Sneevliet keerde niet meer naar China terug, zoals hij graag gewild had. Hij bleef de Chinese zaken echter volgen en liet zijn stem horen vanuit het verre Nederland. Hij liet zijn sympathie blijken voor het Chinese volk en hun pogingen om te komen tot nationale onafhankelijkheid. Tot aan zijn dood koesterde hij de herinneringen aan zijn Chinese jaren en aan degenen met wie hij samenwerkte. Henk Smeets schreef in zijn artikel *Sneevliet in World War II*²², dat hij zelfs in de gevaarlijke dagen, toen hij zich voor de fascistten verborgen hield in Vught, in familieverband nog steeds sprak over zijn leven in China.

Sneevliet heeft een brug van vriendschap gebouwd tussen China en Nederland. Zijn portret hangt in musea in Beijing en Sjanghai. Zijn toewijding wordt beschreven in vele boeken over het eerste Verenigd Front in China. Over zijn leven is ook heel wat gepubliceerd. Enkele jaren geleden, op 12 april, heeft Dick de Winter op mijn verzoek tulpen gelegd bij het monument voor Sneevliet en zijn kameraden. De mensen van China zullen hun buitenlandse vriend nooit vergeten.

17 Zie het telegram van Joffe aan Sun, 1 mei 1923 in: Li Yuzhen *aw*, 1996, p. 170.

18 Brief van Sneevliet aan Davtian, Kanton, 18 juli 1923. Zie Tony Saich *aw*, vol. 2, p. 687-691.

19 *Ibidem*.

20 Rapport van Sneevliet aan het EKKI met betrekking tot zijn activiteiten in China van 9 april tot 15 mei 1923. Zie: RGASPI, Moskou, 414/1/43/49-52.

21 Zelfs Joffe, zijn vriend en naaste medewerker, had in november 1922 kritiek op Sneevliet. Zie de brief van Joffe aan Sneevliet, in: Tony Saich *aw*, vol. 1, p. 350; de brief van Voitinsky aan Safarof, 27 maart 1923 en de brief van Clepak aan Voitinsky, 25 augustus 1923, in Kuo Heng-yüo e.a. *aw*.

22 Paper ten behoeve van een documentaire van het Chinese TV-station Hebei Dianshi Tai (Shijiazhuang).

Vrije meningsuiting en asylrecht.

De Arbeid, 20 mei 1938.

Dick de Winter

Franz Holß (1906-1957)

De afgedrukte politieke prenten in deze bundel zijn van de hand van de trotskist Franz Holß. Hij signeerde zijn werk meestal met H, FH, of Holß. Soms tekende hij ook met Bn. Dat is waarschijnlijk de eerste en laatste letter van de achternaam van zijn vriendin Else Bormann. Holß is een pseudoniem. De werkelijke naam van deze Duitse kunstenaar is Franz Wilhelm Meyer. Begin 1934 vluchtte hij, opgejaagd door de Gestapo, uit Gelsenkirchen naar Nederland. Het Proletarisch Steun Fonds (PSF) van de RSP en het NAS, dat politieke vluchtelingen zo veel mogelijk ondersteunde, ving hem hier op. Van 1934 tot 1940 maakte Franz Meyer vele honderden illustraties (pen-, krijt- en penseeltekeningen en lino-snedes). Die werden afgedrukt in *De Arbeid* van het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS), waarbij hij als vaste illustrator in dienst was getreden. Ook verscheen zijn werk in *De Baanbreker* van de RSP, en in *De Nieuwe Fakkel* van de RSAP. Voornamelijk uit deze Nederlandse illustraties is hier een keuze gemaakt.

Omdat zijn asiel niet langer verlengd werd, was Franz Meyer na een half jaar gedwongen Nederland te verlaten. De Nederlandse autoriteiten zetten hem over de Belgische grens. Hij vond onderdak in Antwerpen. Van daaruit bleef Meyer de periodieken van NAS, RSP en RSAP illustreren. In België tekende en werkte hij ook voor het blad van de Duitse trotskisten in ballingschap *Unser Wort*. Hij illustreerde verder *La Lutte Ouvrière*, het orgaan van de Belgische Parti Socialiste Révolutionnaire (PSR). Eind 1939 belandde Franz Meyer in de gevangenis. Hij had zich als politiek vluchteling met politiek ingelaten, wat verboden was. Tijdens een huiszoeking bij een vooraanstaand PSR-lid had de politie één van zijn politieke prenten ontdekt. Ook bleek Franz Meyer in het bezit van een paspoort, dat door hemzelf vervalst was.

Toen de Duitsers in 1940 België binnenvielen, werd hij naar Frankrijk overgebracht. Een lange tocht begon langs gevangenissen en concentratiekampen. In 1942 wist Franz Meyer samen met zijn vrouw met de laatste boot vanuit Zuid-Frankrijk (Marseille) naar de Verenigde Staten te ontkomen. Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog was er in de VS geen belangstelling voor zijn werk. Franz Meyer weigerde 'commercieel kunstenaar' te worden. Gevoelens van teleurstelling en mislukking kregen vervolgens de overhand. In 1957 vond hij bij een auto-ongeval op de George Washingtonbrug in New York de dood.

Voor Karl Molle, vanuit de Verenigde Staten, 1942.

Franz Meyer (l.) met zijn vriend en zwager Karl Molle, 1946.

Overzien we zijn gehele oeuvre dan komt Franz Meyer ons tegemoet als een technisch zeer begaafde alleskunner. Zijn ballingschap, zijn trotskistische overtuiging, de Tweede Wereldoorlog en ook het geringe aantal personen dat met zijn kunst in aanraking kon komen, hebben een doorbraak naar een groter publiek in de weg gestaan. Ook het Koude Oorlog-klimaat in de Verenigde Staten en zijn eigen pertinente weigering om ‘commercieel’ te worden, zijn in dat opzicht nadelig geweest.

Literatuur

Franz Meyer *Flucht aus Deutschland. Bilder aus dem Exil*, ISP-Verlag GmbH, Frankfurt/M. 1984.
Dick de Winter *Franz Holß, kunstenaar op de vlucht voor Hitler*, Papieren Tijger, Breda 2002.

Theo van Veen en Dick de Winter

Linkse eenheidsfronten

Anti-Imperialisme Liga, ANTIFO en Comité van Verweer

Eind jaren twintig en in het begin van de jaren dertig van de vorige eeuw stak het fascisme dat in de toenmalige economische crisissfeer een gunstige voedingsbodem vond, de kop op. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden verschillende stromingen binnen het revolutionaire deel van de arbeidersklasse de krachten gebundeld in eenheidsfronten. Dat had toen resultaten opgeleverd, bijvoorbeeld in de vorm van acties tegen schaarste en gebrek aan levensmiddelen. Door ook nu schouder aan schouder te staan, meende Henk Sneevliet, zou sterk verbreide onverschilligheid onder de bevolking overwonnen kunnen worden. Demoralisatie en verlies van klassenbewustzijn konden zo worden tegengegaan. Hij pleitte daarom voor de oprichting van een breed, uit revolutionaire organisaties bestaand, eenheidsfront tegen Fascisme en Oorlog.¹

In de onderstaande schets beperken we ons tot dit nationale Comité Anti Fascisme en Oorlog (ANTIFO) dat van juli 1932 tot september 1933 heeft bestaan, en het vervolg daarvan: het Comité van Verweer tegen reactie, fascisme en oorlog (Comité van Verweer) dat landelijk kortstondig, van september 1933 tot maart 1934, heeft gefunctioneerd. Over beide samenwerkingsverbanden is nog weinig gepubliceerd. Bovendien schenken we aandacht aan een internationaal eenheidsfront dat in de periode daarvóór actief was: de Liga tegen Imperialisme en vóór Nationale Onafhankelijkheid (kortweg: de Anti-Imperialisme Liga).

Waarom waren deze eenheidsfronten die kennelijk in een diep gevoelde behoefte voorzagen, maar zo'n betrekkelijk korte periode actief? Wat heeft er toe geleid dat samenwerking in deze samenwerkingsverbanden haperde of verbroken werd? En tenslotte: hebben deze eenheidsfronten nog resultaat opgeleverd?

Het eerste congres

De Anti-Imperialisme Liga was van communistische makelij. De Duitser Willi Münzenberg was er de 'architect' van. In opdracht van Jozef Stalin en de Komintern heeft hij linkse wetenschappers en intellectuelen weten in te schakelen voor de belangen van de Sovjet-Unie. Het lukte Münzenberg als 'meesterspin' een propagandistisch web te weven, waarin vele internationaal bekende intellectuelen als bijvoorbeeld Joris Ivens, André Malraux en Ernest Hemingway konden blijven hangen.²

¹ Een eerdere versie van dit artikel - Dick de Winter 'Libertairen en linkse eenheidsfronten. Anti-Imperialisme Liga en ANTIFO' - verscheen in *De AS*, nr. 126/127 (1999), p. 98-106.

De Baanbreker, orgaan van de revolutionair-socialistische partij, 28 mei en 11 juni 1932; zie ook: Jan Erik Burger *Linkse frontvorming. Samenwerking van revolutionaire socialisten 1914-1918*, Van Gennep, Amsterdam 1983.

² Samuel de Lange 'Linkse kwade trouw', boekbespreking van Stephan Koch *Double lives. Stalin, Willi Münzenberg and the Seduction of the Intellectuals*, in: *NRC/Handelsblad*, 23 september 1995; zie ook de artikelen van Henk Sneevliet in *De Baanbreker*, 7 september 1929, 28 september 1929 en 1 februari 1930.

Op het eerste Congres van de Liga dat in februari 1927 te Brussel werd gehouden, waren diverse politieke stromingen uit Nederland vertegenwoordigd. Natuurlijk waren de vertegenwoordigers van de 'officiële' communistische partij van Nederland aanwezig. Maar er waren ook 'dissidente' communisten als Wijnkoop en Henriette Roland Holst. Bovendien gaven de bekende anarchistische dominee Schermerhorn en de christen-pacifistische dominee Hugenholtz acte de présence, evenals vooraanstaande anarchisten als Albert de Jong en Arthur Müller Lehning. Ook de persoonlijke vriend van Münzenberg, de leider van de Internationale Transportarbeiders Federatie en SDAP-lid, Edo Fimmen was gekomen. Münzenberg had met opzet het eerste congres een 'neutraal', dat wil zeggen een niet al te opzichtig communistisch gezicht willen geven. Daarin was hij geslaagd. Internationaal bekende coryfeeën als Albert Einstein, Romain Rolland, Upton Sinclair, Pandith Nehru en Maxim Gorki hadden toegezegd op het erepodium te zullen plaatsnemen.³ Münzenberg had zijn zaakjes dus keurig voor elkaar. De bekende religieus-anarchist Bart de Ligt die ook op dit congres aanwezig was, proefde op dit eerste enthousiaste congres 'een groot solidariteitsgevoel'. Men was, schreef hij, 'dronken van geestvervoering'. Hij zag wel mogelijkheden voor libertairen⁴ binnen dit eenheidsfront. Zolang verklaard werd dat de Liga een open podium voor alle anti-imperialistische krachten was, moest daar gebruik van gemaakt worden, meende hij. 'Zowel uit propagandistisch als uit praktisch oogpunt behoren onze geestverwanten daarom zo veel mogelijk in de Liga te treden en er te werken'. Na het Congres kwam een Nederlandse sectie tot stand. Uiteraard maakte daar de Communistische Partij (CPH) deel van uit. Ook de Internationale Antimilitaristische Vereeniging (IAMV) en de Indonesische studentenvereniging in Nederland - de Perhimpunan Indonesia - deden mee.

Oog en stem van Moskou

Het tweede congres van de Liga werd in 1929 in Frankfurt gehouden. Natuurlijk waren de twee vertegenwoordigers van de Nederlandse sectie van de Liga aanwe-

zig. Ook de Nederlandse communistische jeugdbeweging had een afgevaardigde gestuurd. Bovendien was voor de tweede keer de 'dissidente' communist Wijnkoop aanwezig. Het Internationaal Antimilitaristisch Bureau (IAMB) - dat is het Bureau waarbij de libertaire organisaties in Nederland waren aangesloten - had Bart de Ligt, Arthur Müller Lehning en L.J. Bot afgevaardigd. Wim Jong en Gé Nabrink hadden als afgevaardigden de deelname van hun eigen IAMV aan de Liga heftig moeten bepleiten. Want in de vereniging was aanzienlijke weerstand tegen de Liga ontstaan. De Liga werd nu vooral gezien als een communistische mantelorganisatie. Gé Nabrink en Wim

Gé Nabrink (IISG)

Jong pareerden de aarzelingen door binnen de IAMV de nadruk op solidariteit met de gekleurde volkeren te leggen. Had de IAMV zich dan voor niets achter de leuze 'Indië los van Holland' geschaard? En had Domela Nieuwenhuis die leuze in de vorige eeuw ook al niet geuit?⁶

Het werd al snel duidelijk hoe stevig de Komintern en de communistische partijen de teugels op dit tweede Congres van de Liga in handen hadden. Vanaf het begin domineerde 'de stem van Moskou' begeleid door 'het oog van Moskou', zoals *De Wapens Neder*, het blad van de IAMV, schreef.⁷ Willi Münzenberg deed ook geen enkele moeite meer te verbloemen dat het de Komintern - de Derde Internationale - was die het Congres leidde en financierde.

Bart de Ligt nam duidelijk stelling tegen de bolsjewistische opvattingen, al kon hij met moeite aan het woord komen. Zijn rede werd beknot en zelfs afgebroken. Hij stelde kernachtig de vraag of de Liga slechts voor nationale onafhankelijkheid streed. Ging het hier dan alleen om een onafhankelijkheid die niets anders kon betekenen dan 'de ontwikkeling van nationaal begrensde kapitalistische staten bij de gekleurde volken'? Bart de Ligt wees er met nadruk op dat in Azië en zelfs in Afrika burgerlijke klassen van gekleurden opkwamen die vrijheid en onafhankelijkheid van de blanken zochten 'om hun eigen bloedsbroeders uit te buiten'. De Ligt stak de beschuldigende vinger uit naar de Derde Internationale - dus Moskou - die dat proces juist had bevorderd. Werkelijke onafhankelijkheid, zo zei hij, was daardoor onmogelijk gemaakt.⁸

Arthur Müller Lehning bracht naar voren dat als de Liga een organisatie wilde zijn van alle anti-imperialistische krachten, zij zich niet mocht stellen onder de dictatuur van een bepaalde partij of een bepaald regeringsbeleid. Hij was van mening dat er een principiële basis gevonden moest worden, waarop ook niet-communistische, anti-imperialistische organisaties konden samenwerken 'voor de volkomen sociale bevrijding van alle onderdrukte klassen en rassen der ganse aarde'.⁹ Ook zijn rede was een aanklacht tegen een louter *nationale* bevrijding. Die nationale bevrijding, hekelde hij, was zelfs in de naam van de Liga - Liga tegen Imperialisme en vóór *Nationale* Onafhankelijkheid - vastgelegd! Henriette Roland Holst onderstreepte die kritiek in haar politiek commentaar in *De Nieuwe Weg*. Ze stelde vast dat de Derde Internationale haar invloed verspeeld had door vanuit een tactisch streven de zaak der bevrijding van de gekleurde rassen in Afrika en Azië ondergeschikt te maken aan haar mateloze en fanatieke streven naar macht.¹⁰

De libertaire afgevaardigden Arthur Müller Lehning, Wim Jong, L.J. Bot en Bart de

3 Cees Bronsveld 'De Anti-Imperialisme Liga: tussen nationalisme en partijpolitiek', in: *De AS*, nr. 65 (1984), p. 27-28.

4 Libertairen is een verzamelterm voor alle (vrijheidlievende) anarchistische stromingen.

5 *De Wapens Neder*, maandelijks orgaan van de IAMV, jrg. 25 (sept. 1929), nr. 9.

6 Cees Bronsveld en Wim Jong 'De Anti-Imperialisme Liga', in: Thea Duijker (red.) *Cher ami! Dear friend! Querido amigo! Voor Rudolf de Jong, anarchist in woord en daad*, IISG, Amsterdam 1997, p. 73-75; *De Wapens Neder*, jrg. 25 (aug. 1929), nr. 8.

7 *De Wapens Neder*, jrg. 25 (aug. 1929), nr. 8.

8 *De Wapens Neder*, jrg. 25 (sept. 1929), nr. 9.

9 Arthur Müller Lehning 'Frankfurt en de Liga', in: *De Nieuwe Weg*, 1929, p. 297-302; *De Wapens Neder*, jrg. 25 (sept. 1929), nr. 9.

10 *De Nieuwe Weg*, 1929, p. 227 en 356-357.

Ligt waren van mening dat tegenover de dictatoriale opvattingen van Moskou één krachtige lijn van *revolutionair* anti-imperialisme gesteld moest worden. Maar lieten de aanwezige libertairen zich toch niet te gemakkelijk voor het pr-karretje van de Sovjet-Unie spannen? Werden er niet, tactisch gezien, grenzen overschreden? Werd het geen tijd zich van de Liga te distantiëren? Voorlopig niet, meenden de libertaire organisaties. Men slikte de politieke eindresolutie van het Frankfurter Congres ondanks de erin geconstateerde 'innerlijke tegenstellingen en tegenstrijdigheden'. En ondanks het feit dat de resolutie zo geformuleerd was dat ze voor de opvattingen van de libertaire organisaties weinig ruimte liet. Münzenberg wist de libertairen binnenboord te houden met de officiële verzekering 'dat in de Liga ook voor anarchisten en revolutionaire syndicalisten een plaats is'. L.J. Bot vond dat een 'loyale verklaring' en deelde daarop mee dat de vertegenwoordigers van de libertaire organisaties toch vóór de politieke resolutie zouden stemmen. Ze waren het eens met de hoofdstrekking: het voeren van 'revolutionaire strijd om alle klassen en rassen van het imperialistische juk te bevrijden'. De Liga, zo bracht Bot namens hen naar voren, werd beschouwd als één van de belangrijkste organisaties (...) 'waarin men kan strijden voor de politieke en maatschappelijke bevrijding der ganse wereld'.¹¹ Münzenberg kon tevreden zijn.

In mei 1930, brak de IAMV ten slotte met de Liga. Resultaten konden toch niet geboekt worden. *De Wapens Neder* schreef dat de communistische Derde Internationale van Moskou samenwerking met andersdenkende revolutionairen nooit ernstig heeft overwogen. 'Zij wilde een Liga onder haar invloed, en stelde zich op het standpunt: een communistische Liga of anders helemaal geen Liga'.¹² Gé Nabrink die als afgevaardigde van de Nederlandse sectie van de Liga het tweede congres had bijgewoond, merkte later in zijn *Herinneringen* eerlijk op: 'Het IAMB had vooraf ernstige bedenkingen ten aanzien van de Liga en dit Congres, en had achteraf gezien gelijk'.¹³ Toen Rusland in haar politieke schaakspel binnen de Komintern de Liga niet meer kon gebruiken, werd deze toch niet opgeheven. Na 1930 leidde het eenheidsfront een kwijnend bestaan.

Nieuwe aanzet tot samenwerking

In het begin van de jaren dertig kwam een ander samenwerkingsverband van links-socialistische groeperingen in Nederland tot stand: het Comité Anti Fascisme en Oorlog (ANTIFO). De impuls ging uit van de Revolutionair Socialistische Partij (RSP).

Op de eerste voorbereidende vergadering eind mei 1932 werden voor de vorming van het revolutionaire eenheidsfront het NAS, de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP) en een aantal libertaire organisaties, waaronder de IAMV en het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond (NSV) uitgenodigd. De Perhimpoean Indonesia - de Indonesische studentenvereniging in Nederland -, de NAS-vrouwenbond en de jeugdorganisaties van de OSP en het NAS deden ook mee. Hoe kon dit ideologisch zo gemêleerde gezelschap tot een gezonde 'werkbasis' komen? Hoe konden politieke gevoeligheden vermeden worden? Tijdens de voorbereidende besprekingen werd de afspraak gemaakt dat samenwerking niet

De Arbeid, 29 april 1938.

dienstbaar zou worden gemaakt aan verkiezings-propaganda. Elke woordvoerder zou in vergaderingen van het ANTIFO-comité naar eigen inzicht kunnen spreken. Iedereen beseftte dat van een gemeenschappelijke principiële basis binnen de Nederlandse politieke verhoudingen geen sprake kon zijn. Dat werd aanvaard. Men zou ieders standpunt respecteren, loyaal zijn. De aanwezige libertaire organisaties stemden ermee in deel uit te maken van het ANTIFO. Wel met het voorbehoud dat eerst nog nader overleg met de besturen van de eigen organisaties moest plaatsvinden. De OSP drong er nog op aan ook het NVV en de SDAP uit te nodigen. Op de uitnodiging werd echter niet gereageerd.¹⁴

Hoe was de houding van de initiatiefnemers ten opzichte van de CPH? Moest die ook meedoen? Als de CPH daar mee instemde dan zou ze, dat was duidelijk, zonder morren genoeg moeten nemen met een minderheidspositie. Ook zou de partij de normale regels voor samenwerking in acht moeten nemen. Het samenwerkingsverband naar haar hand zetten - zoals in de Anti-Imperialisme Liga was gebeurd - zou hier onmogelijk zijn. Dat was dan ook precies de reden dat de CPH zich terugtrok: de communisten richtten in samenwerking met de door Moskou gedicteerde Komintern alle aandacht op het eigen 'Wereldcongres tegen de Oorlog' dat in Genève zou worden gehouden. Henk Sneevliet waarschuwde ervoor 'niet op de nieuwste lijnstok van de CPH te gaan zitten'.¹⁵

11 *De Wapens Neder*, jrg. 25 (sept. 1929), nr. 9.

12 *De Wapens Neder*, jrg. 26 (mei 1930), nr. 5.

13 Gé Nabrink 'Datgene, wat wij heden niet doen, doen wij nimmer'. *Korte herinneringen van Gé Nabrink*, Amsterdam 1986, p. 12 (niet in de handel).

14 *De Baanbreker*, 28 mei en 11 juni 1932; *De Arbeid*, orgaan van het NAS, 16 juli 1932.

15 *De Baanbreker*, 9 juli 1932.

De eerste barsten

Op de laatste voorbereidende vergadering kwam Gé Nabrink met de mededeling dat het IAMB afzag van deelname aan het revolutionaire samenwerkingsverband. Niet alle bij het IAMB aangesloten libertaire organisaties waren het daarmee eens. Dat gold wel voor het NSV dat na eerdere toezeggingen nu opeens verklaarde met de overige organisaties niet te kunnen samenwerken. De werkelijke reden was dat het NSV voor de komende verkiezingen de RSP en de OSP niet aan belangstelling wilde helpen 'opdat zij beiden (...) daarvan de vruchten zullen plukken'.¹⁶ Ook de IAMV maakte bezwaar, maar de samenwerking werd nog niet direct opgezegd. Net als bij het NSV waren binnen de IAMV stemmen opgegaan van leden die niet voor 'de parlementaire wagen' gespannen wensten te worden. Anderen legden de nadruk op het verschil in mentaliteit tussen parlementaristen en anarchisten. Weer anderen betoogden dat samenwerking tot verwarring in de libertaire beweging zou leiden.

Er waren ook tegengeluiden. Gé Nabrink raadde aan 'de verschillen niet te breed uit te meten (...); praktisch betekent de libertaire beweging niet zo veel, zij kan verhelderend werken op het denken van anderen, juist in een samenwerking als het ANTIFO'. Ook Wim Jong pleitte voor samenwerking. Die vond hij belangrijker dan allerlei theoretische kwesties over libertair en autoritair socialisme. 'In het ANTIFO is geen dogma, zei hij'.¹⁷ Ook de Bond van Anarcho-Socialisten (BAS) die meedeed in het ANTIFO, keerde zich fel tegen de negatieve houding van het NSV. Het zou in het afweerfront 'zijn plicht doen', zo zei afgevaardigde Van Praag. Sneevliet verlangde vurig dat 'ditmaal gezond verstand en drang naar strijd het zullen winnen van de ziekelijke neiging tot afzondering, die vooral de vertegenwoordigers van het NSV bezielde heeft'. Hij beschuldigde het NSV ervan wel buitenparlementaire actie te willen, maar als alle voorwaarden voor een krachtig buitenparlementair optreden aanwezig waren hardnekkig te weigeren.¹⁸ Ook Gé Nabrink bekritiseerde in *De Arbeider* van 30 juli 1932 de opstelling van het NSV: 'Het is een houding die met elk gezond verstand spot, wat tijdens de oorlog mogelijk was, is nu ook mogelijk: samenwerking van eerlijke goedwillende revolutionairen in Nederland'. Hij riep diegenen die binnen het NSV de klassenstrijd willen daarom op plaatselijk deelneming aan het ANTIFO tot stand te brengen.¹⁹ Het Syndicalistisch Arbeids-Secretariaat (SAS)-Groningen bijvoorbeeld trok zich niks aan van de landelijke opstelling van het NSV. Het SAS werd, evenals de Vrije Socialisten, lid van het Groningse ANTIFO. Het kwam wel voor dat leden om die reden geroyeerd werden.²⁰

Bepaald gesmeerd waren deze inleidende besprekingen dus niet verlopen. Wierpen die een schaduw vooruit?

ANTIFO opgericht

Op 8 juli 1932 werd het landelijk 'Comité Anti Fascisme en Oorlog' (ANTIFO) dan toch definitief gevormd. Jacques de Kadt werd voorzitter; Henk Sneevliet secretaris. Gé Nabrink maakte als IAMV-er op persoonlijke titel deel uit van het ANTIFO. In het verdere bestaan zou hij een belangrijke rol spelen. Later, in augustus, sloten zich pas de landelijke organisatie van de IAMV, de Vrije Socialistische Vereniging

Demonstratie van het ANTIFO bij het Huis van Bewaring in Amsterdam, om de vrijlating te eisen van gearresteerde matrozen en partijgenoten, maart 1933.

(VSV) en het SJV bij het ANTIFO aan. Maar een maand later trok de IAMV zich al weer terug gezien de uitslag van een in eigen kring gehouden referendum. Wel kregen de afdelingen de vrijheid zich al dan niet bij het ANTIFO aan te sluiten. De aangesloten afdelingen hadden gezamenlijk het recht iemand in het hoofdbestuur van het ANTIFO zitting te laten nemen.²¹ Van dit recht maakte Gé Nabrink gebruik. Het ANTIFO vormde zoveel mogelijk plaatselijke comités. Openbare vergaderingen, meetings, optochten - soms op kleurrijk uitgedoste fietsen - en demonstraties werden in vele gemeenten in

Nederland georganiseerd. Men riep op vergaderingen te bezoeken, waar onder andere Henk Sneevliet, Jacques de Kadt en Gé Nabrink spraken, en te helpen met kalken. Iedere fascistische brutaliteit moest onmiddellijk de kop ingedrukt worden. 'Helpt ons in het verzet tegen oorlogsvoorbereiding en transport van oorlogsmaterieel', stond er in een manifest van het ANTIFO, 'steunt ons in de strijd tegen de reactie'. De OSP ging als partij zover een eigen ordedienst in te stellen, de Socialistische Arbeiders Weer (SAW). Deze moest de partij beschermen tegen eventuele ordeverstoringen door fascistena.²²

Begin oktober was er een netwerk van vijftientwintig plaatselijke ANTIFO-comités door heel Nederland. Er werden pogingen gedaan een debatvergadering tussen de

16 Volkert Bultsma en Evert van der Tuin *Het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond 1923-1940*, Anarchistische Uitgaven, Amsterdam 1980, p. 138.

17 *De Wapens Neder*, jrg. 28 (mei 1932), no 5.

18 *De Arbeid*, 16 juli 1932.

19 Geciteerd in *De Arbeid*, 6 augustus 1932.

20 Volkert Bultsma en Evert van der Tuin *aw*, p. 9 en 138; *De Arbeid*, 3 september 1932.

21 *De Wapens Neder*, jrg. 29 (jan. 1933), no. 1.

22 Dick de Winter 'De ordedienst van de Onafhankelijke Socialistische Partij (1932-1935): De Socialistische Arbeiders Weer (SAW)', in: *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging (BNA)*, nr. 29, maart 1993, p. 39-46.

leider van de Fascistenbond Jan Baars en Henk Sneevliet te organiseren. Pas op 22 januari 1934 zou dat debat zijn beslag krijgen.²³ Het werd een succes: de zaal in het Amsterdamse 'Bellevue' vulde die avond uit. De ordedienst, waarvan de SAW deel uitmaakte, had alles goed in de hand. Het debat smaakte naar meer. Veel geestverwanten wilden nog wel eens zo'n debatvergadering meemaken, maar dan een debat tussen Mussert, van de veel grotere NSB, en Sneevliet.²⁴

Problemen

Het ANTIFO heeft niet lang bestaan. Er bestond uiteindelijk toch te veel spanning tussen de verschillende groeperingen die er deel van uitmaakten. Bij de oprichting van het ANTIFO hadden enkele libertaire organisaties al getwijfeld. Ook met de grootste organisatie binnen het ANTIFO, de OSP, ontstonden problemen.

De OSP verplichtte haar leden die in loondienst werkten, uitsluitend lid te zijn van het NVV. Dat leidde weer tot ernstige conflicten met het NAS. Zeker toen de OSP haar leden het advies gaf liever ongeorganiseerd te blijven wanneer men per se géén lid van het NVV wilde zijn, was de boot aan.²⁵ Op haar beurt irriteerde het de OSP-leiding als er 'vaderlijke vermaningen', 'opvoedkundige wenken' en 'rechtelijke afstraffingen' aan haar adres in de RSP- en NAS-pers verschenen.²⁶

Bij de inleidende besprekingen voorafgaande aan de oprichting van het ANTIFO was toch duidelijk afgesproken voorzichtig om te gaan met de bestaande onderlinge principiële verschillen. De verdeeldheid op politiek, vakbewegings- en ideologisch terrein bleek in de dagelijkse praktijk een te grote hinderpaal.

Op persoonlijk gebied ontwikkelden zich ook spanningen. Iedereen wist dat de invloedrijke OSP'er Jacques de Kadt een uitgesproken antipathie had tegen Henk Sneevliet. Bovendien was De Kadt iemand die altijd conflicten met zich meebracht en daarom zeker niet de meest geschikte kandidaat was voor de functie van voorzitter van het ANTIFO.²⁷

Ook de komende Tweede Kamerverkiezingen in 1933 speelden een rol in de ongemakkelijke relatie tussen OSP en NAS/RSP. De OSP die zich als radicale splintergroepering in 1932 van de SDAP had losgemaakt, nam voor de eerste keer deel aan de verkiezingen waarvan ze zich veel voorstelde. Het bondgenootschap in het ANTIFO met de uiterst linkse RSP en het NAS werd steeds meer als knellend ervaren. De OSP was namelijk bang dat stemmen van potentiële kiezers binnen het bestaande SDAP-electoraat door die te nauwe band verloren zouden gaan. De voorzitter van de OSP, Piet Schmidt, klaagde openlijk dat uitbreiding van het werkteerrein van het ANTIFO-comité versmalling van het werkteerrein van de OSP inhield. De OSP, 'als grote partij' zei hij er nadrukkelijk bij, werd daardoor belet zelfstandig strijd tegen oorlog en fascisme te voeren. Door de invloed van OSP-secretaris Jacques de Kadt distantieerde de OSP zich daarom al eind 1932, op het Kerstcongres van de OSP, van het ANTIFO. Eerder, in november, was onenigheid ontstaan over het feit dat de OSP had meegedaan aan een landelijke demonstratie van de SDAP en het NVV. Plannen voor een demonstratief congres van het ANTIFO, in februari 1933, stuitten toen bij de OSP ineens op verzet. De RSP en het NAS beschuldigden de OSP op hun beurt van sabotage van de activiteiten.²⁸

Op 1 februari 1933 brak de OSP-leiding met het ANTIFO. Geheel voorbarig schreef Jacques de Kadt aan het NAS dat hij het ANTIFO nu als ontbonden beschouwde.

Leden van plaatselijke afdelingen van de OSP verzetten zich hiertegen en bleven deel uitmaken van het eenheidsfront. Wel moesten de andere organisaties erkennen dat met het wegvallen van de OSP de basis van het ANTIFO te veel versmald was.²⁹ Het terugtrekken van de OSP vond op een buitengewoon pijnlijk tijdstip plaats. Een dag ervoor, op 31 januari 1933, was Hitler tot rijkskanselier benoemd. Volgens Henk Sneevliet had de OSP door deze daad een zware verantwoordelijkheid op zich geladen.³⁰ Het NAS verklaarde dat het ANTIFO juist nu meer nodig was dan ooit.³¹

Kort daarna kwamen in de Indische wateren marinemensen van het Nederlandse oorlogsschip 'De Zeven Provinciën' tegen hun slechte arbeidsomstandigheden in verzet en sloegen aan het muiten. Op de solidariteitsmanifestatie die hierop in de grote zaal van de Diamantbeurs in Amsterdam door het ANTIFO werd belegd, waren vierduizend mensen aanwezig. De Nederlandse regering liet de 'Nederlandse Potemkin' bestoken met vliegtuigbommen waarbij een aantal opvarenden, zowel blank als bruin, werd gedood. Wegens de publicatie van een 'opruimend' manifest over 'De Zeven Provinciën' belandde Henk Sneevliet eind februari 1933 in de gevangenis. De RSP kreeg daardoor nogal wat publiciteit. Het lukte de partij Sneevliet uit de cel in de Kamer gekozen te krijgen. De OSP voor wie de Tweede Kamerverkiezingen mede een reden waren geweest het ANTIFO te verlaten, slaagde er niet in een zetel te veroveren.

Gé Nabrink was, nadat Jacques de Kadt was opgestapt, tijdelijk voorzitter van het ANTIFO geworden. Hij geeft vele jaren later in zijn memoires een beoordeling van deze poging tot samenwerking van revolutionaire groepen binnen dit nationale eenheidsfront. Hij kwalificeert het zeker als 'geslaagd'.³² Pas in september 1933 werd het ANTIFO definitief opgeheven.

Het Comité van Verweer

Nadat op de internationale conferentie in Parijs in de zomer van 1933 de lucht tussen de RSP en de OSP weer enigszins was opgeklaard, werd de grondslag voor een nadere samenwerking gelegd. Hoop op een fusie tussen beide partijen was daarbij niet denkbeeldig.

Op 29 september werd een hernieuwd eenheidsfront opgericht: het Comité van

23 *De Arbeid*, 16 juli, 13 augustus en 8 oktober 1932; Max Perthus *Henk Sneevliet. Revolutionair-socialist in Europa en Azië*, SUN, Nijmegen 1976, p. 349.

24 *De Baanbreker*, 3 februari 1934.

25 Max Perthus *aw*, 348-349.

26 Menno Eekman 'Het socialisme - NU! De Onafhankelijke Socialistische partij 1932-1935', in: Menno Eekman en Herman Pieterse *Linkssocialisme tussen de wereldoorlogen*, IISG, Amsterdam 1987, p. 63-65.

27 Eekman *aw*, p. 68; Max Perthus *aw*, p. 349.

28 Fritjof Tichelman *Henk Sneevliet. Een politieke biografie*, Van Gennep, Amsterdam 1974, p. 74; *De Baanbreker*, 11 februari 1933; RSP/RSAP archief (IISG), inventarisnummer 259.

29 Max Perthus *aw*, p. 335; *Verslag van het NAS over de periode 1 juli 1931 - 31 dec. 1933*, p. 100-103; *De Baanbreker*, 5 augustus 1933.

30 RSP/RSAP archief, inventarisnummer 259.

31 *De Arbeid*, 4 februari 1933.

32 Gé Nabrink *aw*, p. 13.

Verweer tegen reactie, fascisme en oorlog. Ook nu bleek het fundament van dit eenheidsfront niet sterk genoeg. De belangrijkste leiders van de OSP wensten van begin af aan geen permanente maar slechts een incidentele samenwerking binnen het Comité van Verweer. De OSP wenste aan de gezamenlijke verspreiding van de ééncentskrant (*Verweer*) en het werken met plakstroken (*Tegen Steun en Loonroof*) niet van harte mee te doen. Het NAS moest met pijn constateren dat men ook in de eigen gelederen niet echt meer warm liep voor dit eenheidsfront. In maart 1934 werd het Comité van Verweer op landelijk niveau opgeheven nadat de OSP definitief had opgezegd.

Toch bleven ook nu weer op plaatselijk niveau OSP-afdelingen binnen Comités van Verweer samenwerken. Het Comité van Verweer Noord-Holland Noord en het samenwerkingsverband in Rotterdam boekten nog opmerkelijke successen, zodat ook nu niet van een totale mislukking gesproken kan worden. Zo wist in 1935 het Comité van Verweer Noord-Holland-Noord niet alleen uit te groeien tot ongeveer zeventig organisaties, maar ook geografisch terreinwinst te boeken: voortaan kon van het Comité van Verweer Noord-Holland gesproken worden. En in Rotterdam slaagde men er zelfs in de CPH, alhoewel slechts korte tijd, tot samenwerking te bewegen. Die samenwerking moest stranden toen de CPH de onmogelijke eis stelde dat het Comité van Verweer 'de vredespolitiek van de Sovjet-Unie' onderschreef.³³

Ook van dit Comité van Verweer hebben libertairen deel uitgemaakt. Net als tijdens het bestaan van het ANTIFO was het opvallend dat juist de IAMV en Vrije Groepen van Sociaal-Anarchisten (SAA) plaatselijk aansluiting zochten. Dit in tegenstelling tot het NSV dat zich ook nu consequent verzette tegen 'politieke partijen', en daarom met het nieuwe samenwerkingsverband niets te maken wilde hebben.³⁴ Misschien heeft Gé Nabrink wel gelijk wanneer hij in zijn memoires opmerkt dat er soms een treffende overeenkomst tussen gereformeerden en anarchisten bestaat: in haarkloverij zijn beiden sterk.³⁵

³³ *Verslag van het NAS over de periode 1 juli 1931 - 31 december 1933*, p. 102-106; *Verslag van het NAS over de periode 1 januari 1934 - 1 juli 1937*, p. 19-20; Fritjof Tichelman aw, p. 76-77; *De Baanbreker*, 26 januari 1935.

³⁴ *De Baanbreker*, 25 november 1933 en 2 maart 1935.

³⁵ Gé Nabrink aw, p. 13.

Friso Endt

Spanjestrider

Max Perthus is met zijn boek *Henk Sneevliet*, revolutionair-socialist in Europa en Azië (SUN, Nijmegen, 1976) de biograaf van Henk Sneevliet geworden. Zijn werkelijke naam was Piet van 't Hart. Het succes van zijn nu al weer jaren uitverkochte studie heeft hij echter niet meegemaakt. Voordat het boek uitkwam, stierf hij aan een hartkwaal. Piet was een bescheiden mens; hij vertelde niet zo gemakkelijk over zijn bewogen leven in de linkse beweging. In 1936 vertrok hij samen met vier partijgenoten van de RSAP naar Spanje om daar aan de kant van de democratisch gekozen regering tegen de opstandige fascistische generaal Franco te vechten. Wat dat voor hem betekend heeft, is kort terug te vinden in het sympathieke biografische voorwoord, dat prof. dr. Theo van Tijn in Van 't Harts postuum verschenen boek schreef. Nagenoeg onbekend is, dat de episode in Spanje uitgebreid geportretteerd is in de bundel 'Weet je nog wel de jaren dertig...' (De Bezige Bij, Amsterdam 1960). De samensteller, Parool-journalist Friso Endt, interviewde Van 't Hart in een artikel met de titel 'Spanjestrider', echter zonder zijn werkelijke naam te onthullen. Van 't Hart was geen onbekende voor Friso Endt: hij werkte als documentalist op de afdeling Documentatie van datzelfde Parool. De redactie is blij dat ze toestemming heeft gekregen om - als hommage aan Piet van 't Hart - dit artikel in deze bundel te mogen opnemen. Aan de tekst zijn enkele verklarende noten toegevoegd.

'God, mijn God, het fascisme wordt steeds sterker, dringt op, overal, door heel Europa - Hitler-Duitsland, Dolfuss, Italië, fascisme, en ook Spanje, waar de opstand van militaire reactionairen in een fascistische invasie ontaardt. God, mijn God - wat doen wij er aan?'

Het is een kreet die leeft in de harten van duizenden democratisch-denken in Europa, in Amerika: 'Er móet iets gedaan worden!' De Nederlandse Spanjestrider was zesentwintig jaar in die dagen, hij was in ons uiterst brave vaderlandse leger (putties aan de benen, vijf-en-halve-maand diensttijd, een brave generaal, en honderdvijfentwintig jaar zonder oorlog) mitrailleursschutter geweest. O braaf Nederland, de wereld stond in brand, en te weinigen wisten het en beseften het. Goedenacht en welterusten, zei de minister-president. Slaap wel! Tot 10 mei 1940...

Piet van 't Hart, die als auteur zijn verzetsnaam Max Perthus gebruikte.

Maar in de militante socialistisch-denkende Nederlandse kringen dachten ze er anders over. En daar was de zesentwintigjarige ex-mitrailleurschutter een waardevol expert. Met het hart brandend voor de zaak van het socialisme, voor de zaak van de vrijheid, en tegen het misdadige nationaal-socialisme en fascisme stapte hij op die novemberochtend in 1936 in de trein naar Parijs. 'Want daar bij de Spaanse ambassadeur kregen we een visum om de Spaanse grens te passeren, die ambassadeur was góed!' De reis ging van Parijs naar Port Boum, even over de grens. 'De eerste man, die ik zag, was een militiaman, gekleed in een overall, een klein petje op het hoofd, het geweer over de schouder. "Salud", zei hij, en leende ons pesetas om verder naar Barcelona te komen, want we hadden geen stuiver Spaans geld op zak. We waren met zijn vijven.'

Spanje, Catalonië, eind 1936. De burgerkrijg snijdt als een bloederig druipend mes door het land. In Catalonië heersen in die dagen de militia-troepen van democratische en socialistische partijen, en van de vakverenigingen. En zij, de militiamannen, dragen een soort windjack, een baret of een klein mutsje, en hóóg-de-solidariteit! George Orwell - die later zijn 1984 zou schrijven - staat aan het front van dit Catalonië, niet ver van onze Nederlandse Spanjestrijder. Orwell schrijft in zijn *Homage to Catalonia* : 'In de Lenin-kazerne in Barcelona, op de dag, dat ik me bij de militia aansloot, zag ik hem voor het eerst, een Italiaanse militiaman, die bij een officierstafel stond. Hij was een stevige jonge vent van vijf- of zesentwintig jaar. Zijn leren pet stond uitdagend scheef op één oog, hij stond een beetje van mij af, ik zag alleen zijn profiel, zijn kin hing op de borst. Hij keek nadenkend neer op een landkaart die een van de officieren op tafel had uitgespreid. Iets in zijn gezicht ontroerde me, het was het gezicht van een man, die voor een vriend een moord zou plegen of zijn leven geven. Het was het gezicht van de anarchist of de communist. Er lag warmte in en fanatisme, en ook een soort pathetisch ontzag voor de meerder in wie hij gelooft. Hij kon blijkbaar niet erg goed wijs worden uit de kaart; het was duidelijk, dat hij kaartlezen als een stupiditeit voor intellectuelen opvatte. Ik weet eigenlijk niet waarom, maar zelden heb ik iemand ontmoet voor wie ik een zo directe van man-tot-man sympathie opvatte. De Italiaan hief het hoofd op en zei snel: "Italiano?"

Ik antwoordde in moeizaam Spaans: "No, Ingles. Y tu?" "Italiano". Toen we wat later weggingen, kwam hij aanlopen en greep mijn hand, stevig, héél stevig. Vreemd, die sympathie, die je opeens voor een wildvreemde kunt opvatten. Het was alsof zijn idealen en de mijne een brug geslagen hadden over de brede zee, die taalverschil heet, en we elkander niet zomaar ontmoet hadden, maar volledig begrepen. Ik hoopte slechts, dat hij mij zou mogen, zoals ik hem mocht. Ik hoopte ook, dat ik hem nooit meer zou zien - om die eerste indruk te kunnen vasthouden; het is overbodig te zeggen, dat ik hem nooit meer gezien heb. Dit is een soort ontmoetingen, dat je altijd had in Spanje. Ik noem deze Italiaanse militiaman, omdat hij zo levend uit mijn herinneringen naar voren komt. Met zijn smerige uniform, zijn trots gezicht is hij voor mij de verpersoonlijking van een sfeer, een zeer speciale sfeer, die de-dagen-van-toen kenmerkte. Het is nu allemaal verweven met andere herinneringen uit de oorlog - de rode vlaggen van Barcelona, de gammele treinen volgepakt met vervuilde soldaten, die naar het front kropen, de grauwe steden verderop langs de spoorlijn, de modderige, ijskoude loopgraven in de bergen'.

In dit Spanje, in dit Barcelona arriveerde de Nederlandse Spanjestrijder. Met zijn tweehonderd pesetas van de militiaman in Port Bou. Barcelona, de stad van de militia, geen rangen, geen standen. 'Señor!' 'Wàt señor, wie noemt een ander señor? We zijn allen kameraden, kameraad, companero'. Geen ober in het café, maar companero in het café, geen politie, maar arbeiderspatrouilles, geen burgemeester en wethouders, maar de Grote Economische Raad en de Raad van de Militia.

De Spanjestrijder kwam bij de POUM-militia. De POUM¹ en de CNT² waren in die dagen de grote krachten in Barcelona en in Catalonië. De communisten waren minder sterk. De POUM had verbindingen met de socialistische groeperingen in West-Europa, zoals de linkse stroming in de Franse SFIO³, de ILO⁴ in Engeland, de RSAP in ons land. POUM en CNT (het grote anarcho-syndicalistische vakverbond) werkten nauw samen.

'En omdat wij nu eenmaal de deskundigen waren, gingen we vrij snel naar het front, het front van Huesca, waar een POUM-divisie lag. Ook een gedeelte van Aucupiera viel onder ons. In de omgeving bevond zich een grote groep Engelsen, waarbij George Orwell'. De Spanjestrijder vertrok naar het front met een Centuria, een veertig man, Spanjaarden, Duitsers (SAP-ers, de partij van Willi Brandt⁵, vandaag de dag burgemeester van West-Berlijn). Ook Willi Brandt zat in die dagen in Catalonië. Met de trein sukkelden de 'deskundigen' en hun kameraden naar het front, een driehonderd kilometer van Barcelona. 'Daar kregen we ook onze geweren, oude wapens met uitgesleten lopen. De meeste wapens waren slecht, geweer-munitie was er weinig en de artilleriegranaten, die uit de wapenfabrieken van Oviedo kwamen, ontploften zelden'.

De Spanjestrijder werd ingedeeld bij een Bataillon-de-Choque - stoottroep zouden we tegenwoordig zeggen - een speciaal bataljon van de POUM, bestaande uit geharde partijleden, onder wie ook enkele buitenlanders. 'We deden meest politiediensten'. De commandant was een Duitser van een jaar of vijfendertig, veertig, Hans Reiter heette hij; hij was in het Vreemdelingenlegioen geweest, kende geen angst, en wist wat oorlog was. Dat was noodzakelijk, want slechts weinigen wisten wat oorlog was. Het Bataillon-de-Choque bestond uit een bont gezelschap. Er was een tweeëntwintigjarige Pool, die vloeiend Frans, Duits, Engels, Russisch en Italiaans sprak. Hij was een talenwonder, sprak na zes weken aan het front geweest te zijn vloeiend Spaans, veroverde zich vervolgens een plaats in de Raad der Milicianos, en sprak zijn kameraden toen in vlot Spaans toe over de politieke problemen van de dag, en dat waren er nogal wat'. Er liep een eenentwintigjarige Duitser rond, die SA-kringleider was geweest en als zodanig de illegale Duitse arbeidersorganisaties tips had gegeven over de op handen zijnde huiszoekingen.

1 De Partido Obrero de Unificación Marxista (POUM) kwam voort uit een fusie van de linkse oppositie van Andrés Nin en Juan Andrade, de Izquierda Comunista in Catalonië en het Bloque Obrero y Campesino (1934). Zie Fritjof Tichelman *Henk Sneevliet. Een politieke biografie*, Van Gennep, Amsterdam 1974, p. 87 e.v.

2 De Confederación Nacional del Trabajo.

3 Section Française de l'Internationale Ouvrière.

4 International Labour Organization

5 Sozialistische Arbeiter Partei.

Kaft van een brochure
van Katja Landau
Stalin-terreur in Spanje,
Internationaal
Solidariteits Fonds
(RSAP), 9 oktober 1936.

Later had hij via Oostenrijk, Tsjechoslowakije en Frankrijk naar Spanje moeten vluchten. Hij had maanden met wat vrienden op het strand van Barcelona geleefd, voedsel haalde hij van de passerende schepen; ook hij sprak Duits, Tsjechisch, Engels, Frans en Spaans vloeiend. Zo was er een Italiaanse professor, een Franse ingenieur.

Officiële rangen waren er in de militia niet. 'Hans Reiter was de commandant en we erkenden zijn gezag. Toch was het geen ongedisciplineerde bende'. Begin januari werd het Bataillon-de-Choque overgeplaatst naar een klein dorp in Aragon, vlak bij Huesca, waar een aanval gemeld was. De stad Huesca was zelf in handen van de fascistten. 'We konden de torens en de huizen zien, we hebben de stad nooit kunnen bezetten, ook niet in het voorjaarsoffensief van 1937, toen we een grote

aanval inzetten'. Het is een berucht offensief geweest daar bij Huesca, dat duizenden doden gekost heeft.

Maar we leven met de Spanjestrijder nog in januari 1937, in een betrekkelijke rust; bovendien was er weinig regeringsartillerie aan het front, en van de luchtmacht zag men vrijwel nooit iets. Het dorpje - de Spanjestrijder wil ook vandaag de naam niet noemen, want ook nu nog, gelooft hij, zouden de bewoners in moeilijkheden kunnen komen - het dorpje telde 400 inwoners; de burgemeester, de pastoor waren bij het uitbreken van de burgeroorlog door de bevolking onmiddellijk gedood. Politiek had men tot die dag zelden bedreven; er was één lid van de CNT toen de burgerkrijg kwam, daarna waren er honderd. Alle grond had behoord aan de grootgrondbezitter die in Huesca woonde, hij bezat ook de meelmolen, de waterbron - hoogst belangrijk in dit droge land -, de dorpswinkel annex café. Al het geld kwam dus altijd weer in zijn zak, het graan dat de boeren verkochten, bracht enkele pesetas op, die dezelfde boeren dan weer ijlings naar de bron, de winkel of de kroeg brachten, want zeker in Spanje wil een mens toch wel eens een glas drinken. Toen burgemeester en pastoor vermoord waren, verdeelden de boeren onder leiding van het door hen opgerichte dorpscomité het land van de grootgrondbezitter. In andere dorpen had men, onder communistische leiding, het land gecollectiviseerd. Zover had men het hier niet laten komen; de communistische invloed was hier trouwens nihil. Maar dat waren feiten, die langzamerhand onder de druk der gebeurtenissen wel zouden veranderen.

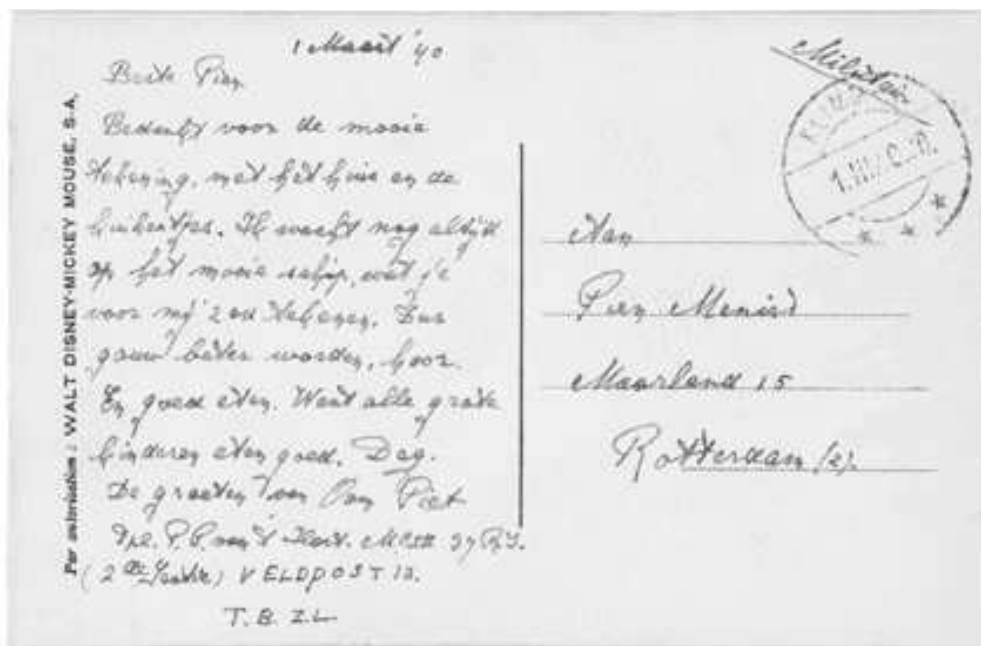
'Wij', aldus de Spanjestrijder, 'waren inmiddels tot tien Nederlanders aangegroeid, en we werden in één huis ingekwartierd, Casa Olandesa. Zo was er ook een Casa Allemana, een Casa Italiana enzovoort. Het dorp hoorde bij de militia, en de militia bij het dorp. We deden onze frontdienst, we kenden iedereen, het had zo wel even voort kunnen gaan, al was de oorlog bepaald geen plezier'.

Maar de geschiedenis maalde verder. De Spaanse opstand was een reactionaire opstand geweest, militaire reactionairen waren met Franco opgestaan tegen de democratische regering. De eerste democratische regering, die Spanje ooit had gehad. Géén communistische regering! Van de vijfhonderd leden van de Cortes waren slechts elf communisten. Maar toen de burgeroorlog werd uitgebreid, toen Franco hulp kreeg van de Italiaanse fascist en de Duitse nazi's, en de grote mogendheden Engeland en Frankrijk hun non-interventie toepasten, kreeg de tegenstand van het volk tegen de opstand een linkser, en revolutionairder karakter. Anarcho-syndicalisten speelden een grote rol.

Maar de republikeinse regering had wapens nodig. Toen de Engelsen en de Fransen die wapens niet wilden leveren, en de Mexicanen dat slechts op zeer kleine schaal konden doen, boden de Sowjet-Russen wapens aan. Jawel, met politieke chantage. In oktober 1936 waren de eerste Russische wapenscheppen met groot gejuich begroet. Maar de eisen waren toen nog niet bekend: posten voor communisten in het politie-apparaat, posten in de legerleiding, anders ging de wapenkraan dicht. De Russen eisten meer: ontbinding van de POUM - van socialist moesten de communisten nooit veel hebben! - en verzwakking van de CNT-involed. 'In ons dorpje merkte je daar alleen van, dat er discussies kwamen, vóór of tégen het Volksfront, vóór of tegen meer samenwerking met de communisten. Bij ons in de militia voelde men er weinig voor, en vooral de Duitse SAP-ers - zoals

we ze noemden - hadden er weinig oren naar. Er kwamen dus vier SAP-leiders praten, één was tégen het Volksfront, de andere drie waren er voor; bij die drie was de partijleider Willi Brandt. Hij was de vertegenwoordiger van de SAP bij de POUM'. Terwijl de frontoorlog doorging, terwijl dagelijks de doden vielen in de loopgraven - één zin van de Spanjestrijder: 'Ik raakte overspannen, ik stond vier dagen in een loopgraaf gevuld met lijken' - werd achter het front de militia uitgehouden door de politieke strijd, en ook en vooral door de politieke haarkloverijen. Een van de partijleiders die - voor de discussie - meetrok naar het front, sneuvelde, de anderen bleven nog tien dagen achter het front discussiëren en discussiëren. Toen zei commandant-vechtersbaas Reiter: 'Er uit met jullie, ga maar terug naar Barcelona!' En Willi Brandt en zijn vrienden verdwenen.

In Barcelona barstte intussen de bom. In mei brak er een arbeidersopstand uit. De communistische invloeden waren steeds toegenomen, en de POUM - en de CNT-militia verzetten zich. Er werden barricaden opgeworpen, en een onderlinge strijd begon, die pas na eindeloos onderhandelen in een tijdelijk compromis eindigde. 'Wij aan het front merkten er dit van. Wat doen ze daar toch in Barcelona? werd er gezegd. Dat kan niet! Opeens kwam er een bevel, dat een aantal Bataillons-de-Choque van de POUM naar Lerida moesten. Lerida werd beschouwd als de hoofdstad van de POUM, en een communistische divisie dreigde zich van de stad meester te maken. Wij naar Lerida. Onderweg bereikten ons voortdurend telegrammen en telefoontjes uit Barcelona. Schei toch uit, jongens!' 'Ten slotte alweer: compromis! De communisten trokken zich terug, en wij terug naar het front. Maar een weekje later: nieuw bevel. Bataillon-de-Choque naar Barcelona, om de POUM-gebouwen te bewaken. Wij naar Barcelona, met auto's afgeladen met handgranaten, die we in broodzakken op de bodem hadden gelegd. We wisten dat de POUM verschillende gebouwen in bezit had, het hotel Falconi, het gebouw van het dagblad *La Batalla* enz. Maar onderweg naar de stad - het was nog vroeg in de morgen - liepen we in een val. Het zal 5 of 6 mei 1937 geweest zijn. Een post van de Guardia Sol, de regeringsgendarmerie, hield ons aan. Met de handen omhoog moesten we tegen de muur van een fabriek gaan staan. Er moest gewacht worden tot de commandant van de Guardia kwam om uit te maken of we wel door mochten naar Barcelona of niet. Nu duurt wachten altijd lang in Spanje, en na enige tijd zakten de handen dus, en begon het discussiëren, d.w.z. praten met handen, voeten en de mond. Dat is Spaans, dat hoort erbij. Er ontspon zich onmiddellijk een politieke discussie. De Guardia - er waren 7000 man na de Barcelona-opstand uit Valencia door de regering gestuurd - bestond grotendeels uit communisten. En er ontspon zich dus een POUM-communistendebat. Bewakers en gevangenen debatteerden om het hardst. Tot eindelijk, na een paar uur, de Guardia-commandant verscheen. Toen was het weer gauw: handen omhoog en gezicht tegen de muur. Iedereen grijsde. Tussen de Guardia-commandant en de POUM-commandant ontspon zich een nieuw debat. Niemand keek naar onze broodzakken, gevuld met handgranaten, op de bodem van de wagen. Na veel gepraat: Toe maar, dóór naar Barcelona. Barcelona tóen. Het was verboden wapenen op straat te dragen; je propte dus twee handgranaten in je zak. Na tien dagen bewakingsdiensten bij de POUM-gebouwen terug naar het front. Want het grote offensief tegen Huesca was op handen!' In dat offensief, terwijl aan het

Kaart van 'Oom Piet' aan Pien Menist, 1 maart 1940. Piet van 't Hart was sinds de algemene mobilisatie als dienstplichtige 'te velde'.

Huesca-front duizenden Spanjaarden, en hun Duitse, Engelse, Nederlandse en Franse kameraden streden en sneuvelden, sloegen de communisten in Barcelona hun slag, deden een aanval op CNT- en POUM-gebouwen, wierpen duizenden CNT-ers en POUM-ers in de gevangenis, en vermoordden er honderden. En aan het front liep het zo groots opgezette offensief vast - Huesca is nimmer genomen.

De POUM-militia aan het front hield het niet langer uit. De POUM werd verboden, beschuldigd van fascisme of semi-fascisme. 'Kijk eens, zeiden wij buitenlanders, we willen ons wel door de fascistten laten doodschieten, maar niet door de communisten. Daar hebben we geen zin in.' En zo ging het weer naar Barcelona. Maar Barcelona was onveilig voor POUM-ers, of het nu Spaanse of buitenlandse POUM-ers waren. En wie buiten de paar nog door de POUM bezette gebouwen kwam, werd gearresteerd. 'Zo wij ook. Op een avond in een restaurantje, waar nogal wat POUM-leden bijeenkwamen. Het ging naar het hoofdbureau van politie, waar we in een garage werden opgesloten. Wij vielen onder de buitenlandse afdeling van de Spaanse Geheime Dienst, dat was dus de GPU.⁶ Wij sliepen op de betonnen vloer van de garage, de verhoren hadden 's nachts van twaalf tot vier plaats, de verhoorcommissie bestond uit een Pool, een Spanjaard en een Duitser. Een van onze Duitse kameraden wist onmiddellijk, dat de Duitser een bekend communist was. Wij werden ervan beschuldigd tijdens de mei-opstand in Barcelona geweest te zijn.

⁶ De GPU was de Geheime Staatspolitie van de Sovjet-Unie.

Van onze Duitse kameraden wilde de commissie weten hoe de illegale anti-nazistische organisatie in Duitsland werkte. Toen zij weigerden hierover te praten, werden ze in een kelder gestopt. Uit protest gingen wij in de garage onmiddellijk in hongerstaking. Intussen was een van ons er in geslaagd de deur van de garage open te krijgen, en een groepje gevangenen begaf zich naar het hoofdbestuur van de CNT om hulp te vragen en te protesteren tegen de gevangenneming. 's Avonds kwamen ze terug, anders zouden er represailles tegen de kameraden in de kelder genomen worden, en dat wilden we niet'.

Na tien dagen werd de Spanjestrider overgebracht naar een modelgevangenis. 'Het was er smerig, ik zat onmiddellijk onder de luizen, en in de cel was het bovendien snikheer. Ik werd niet gelucht, en mijn wonden - ik was tweemaal gewond geweest - gingen etteren en werden niet verzorgd. Ik ging dus vier dagen in hongerstaking om een dokter te krijgen voor de verzorging van mijn wonden. Er zat van alles in die gevangenis: fascistten, socialistten en andere linksen. De directeur was een CNT-er, die wel bereid was concessies te doen, daardoor kreeg ik ook mijn dokter. Op een dag ontmoette ik op de gang een bewaker, die een POUM-aanhanger was. "Ben jij POUM-lid?" "Ja". "Welk front?" "Huesca-front". "Ken je die-en-die?" "Ja, die is gesneuveld daar-en-daar". Hij geloofde me. "Goed", zei hij, "ik ga voor je naar de Nederlandse consul in Barcelona". Twee weken later kwam er een vice-consul. "Vertel je verhaal maar", zei hij. En: "Waarom ben je hierheen gegaan?" Antwoord: "Uit overtuiging". Hij vroeg ook: "Zitten er méér Nederlanders?" Ik zei: "Ja, beneden op de galerij zit er nog één". Hij zou moeite doen om ook die kameraad te helpen.

Door zijn toedoen kwam ik een paar weken later vrij, dat wil zeggen: de Guardia Sol zette me over de Spaanse grens bij Perthuis, en gaf me over aan de Franse Sûreté. Het was toen eind augustus 1937. Een week later was ik thuis in Nederland, en nog een week later moest ik bij de Centrale Recherche in Amsterdam komen. Ze wilden weten wat ik in Spanje had gedaan. Gewerkt, zei ik, en ik hing een eindeloos verhaal op over de baantjes die ik er gehad had. De rechercheur liet me helemaal uitpraten, glimlachte en zei toen: "Ik heb hier een rapport van de vice-consul uit Barcelona, en dat verhaal is heel anders". Toen heb ik ook maar geglimlacht'.

De Spanjestrider verloor daarmee zijn Nederlandse nationaliteit, hij werd stateloos, en heeft daar in de oorlogsjaren veel moeilijkheden door gehad. Dat risico kende hij. 'Waarom ging je?' 'Uit overtuiging!'⁷

Bron

'Weet je nog wel de jaren dertig ...' Reportages, interviews, gesprekken over feiten en gebeurtenissen tussen 1930 en 1940. Samengesteld door Friso Endt, met medewerking van H.C. Buurman, G.H. 's-Gravesande, Pol Kleyn, Henri Knap, F.J. van der Molen, H.J. Oolbakkink, Jan Vrijman, H. van de Weg, Amsterdam, Uitgeverij de Bezige Bij, 1960.

⁷ Op het ministerie van Justitie in Den Haag bevindt zich een dossier over de Spanjeperiode van P.P. van 't Hart (OS-29). Dat dossier verschaft geen duidelijkheid over de vraag hoe het mogelijk was dat Van 't Hart als staatloze in 1939 toch als dienstplichtige onder de wapenen werd geroepen.

Stephen Snelders

De Algemene Werklozenbond in Rotterdam (1936-1940)

Rotterdam was in de depressietijd van de jaren dertig, die in Nederland in de jaren 1932-1936 het zwaarst woedde¹, één van de zwaarst getroffen steden. Het gemiddelde werkloosheidscijfer in de periode 1931-1935 steeg ten opzichte van de periode 1926-1930 met 22,8 %.² De Rotterdamse economie was dan ook zeer conjunctuurgevoelig. Bijna veertig procent van de beroepsbevolking was werkzaam in handel en verkeer.³ In de Rotterdamse haven speelde het zeer conjunctuurgevoelige kolen- en ertsverkeer een overheersende rol en bovendien was de haven sterk afhankelijk van het Duitse achterland. In de periode 1929-1932 was er dan ook een diepe daling in de omvang van het goederenverkeer in de haven en pas in 1937 werd weer het niveau van 1929 gehaald. Van de circa 11.500 vaste en losse arbeiders die in 1929 in de haven werkzaam waren, waren er in 1934 nog 6300 over.⁴ Ook na 1937 bleef de werkgelegenheid in de haven ver achter bij het niveau van 1929, waarschijnlijk door de voortschrijdende rationalisatie. De teruggang in het massagoedtransport had ook zijn gevolgen voor de Rotterdamse scheepvaart. De Rotterdamse rederijen waren namelijk voor het merendeel gespecialiseerd in de trampvaart (de tramp vervoerde massagoed). Een aanzienlijke werkloosheid onder zeelui en binnenvaartmatrozen en in de toeleveringsbedrijven was het gevolg. Uit de personeelsbezetting in de negen belangrijkste industriële sectoren blijkt dat het economisch dieptepunt bijna overal in de jaren 1934-1936 viel. De scheepsbouw werd wel het zwaarst getroffen: in 1929 bedroeg de personeelsbezetting 10.626, in 1932 2.231. Pas in 1936 was er sprake van opleving, maar het niveau van 1929 werd op geen stukken meer gehaald. Tegen deze achtergrond moet de nu volgende geschiedenis van de Algemene Werklozenbond worden geplaatst.

Werkloosheidscijfers

Merkwaardig genoeg is het precieze aantal werklozen in de jaren dertig noch landelijk noch in Rotterdam bekend. Het in die periode gebruikte 'indexcijfer' voor de werkloosheid was gebaseerd op de werkloosheid van arbeiders die zich, in het algemeen via de vakbonden, tegen werkloosheid hadden verzekerd. Dit was echter slechts een derde van het aantal arbeiders in loondienst. Daarnaast waren er de overige ingeschrevenen bij de arbeidsbeurzen en de 'onzichtbare werklozen'.

Dit artikel is een bewerking van mijn kandidaatsscriptie sociale en economische geschiedenis, Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht 1985.

1 Joh. de Vries 'De twintigste eeuw', in: J.H. van Stuijvenberg (red.) *De economische geschiedenis van Nederland*, Groningen 1977, p. 283-287.

2 Hille de Vries 'Ongelijke werkloosheid. Nederland 1920-1940', in: P.W. Klein en G.J. Borger (red.) *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid*, Meulenhoff Educatief, Amsterdam 1979, p. 123. In een vergelijkend onderzoek over achttien gemeenten scoren alleen Schiedam, Almelo en Enschede nog hoger.

3 *Ibidem*.

4 P. Schrage *De werkverschaffing te Rotterdam (1928-1939). Beleid en arbeidsomstandigheden*, Scriptie Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht 1979, p. 2-4.

De Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon gaf de volgende cijfers over het jaargemiddelde van het aantal geregistreerde werklozen: 47.027 in 1934, 51.655 in 1935, 53.941 in 1936, 47.919 in 1937, 45.372 in 1938, en 40.635 in 1939. Gezien het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kunnen we voor 1940 beter niet kijken naar het jaargemiddelde. In januari 1940 waren er 40.233 ingeschreven werklozen.⁵

Het hoogtepunt van de werkloosheid werd bereikt in het laatste kwartaal van 1935: 55.834 geregistreerde werklozen.⁶ Hierbij moet men dus nog de 'onzichtbare werklozen' tellen. Daarmee worden om te beginnen de niet-geregistreerde werklozen bedoeld (misschien ettelijke duizenden⁷) en verder ook de vrouwen en kinderen van de werklozen die tot de slachtoffers van de crisis gerekend moeten worden. P. de Rooy heeft daarom het landelijke aantal werklozen, op het hoogtepunt zeker een half miljoen, met vier vermenigvuldigd om het aantal directe slachtoffers van de werkloosheid te bepalen. Hij is zo tot een getal van twee miljoen gekomen, op een bevolking die in 1930 7.936.000 zielen telde. Tot het vermenigvuldigingsgetal vier komt hij, omdat het gemiddelde aantal kinderen per huishouden in 1930 2,18 bedroeg, en het gemiddelde aantal personen per huishouden 4,38 (het aantal alleenstaanden was 218.000).⁸

Deze cijfers lagen in Rotterdam misschien nog hoger.⁹ In ieder geval is het een lage schatting als men stelt, dat minstens tweehonderdduizend Rotterdammers direct de gevolgen van de werkloosheid hebben ondervonden. Dit op een totale bevolking die op 18 maart 1937 de 600.000 bereikte.¹⁰

Het lot van de werklozen

De positie van de werklozen in de jaren dertig was materieel, en waarschijnlijk óók psychologisch gezien slecht. Materieel, want de steunbedragen waren minimaal. Maar sociaal-psychologisch was de druk nog wel het zwaarst. P. de Rooy spreekt van een 'toenemende isolering van de werklozen, een verdringing uit de samenleving en een reductie tot een stand met een eigen levensstijl'.¹¹ Werklozen werden verplicht om één of meer keer per dag te stempelen voor hun steunuitkering. Ze liepen de kans om gedwongen arbeid te moeten verrichten in de werkverschaffing. Trouwen werd bemoeilijkt. Op de vrouwen van de werklozen rustte de zware taak rond te moeten komen van het sterk verminderde inkomen. Aan de kinderen was het odium van de werkloosheid soms zelfs uiterlijk herkenbaar, wanneer ze door de overheid verstrekte steunkleren droegen. En het ergste was nog wel dat de werklozen in hun doen of laten continu gecontroleerd werden door de Dienst voor Maatschappelijk Hulpbetoon, die onder het volk ook wel bekend stond als Maatschappelijk Hongerbetoon.¹²

Op dit landelijke beeld was Rotterdam geen uitzondering. Een aantal sprekende voorbeelden zullen we nog tegenkomen. Dit ondanks de vooraanstaande rol die de sociaal-democratische beweging in de Rotterdamse gemeentepolitiek speelde.

De Rotterdamse SDAP en de economische crisis

In de Rotterdamse gemeenteraad was de SDAP in de jaren dertig veruit de grootste partij, met tussen 15 en 20 van de 45 zetels. Vanaf 1919 was de partij vertegen-

woordigd in het college van burgemeester en wethouders. Aanvankelijk keerde de partij zich tegen het in de jaren dertig gevoerde strikte bezuinigingsbeleid. Dit leidde in 1932 tot het aftreden van de twee sociaal-democratische wethouders. In oktober 1931 was de regering-Ruys de Beerenbrouck gekomen met het plan de rijksuitkeringen uit het gemeentefonds aan de gemeenten te korten met 3% van de salarissen van het gemeentepersoneel. Het landelijk SDAP-bestuur besloot tot verzet hiertegen, maar het Rotterdamse college van B&W - inclusief de sociaal-democratische wethouders - aanvaardde de kortingen. Hoewel het Rotterdamse bestuur van de SDAP hiervoor begrip kon opbrengen, dwongen de Rotterdamse partijleden in januari 1932 hun wethouders tot aftreden. Toen de gemeenteraad uiteindelijk in februari de salarisverlagingen aanvaardde, stemden alle SDAP-ers – inclusief de tot aftreden gedwongen wethouders - tegen.¹³

Het nu confessioneel-liberale gemeentebestuur begon fiks te bezuinigen. Desondanks nam het tekort op de gemeentebegroting flink toe, voornamelijk vanwege de sterke daling van de haveninkomsten. Financieel raakte de gemeente geheel afhankelijk van het rijk, ook al omdat ze door een conflict met de Nederlandse financieringswereld daar geen enkel krediet meer kreeg. '... het geld [van het rijk] werd slechts verstrekt op voorwaarde, dat Rotterdam een zeer minutiekus onderzoek toestond naar alle uitgaven, dat wil zeggen dat de rijksambtenaren zeer gedetailleerde bezuinigingen konden eisen. Het kwam erop neer, dat Rotterdam geen badhuis kon bouwen of een straat verhogen, zonder toestemming uit Den Haag', schrijft De Rooy.¹⁴

Ook andere methodes werden toegepast om de Rotterdamse gemeenteraad in te laten stemmen met bezuinigingen. Toen in november 1934 liberalen, sociaal-democraten, revolutionair-socialisten en communisten nieuwe voorstellen tot loonsverlaging voor het gemeentepersoneel verwierpen, vaardigde de regering een Koninklijk Besluit uit waarbij de raad drie maanden kreeg om alsnog tot wijzigingen in de betreffende lonen te komen. Hierop zwichtte de raad.¹⁵

5 Persbericht Dienst MHB, geciteerd in P. Schrage *aw*, p. 38; *Maandschrift CBS*, jrg. 35, afl. 1 (31 januari 1940), p. 94.

6 P. Schrage *aw*, p. 7.

7 Hiertoe behoorden onder meer mensen die zich uit schaamte niet bij een arbeidsbeurs lieten inschrijven (ex-ondernemers, procuratiehouders, academici et cetera) en ook veel jeugdigen, die zich niet in hoefden te schrijven en daar bovendien weinig van verwachtten. Zie P. de Rooy 'Het isolement der werklozen', in: P.W. Klein en G.J. Borger (red.) *aw*, p. 197-198.

8 P. de Rooy *aw*, p. 199 en 205 (noot 7).

9 P. Schrage *aw*, p. 7.

10 *Keesings Historisch Archief* (1936-1940), 2716D.

11 P. de Rooy 'Het isolement der werklozen', in: *aw*, p. 203.

12 Raket collectief *Rood Rotterdam in de jaren '30*, Uitgave Raket, Rotterdam 1984, p. 74.

13 P. de Rooy *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid*, Amsterdam 1979, p. 76-77; Keesings *aw*, 226C; *De Baanbreker*, orgaan der Revolutionair Socialistische Partij, 5 maart 1932; Chr. A. de Ruyter-de Zeeuw *De eerste rode wethouders van Rotterdam*, Stichting Historische Publicaties Roterodamum, Rotterdam 1987, p. 122; *Handelingen van den Gemeenteraad van Rotterdam 1932*, p. 351.

14 P. de Rooy *Werklozenzorg aw*, p. 103

15 Keesings *aw*, 1565D, 1575D en 1629E.

Gemeenteraadsverkiezingen Rotterdam, 1939.

De gevoerde oppositie legde de SDAP bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1935 geen windeieren: de partij won vijf zetels. Bij de wethoudersverkiezingen in september werden vier sociaal-democraten gekozen, die daarmee alle posten bezetten. Wie echter verwacht had dat het roer nu danig omgegooid zou worden, kwam bedrogen uit. De nieuwe wethouders begonnen meteen flink te bezuinigen. In december werd een voorstel van B&W om de salarissen van het gemeentepersoneel nog eens met 5% te verlagen, door de raad met 40 tegen 5 stemmen aangenomen. De SDAP stemde nu voor, alleen de lijst-Van Burink, de CPN en de RSAP stemden tegen.¹⁶

De benoeming van de vrijzinnig-democraat P.J. Oud - als minister van Financiën van 1933 tot 1937 één van de architecten van het Colijnse bezuinigingsbeleid - in oktober 1938 tot burgemeester van Rotterdam versterkte het gevoerde beleid. Het gemeentelijk beleid had in zoverre succes, dat tegen 1938 (toen de economie weer wat was gaan opleven) de Rotterdamse schuld geconsolideerd was. Bedroeg de schuld in 1937 meer dan 340 miljoen gulden, voor begin 1938 verwachtte de gemeente dat tot iets meer dan 330 miljoen te hebben teruggebracht.¹⁷

De medeverantwoordelijkheid voor het bezuinigingsbeleid kostte de SDAP bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1939 wel zetels. Bij de wethoudersverkiezingen van september 1939 werden slechts twee sociaal-democraten herkozen, naast een katholiek, een liberaal en een antirevolutionair.¹⁸

Werkverschaffing

Bij het gevoerde bezuinigingsbeleid hadden de werklozen uiteraard weinig baat. Ook van de werkverschaffing hadden ze weinig te verwachten. De werkverschaffing had vier doelstellingen: het tegengaan van het demoraliserende nietsdoen van de werklozen, het verhogen van hun koopkracht (hoewel de lonen in de werkverschaffing wel ver beneden die in het bedrijfsleven bleven), het testen van hun werkwillegheid en het op goedkope wijze doen uitvoeren van openbare wer-

ken.

Er waren twee soorten werkverschaffing. De eerste was de rijkswerkverschaffing in Drenthe en Overijssel - ook wel 'Het Moeras' genoemd - waar de arbeiders woestonden moesten ontginnen voor de Nederlandsche Heide Maatschappij. Het werk was zeer zwaar, men werkte in tariefloon en moest twee weken aaneengesloten bivakkeren in houten barakken in de werkkampen. Daarnaast was er de gemeentelijke werkverschaffing, waarmee in 1932 opnieuw begonnen werd, nadat er in 1928 mee gestopt was. Hier waren de arbeidsomstandigheden iets beter, omdat men iedere dag naar huis kon en de netto lonen iets hoger uitvielen. Het bekendste project was het Kralingse bos.

Werklozenverzet

Slechts één keer kwam het in Rotterdam tot een gewelddadige uitbarsting onder de werklozen. Na de steunverlaging van juli 1934 ontstond spontaan een oproer dat met geweld onderdrukt werd. In Crooswijk viel hierbij een dode. Ook ander verzet als huurstakingen barstte doorgaans spontaan uit, hoewel de revolutionaire organisaties er dan wel greep op probeerden te krijgen. Maar net zoals in de rest van Nederland leidde de werkloosheid veeleer tot passiviteit en berusting dan tot verzet.

RSP/RSAP in Rotterdam

In Rotterdam was de RSP aanvankelijk nogal zwak: bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1929 werden hier slechts 1504 stemmen gehaald. Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1931 liep dat al op tot 6068 stemmen, en bij de gemeenteraadsverkiezingen van dat jaar zelfs tot 11.919. Dit laatste omdat de zeer populaire Gerrit van Burink lijsttrekker was geworden en samen met Ab Menist, een van de oprichters van de RSP en secretaris van het PAS (Plaatselijk Arbeidssecretariaat, aangesloten bij het NAS) in Rotterdam, in de raad werd gekozen. Van Burink was de leidende figuur geweest in de communistische Werklozen Agitatie Comités, had echter met de CPH gebroken en werd bij de RSP meteen tot lokale lijsttrekker gebombardeerd. De samenwerking was overigens van korte duur. Van Burink kwam in conflict met Menist vanwege onbeheerst taalgebruik en agressief optreden in de Rotterdamse raad, en onzorgvuldig beheer van RSP-gelden bij zijn werklozenwerk.¹⁹ Langzaam maar zeker kwam Van Burink in fascistisch vaarwater terecht.²⁰ Hij werd geroyeerd, maar bleef zijn raadszetel op persoonlijke titel bezetten (de lijst-Van Burink). In de gemeenteraad verdedigde hij verder vooral de belangen van de middenstand.

Bij de kamerverkiezingen van 1933 haalde de RSP in Rotterdam maar 6438 stem-

¹⁶ *Ibidem*, 1936F en 1929E.

¹⁷ *Ibidem*, 2974B.

¹⁸ *Ibidem*, 3939C.

¹⁹ Rood Rotterdam *aw*, p. 246-248.

²⁰ Bij het begin van de Tweede Wereldoorlog trad hij toe tot de NSB.

Ab Menist achter zijn bureau op het kantoor van het PAS in de Maasstraat in Rotterdam.

men. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1935 was de oogst 7112 stemmen. De teruggang in vergelijking met de raadsverkiezingen van 1931 houdt zonder twijfel verband met het roeyement uit de partij van de - vooral bij werklozen en kleine middenstand - populaire Van Burink. Hij kwam opnieuw in de raad dankzij de stemmen van zijn trouwe achterban.

Pogingen tot een werklozenorganisatie

De grote vakcentrales, in het bijzonder de confessionele, deden weinig voor de werklozen. Ongeorganiseerde werklozen konden geen lid worden van een vakbond. Dit gold ook voor het NVV, dat 'moderne werklozenorganisaties' oprichtte: werklozen mochten daarvan lid worden op voorwaarde dat ze beloofden lid te worden van het NVV als ze werk mochten vinden. Na 1934 gingen steeds meer gemeenten ertoe over deze organisaties faciliteiten te verlenen voor stempelen, uitbetalen van de steun en behandeling van klachten.²¹

Ook bij het NAS werden er pogingen gedaan een werklozenorganisatie op te richten. In januari 1930 werd een Algemeene Werklozenbond opgericht, die zelfstandig functioneerde van het NAS. Van de kant van veel NAS-organisaties kwam echter weinig medewerking. Hun vrees was dat na de stichting van werklozenorganisaties met lage contributies de leden uit de eigen vakorganisaties zouden weglopen. Hoewel het NAS-bestuur van mening bleef dat getracht moest worden het grote leger van werkloze arbeiders te organiseren, kwam ook een Landelijk Werklozen Comité (1931-1932) niet echt van de grond. Ab Menist kwam in 1933 nog met het plan tot oprichting van een Algemene Arbeidersbond voor zowel werkenden als werklozen, maar ook hier kwam niets van terecht. Het bleef bij een plan. In 1936 kwam in Rotterdam de AWB echter wel van de grond.²²

De oprichting van de Algemene Werklozenbond

In januari 1935 had het PAS-Rotterdam besloten om samen met de RSP een advies-

bureau op te zetten voor werklozen. Menist had een regeling kunnen treffen met de gemeentelijke Dienst Maatschappelijk Hulpbetoon (Dienst MHB) om alle gevallen van ongeorganiseerde werklozen te kunnen bespreken.²³ Dit adviesbureau was de directe voorloper van de AWB. Wanneer de AWB precies werd opgericht is nergens in de bronnen vermeld. Op 26 mei 1936 werd de eerste ledenvergadering gehouden waarin de statuten werden goedgekeurd en het eerste bestuur samengesteld: Ab Menist werd voorzitter, Jaap Hoofdman secretaris.²⁴

De AWB moet toen al enkele weken bestaan hebben, aangezien op de vergadering geconstateerd werd dat er de laatste weken een toevloed aan leden was geweest.²⁵ De oprichting was een plaatselijk initiatief. Dit blijkt uit een brief van de landelijke secretaris van het NAS aan het PAS-Rotterdam van 16 juni met een verzoek om nadere informatie over de oprichting.

Laten we eerst een blik werpen op de statuten van de AWB.²⁶ De bond was officieel aangesloten bij het PAS en verenigde zich dan ook met de doelstelling daarvan, namelijk het streven naar een socialistisch productiestelsel. Verder zou de bond strijden voor de verbetering van de stoffelijke en geestelijke positie van de werklozen in het algemeen en de leden in het bijzonder. Daartoe wilde de AWB alle werklozen, ongeacht hun godsdienstige of politieke overtuiging verenigen op het standpunt van de klassenstrijd (punt 2).

Als middelen tot het bereiken van deze doeleinden 'langs wettige weg' werden onder meer genoemd het aankweken van klassenbewustzijn, het organiseren van demonstraties en petitionnementen, het opzetten van een adviesbureau, het uitgeven van een orgaan en andere geschriften, het onderhouden van betrekkingen met andere organisaties met dezelfde doelstellingen enzovoort (punt 3).

In de samenstelling van het bestuur van de AWB had het bestuur van het PAS een beslissende hand: het benoemde vier van de zeven bestuursleden. De andere drie werden gekozen door de ledenvergadering van de bond. De bestuursleden verdeelden de functies onder elkaar, elk even jaar traden er vier leden af en elk oneven jaar drie (punt 5).

Het concept achter de bond lijkt duidelijk: door een actieve belangenbehartiging wilde de AWB de ongeorganiseerde werklozen aantrekken en door propagandistische activiteiten zou hun socialistische klassenbewustzijn verhoogd worden.

Doordat het PAS-bestuur de meerderheid van de bestuursleden aanwees, bestond er geen gevaar dat de bond zou afzakken tot een pure belangenbehartigingpolitiek. *De Arbeid*, het landelijke blad van het NAS, vatte de ideeën achter de oprich-

21 P. de Rooy, *Werklozenzorg aw*, p. 171-172.

22 Jos Spijkers *Het Nationaal Arbeidssecretariaat in Nederland 1927-1940. Deel 2: Oproeien tegen de stroom 1932-1940*, doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1978, p. 233 en 235.

23 *De Arbeid*, Orgaan van het Nationaal Arbeids-Secretariaat, 5 juni 1936.

24 *De Arbeid*, 12 juni 1936.

25 *Ibidem*.

26 In map 460 bevindt zich een exemplaar waarop oorspronkelijk getypt staat 'Rotterdam 23 april 1935 en 26 mei 1936'. Dit is echter met pen doorgestreept en vervangen door 'Nijmegen en Haarlem 13 maart 1937'. De later opgerichte AWB's in die plaatsen zullen dus de statuten van de Rotterdamse hebben overgenomen (NAS-archief, IISG Amsterdam).

ting van de AWB als volgt samen: 'een organisatie te scheppen om den velen, die eerst door en tijdens de crisis de noodzakelijkheid van een organisatie leerden beseffen, de mogelijkheid te bieden zich in een bond te organiseren.'²⁷ Om de leden er rijp voor te maken om, als ze weer werk hadden, ook tot de vakbond toe te treden, kregen ze gratis *De Arbeid* (punt 7).

Hoewel de AWB zich primair richtte op de belangenbehartiging en het administratieve functioneren bleef de bond nooit uit het oog verliezen dat, zoals *De Arbeid* het uitdrukte, de actieve deelname aan de arbeidsstrijd in het algemeen en de werklozenstrijd in het bijzonder punt één van de taak was.²⁸

In 1933 had een leidende figuur in NAS-kringen, E. Bouwman, een 'Schema tot het oprichten van een bond van werkloze arbeiders' opgesteld.²⁹ Een vergelijking van dit rapport met de statuten van de AWB leert ons dat de oprichters van de AWB blijkbaar minder dan Bouwman bevreesd waren voor communistische infiltratie. Om dat gevaar tegen te gaan had Bouwman namelijk voorgesteld om de bondsleden in tienmanschappen te organiseren, waarvan de leiders een het dagelijks bestuur adviserende Raad van Vertrouwensmannen zouden vormen. Dit idee werd in de AWB niet gevolgd.

Een andere vrees van Bouwman, namelijk dat leden van de federaties naar de werklozenbond met lagere contributie zouden overlopen, ging ook niet op, omdat alleen ongeorganiseerden lid konden worden.³⁰

De AWB werd opgericht door een selecte groep zeer politiek bewuste leden. Daar hoorden werkloze leden van de RSAP toe, maar ook mensen zonder politiek verleden. Deze kern zou uiteindelijk bestaan uit ongeveer 50 tot 100 leden. Naast Ab Menist ging vooral Jaap Hoofdman, die ook secretaris was van de Rotterdamse federatie van de RSAP, een belangrijke rol spelen in de AWB, voornamelijk in de dagelijkse werkzaamheden.³¹

Erkenning

Zoals boven vermeld waren steeds meer gemeenten sinds 1934 ertoe overgegaan de zogenaamde 'moderne werklozen organisaties' faciliteiten te verlenen voor stempelen, uitbetalen en behandeling van klachten. Eén van de doelstellingen van de AWB was het verkrijgen van deze erkenning.³² De gemeente definieerde moderne werklozenorganisaties als organisaties die bestonden uit personen die werkloos zijn en niet georganiseerd waren geweest toen ze nog werkten. Die organisaties kregen dezelfde faciliteiten als vakorganisaties met een gesubsidieerde werklozenkas, mits een organisatie met rechtspersoonlijkheid zich garant stelde.³³ Dit had voor de aangesloten werklozen onder meer als voordeel, dat ze in tegenstelling tot de ongeorganiseerde werklozen in het algemeen een vast stempeluur hadden en dat het stempelen bovendien minder rigide ging.³⁴ Organisaties van werkloze arbeiders werden erkend, mits ze aangesloten waren bij een plaatselijke vakcentrale of een door de rijkswerkloosheidsdienst gesubsidieerde werklozenkas hadden. Dit betekende dat bijvoorbeeld de communistische Werklozen Strijd Comités niet erkend werden.³⁵ De AWB die immers was aangesloten bij het PAS, werd wel erkend, al duurde dat even. In de week van 17 juli 1936 viel hierover een positieve beslissing.³⁶

Wel bleef de uitbetaling van het steungeld onder controle van de Dienst MHB.

Stormachtige groei

De AWB was vanaf de oprichting meteen een succes. In de periode tot november 1936 groeide het ledental gestaag. Eind juni telde de bond al 500 leden³⁷, begin augustus 1000³⁸, eind augustus kwam het ledental boven de 1500 uit³⁹, en begin november had het bijna de 2000 bereikt.⁴⁰ Hoewel een dergelijke groei opzienbarend is te noemen, was zij niet uniek. In Amsterdam maakte de communistische werklozenorganisatie Eendracht Maakt Macht die zich ook sterk op belangenbehartiging richtte en probeerde - ten slotte met succes - in het NVV te worden opgenomen, eveneens een spectaculaire groei door: in januari 1937 telde deze organisatie 4000 leden.⁴¹

De actie tegen de steunverlaging van 1936

DE GULDEN OMLAAG...

DE PRIJZEN OMHOOG

De Arbeid, 9 oktober 1936.

27 *De Arbeid*, 24 juli 1936.

28 *De Arbeid*, 3 juni 1938.

29 NAS-archief, map 457.

30 Jos Spijkers *aw*, p. 235

31 Mededeling Piet Schot en Tinus de Winter.

32 Zie eerste manifest AWB (in bezit van Tinus de Winter).

33 Stuk hoofdcommies van 23 december 1937 naar aanleiding van schrijven ministerie van Sociale Zaken van 2 december (archief Dienst Sociale Zaken, map 462)

34 P. de Rooy, *Werklozenzorg aw*, p. 166-167.

35 Stuk wethouder van sociale belangen van 18 februari 1936 voor vergadering B&W (archief Dienst Sociale Zaken, map 462).

36 *De Arbeid*, 17 juli en 24 juli 1936.

37 *De Arbeid*, 3 juli 1936.

38 *De Nieuwe Fakkelt*, orgaan van de Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij, 7 augustus 1936.

39 *De Nieuwe Fakkelt* en *De Arbeid*, 28 augustus 1936.

40 *De Arbeid*, 6 november 1936.

41 Ger Harmsen en Bob Reinalda *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging*, uitgeverij SUN, Nijmegen 1975, p. 368-369; Wim Pelt 'Eendracht Maakt Macht. Een belangrijke episode uit de strijd der dertiger jaren', in: *Cahiers over de geschiedenis van de Communistische Partij van Nederland*, IPSO, Amsterdam 1979, nr. 2, p. 59-79; P. de Rooy *Werklozenzorg aw*, p. 173-174.

Een belangrijk agitatiepunt in 1936 waren de plannen van de vrijzinnig-democratische minister van Sociale Zaken Slingenberg om de steun weer eens te verlagen. In januari stelde hij op een vergadering met de vakcentrales voor om de huurbijslag (die slechts remmend zou werken op de huurdaling) af te schaffen, de steun voor bouwvakkers te verlagen en een plaatselijk geldend gemiddeld 'standaardloon' tot basis van de steunberekening voor losse arbeiders te maken. Dit terwijl onderzoeken in verschillende steden hadden uitgewezen dat het met de voedings-toestand van de werklozen maar mager gesteld was. De vakcentrales wezen dan ook de afschaffing van de huurbijslag af.⁴²

Het NVV riep op tot protesten. Ook voor revolutionair links was actie geboden. In Rotterdam hielden het PAS, de RSAP en de AWB op 5 augustus een protestmeeting in het Algemeen Verkooplokaal waar 1500 mensen naar toekwamen.⁴³ Menist en Bouwman spraken de vergadering toe en stelden voor om de afschaffing van de huurbijslag in mindering te trekken op de bestaande huur.⁴⁴ De protesten hadden enig succes. Oorspronkelijk zou vanaf 30 augustus de huurtoeslag gehalveerd worden en een 'standaardloon' ingevoerd worden voor arbeiders die over een periode van 4 jaar minder dan 26 weken hadden gewerkt. Daartegenover stelde de minister enkele minimale verbeteringen voor de allerlaagste steungroepen. Ook door de wethouders werd hiertegen fel geprotesteerd.⁴⁵ Colijn besloot de invoering van de regelingen twee weken uit te stellen.

Ook in het AWB-orgaan *Recht voor Allen* en in *De Arbeid* werd een felle campagne gevoerd tegen Slingenbergs plannen. De AWB richtte samen met het NAS en de RSAP een Comité van Actie tegen de Steunverlaging op, dat een herstel van de steun tot tenminste het peil van vóór 1934 eiste, steun voor alle jeugdige werklozen, een drastische vermindering van huren en het bouwen van goedkope arbeiderswoningen. Bovendien werd voor 13 september een grote protestmeeting in Rotterdam aangekondigd.⁴⁶ Een poging om hierbij ook het NVV te betrekken mislukte.⁴⁷ Het NVV hield samen met de SDAP op 6 september in Rotterdam een eigen protestmeeting die maar liefst 170.000 deelnemers trok.⁴⁸ Hiertegen viel de opkomst op 13 september wat tegen, hoewel de Grote Verkoopzaal, met een capaciteit van 3000 bezoekers, toch goed bezet bleek.⁴⁹

In september deed de NVV-bestuurder H. Lindeman een oproep tot huuractie. Hierop sprong de AWB in, maar de NVV-leiding kwam – na bemoeienis van de SDAP – terug op de voorgenomen actie.⁵⁰ Uiteindelijk werd ingaande 4 oktober de huurtoeslag wel helemaal afgeschaft, maar zij die vóór 1 oktober ondersteuning kregen, kregen een overgangstoelage die even groot was als de oude huurtoeslag.⁵¹

Recht voor Allen

Op 1 juli 1936 verscheen het eerste nummer van *Recht voor Allen*, Orgaan van de Algemene Werklozenbond. Dit blad zou het belangrijkste propagandawapen van de AWB worden en blijven, ook toen het 'het orgaan van de federatie Rotterdam der RSAP' als ondertitel ging voeren. Aanvankelijk een maandblad was het succes zo groot dat het per oktober tweewekelijks ging verschijnen. In het eerste nummer werd als taak van het blad gesteld voorlichting te geven over alle vragen die de werkloosheid en haar gevolgen betroffen. Het blad wilde zich niet alleen tot de werklozen maar ook tot de werkenden richten: hun belangen grepen immers op

Gemeenteraadsverkiezingen Rotterdam, 1939.

allerlei wijzen ineen met die van de werklozen. Het kapitalisme werd fel aangeklaagd, zoals in een artikel van Sneevliet waarin hij de regering ervan beschuldigde het heilige recht van het privaatbezit der bezittende klasse te beschermen. 'Het doel van alle werklozenzorg is het verlangen der bezittende klassen gedweeë en onderworpen arbeidskrachten te krijgen.'⁵²

In de volgende jaren zou in *Recht voor Allen* veel aandacht voor werklozenproblemen gecombineerd worden met stellingname inzake politieke ontwikkelingen. Het sociaal-democratische gemeentebestuur werd fel bekritiseerd. De woorden van Menist, 'aan ons de taak duidelijk te maken dat de sociaal-democratische machtspositie niets anders dan schijn is'⁵³, werden door *Recht voor Allen*, dat de SDAP omschreef als 'dienstknechten der bourgeoisie'⁵⁴, ter harte genomen. De activiteiten van de Dienst MHB werden streng gevolgd. Tal van voorbeelden van het onrechtvaardige handelen van de dienst werden naar voren gebracht.

42 P. de Rooy *Werklozenzorg* aw, p. 155.

43 Jos Spijkers *aw*, p. 297.

44 *Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC)*, 6 augustus 1936.

45 P. de Rooy, *Werklozenzorg* aw, p. 151-152.

46 *De Nieuwe Fakkkel*, 18 september 1936.

47 *De Arbeid*, 28 augustus 1936.

48 *De Arbeid*, 18 september 1936.

49 *De Nieuwe Fakkkel*, 18 september 1936; *Rood Rotterdam* aw, p. 120.

50 *Recht voor Allen*, orgaan van de Algemene Werklozen Bond, september 1936.

51 P. de Rooy, *Werklozenzorg* aw, 152-153.

52 *Recht voor Allen*, juli 1936.

53 J.J. Kleverlaan *Ab Menist levensschets*, kandidaatsscriptie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1972, p. 40.

54 *Recht voor Allen*, begin januari 1940.

55 *Recht voor Allen*, half augustus 1939.

De controleambtenaren werden ervan beschuldigd zich te laten leiden door de noodzakelijkheid om bewijzen van overtreding te fabriceren.⁵⁵ Ook werd de Dienst MHB ervan beschuldigd als handlanger van de werkgevers op te treden.⁵⁶ Een drietal voorbeelden van schrijnende gevallen:

- van een 65-jarige vrouw die een deel van haar woning had verhuurd aan een 70-jarige Duitse koopman werd de ondersteuning ingehouden omdat ze verkering zouden hebben⁵⁷,
- een jongeman met een salaris van f 8 per week werd ontslagen, omdat hij trouwde. Hierop kreeg hij de uitkering van een ongehuwde, die nooit meer mocht bedragen dan 50 ct beneden de helft van het laatst verdiende loon. Het jonge paar moest daarom rondkomen van f 3,50 per week, terwijl hun huur alleen al f 3,- bedroeg⁵⁸;
- een zoon die naast zijn ouders woonde werd bij een controle 's ochtends vroeg in nachtgewaad in zijn eigen bed aangetroffen, maar de controleur beweerde dat hij door een gat in de heining van het huis van zijn ouders (waar hij niet mocht slapen) naar zijn eigen huis was gevlucht.⁵⁹

Met de werklozen, aldus *Recht voor Allen*, kon alles gedaan worden.⁶⁰ Dit was ook logisch volgens het blad: hoewel het kapitalisme een natuurlijke behoefte had aan werklozen, was hun aantal nu veel te groot. Wat het kapitalisme betrof kon de werkloze daarom verrekken van de honger, dat zou alleen maar 'een besparing opleveren'.⁶¹

Zoals gezegd was er in *Recht voor Allen* ook veel aandacht voor politieke ontwikkelingen, waarbij fascisme, stalinisme en reformisme het moesten ontgelden. Veel werd geschreven over de strijd in Spanje. De terreur van Stalin in de Moskouse processen werd sterk veroordeeld en de aandacht gevestigd op Trotski's gerechtvaardigde aanklachten. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog riep het blad op tot de klassenstrijd tegen elke imperialistische macht.⁶² De verkoop van het vliegveld Waalhaven aan Defensie werd dan ook scherp veroordeeld.⁶³ Menist voerde de redactie van *Recht voor Allen*. Het was vooral Jaap Hoofdman die achter de MHB aanzat.⁶⁴ Over de oplage zijn weinig cijfers bekend. In oktober 1936 waren er 4000 vaste abonnees.⁶⁵ De losse verkoop kon sterk variëren⁶⁶, maar een afzet van 1000 was geen uitzondering.⁶⁷ In oktober 1939 werd gemeld dat er nog steeds een kleine 5000 exemplaren verkocht werden.⁶⁸ Waarschijnlijk zitten we er niet ver naast als we schatten dat de oplage door de jaren heen vrij stabiel op 5 à 6000 exemplaren bleef.

Het adviesbureau

'Het belangrijkste onderdeel van de AWB', zo noemde ex-bestuurslid Piet Schot het adviesbureau. Het bureau was voor de werklozen die er terechtkonden bij moeilijkheden met de steun en bij andere sociale kwesties, van groot belang. Een centrale rol hierbij speelde Jaap Hoofdman. Samen met Piet Schot werkte hij het advies uit en onderhield hij contact met de betrokken instanties. Het gemeenteraadslidmaatschap van Menist kwam hierbij goed van pas: Schot kon zich herinneren dat ze vaak een boel wisten te bereiken door te dreigen zaken in de gemeen-

teraad te laten behandelen.

Het adviesbureau werd al snel een groot succes. In september 1936 werd op de linker Maasoever een tweede adviesbureau geopend. Ook veel niet-leden en zelfs communisten bezochten het spreekuur.

Propaganda en agitatie

De AWB toonde zijn revolutionaire idealen ook door een nauwe samenwerking met de RSAP en het PAS bij het organiseren van openbare protestvergaderingen, bijvoorbeeld tegen de Moskouse processen.⁶⁹ Ook met andere revolutionairen werd hierbij samengewerkt. Zo trad 19 september 1938 naast Menist ook de bekende anarchist Anton Constandse op als spreker op een vergadering over de internationale toestand die bijna 800 belangstellenden trok.⁷⁰

Propaganda-activiteiten werden ook verbonden met ontspannings- en ontwikkelingswerk. RSAP en PAS hadden in Rotterdam een eigen culturele organisatie, de Vereniging Voor Volksontwikkeling (VVVO). De VVVO bood de leden onder meer film, toneel, dans, excursies enzovoort. Hiervoor was grote belangstelling, vooral voor zondagse filmochtenden: naast het Citytheater, waar duizend mensen in konden, moest geregeld een bioscoop van gelijke grootte worden afgehuurd.⁷¹ Voor de organisatoren boden deze activiteiten bovendien propagandistische mogelijkheden. Menist hield vóór de zondagse film begon geregeld een redevoering. Zo bepleitte hij op 10 april 1938, vóór het draaien van Charlie Chaplins 'Modern Times', voor het oprichten van een rood defensiefonds.⁷²

Ook de stempellokalen waren natuurlijk een uitgelezen punt voor propaganda en agitatie. Piet Schot vertelde dat daar in feite elke dag gedemonstreerd werd. Daarbij waren er veelvuldig discussies met communisten. Ook trok men wel van uit bepaalde punten of vanuit de Maasstraat (waar het PAS-gebouw was, waarin ook de AWB gehuisvest was) demonstratief naar het stadhuis.

In de werkverschaffing voerde de AWB geen acties. Dit was in overeenstemming met de algemene lijn van het NAS. Uiteraard werd de werkverschaffing die gezien werd als een mogelijkheid het aantal gesteunde werklozen te beperken en het

56 *Recht voor Allen*, 2 november 1936.

57 *Recht voor Allen*, begin november 1938.

58 *Recht voor Allen*, half januari 1939.

59 *Recht voor Allen*, half augustus 1939.

60 *Recht voor Allen*, eind maart 1939.

61 *Recht voor Allen*, extra nummer 1937.

62 *Recht voor Allen*, eind maart 1939.

63 *Recht voor Allen*, half en eind mei 1938 en eind juni 1938.

64 J.J. Kleverlaan *aw*, p. 39.

65 *Recht voor Allen*, 5 oktober 1936.

66 Mededeling Piet Schot.

67 *Ibidem*; *De Arbeid*, 12 augustus 1938.

68 *De Nieuwe Fakkel*, 27 oktober 1936.

69 *De Arbeid*, 18 augustus 1938.

70 *De Arbeid*, 23 september 1938.

71 *Rood Rotterdam aw*, p. 129.

72 *De Nieuwe Fakkel*, 29 april 1938.

loonpeil te drukken, fel afgekeurd⁷³, maar stakingen werden als onbegonnen werk beschouwd.⁷⁴

Menist in de gemeenteraad

In de gemeenteraad stond Menist, na de raadsverkiezingen van 1939 bijgestaan door Cees Vrans, op de bres voor de werklozenbelangen. Erg veel respons kreeg hij daarbij meestal niet. Hij verweet de raad dan ook bij de algemene beschouwingen over de begroting voor 1939 dat er in geen jaren een behoorlijk debat over de werklozen was gevoerd. Tijdens die beschouwingen werd hij overigens afgekapd omdat zijn spreektijd was afgelopen nadat hij slechts 7 van de geplande 23 opmerkingen had kunnen maken⁷⁵, iets waarover door *Recht voor Allen* veel ophef werd gemaakt.⁷⁶ Dat hij echter niet geheel genegeerd werd, blijkt wel uit zijn verkiezing in februari 1936 tot lid van de Commissie van Toezicht op de Gemeentelijke Arbeidsbeurs.⁷⁷

Uit de talrijke vragen over werklozenproblemen blijkt dat Menist en later ook Cees Vrans veel informatie van de AWB gebruikten. De AWB richtte ook wel verzoeken aan de gemeenteraad. Zo diende de bond in augustus 1937 een voorstel in om Ab Menist, Daan Groeneveld en Jaap Hoofdman in het bestuur van de Dienst MHB te krijgen, ondersteund door 5000 adhesiebetuigingen.⁷⁸ Gekozen werden ze niet.

De AWB en de communisten

De verhoudingen tussen de revolutionair-socialisten en de communisten waren niet bepaald hartelijk te noemen. In Rotterdam kwam het zelfs ooit zover dat een communistische knokploeg een aanslag deed op Menist. Ook op het terrein van de werklozenpolitiek speelden de tegenstellingen een rol.

Op het gebied van de werklozenorganisatie verloren de communisten de concurrentieslag. Misschien speelde hierbij een rol dat de communisten na 1935 hun eigen RVO ophieven en zich op het NVV gingen richten.⁷⁹ Van groot belang was ook dat het uit een paar honderd leden tellende Werklozen Strijd Comité Crooswijk, waar de communisten uitgestapt waren toen ze de meerderheid in het bestuur kwijt waren, zich op 14 april 1936 ophief, en massaal overging naar de AWB.⁸⁰ Latere communistische pogingen om toch weer een werklozenbond op te richten hadden geen succes: de AWB was waarschijnlijk toen al te sterk verankerd.⁸¹

De CPN keerde zich dan ook tegen het 'Trotskistische Werklozenbondje' en betitelde Menist als een 'vijand van de arbeidersklasse en van de Sovjet-Unie', zelfs als een kameraad van de fascisten, iemand die op één lijn stond met de bourgeoisie en de fascisten in de hetze tegen het antifascistisch volksfront in Spanje.⁸² Andersom was de kritiek overigens ook niet mals. *Recht voor Allen* plaatste de CPN naast de SDAP als dienstknechten van de bourgeoisie.⁸³

Groei en stabilisatie. Een poging tot verklaring

Hoe kan de snelle groei van de AWB in 1936 verklaard worden? In ieder geval niet uit een groeiende revolutionaire gezindheid onder de Rotterdamse bevolking. Zo steeg het ledental van het PAS in 1936 slechts van 1365 naar 1413.

Uit het vergelijkbare succes van Eendracht Maakt Macht in Amsterdam blijkt wel dat er onder de ongeorganiseerde werklozen een diepe behoefte bestond aan een organisatie die zich op directe belangenbehartiging richtte. Dat het de AWB was die in Rotterdam in zo'n behoefte voorzag moet deels verklaard worden uit de opzet en de leiding van de bond zelf, deels ook uit de Rotterdamse omstandigheden. Hoewel er namelijk in tal van andere steden ook een AWB werd opgezet, en de AWB's in 1938 gekoepeld werden in een Landelijke AWB, werd het nergens zo'n succes als in Rotterdam.⁸⁴

Rotterdam was een stad met een sterke arbeidersbeweging en een ontwikkelde arbeiderscultuur. Bovendien was er een voor Nederland relatief grote godsdienstige onverschilligheid.⁸⁵ De sociaal-democratie faalde echter een voor de werklozen aantrekkelijk beleid te voeren. De communisten, die traditioneel in Rotterdam toch al minder aanhang hadden dan in Amsterdam, boden met hun politieke gedraai waarschijnlijk ook geen aantrekkelijk alternatief. Hierdoor kreeg de AWB zijn kans. Bij het benutten ervan had de bond sterke troeven: goede leiders en organisatoren - waaronder de populaire Menist die bovendien het voordeel van een gemeenteraadslidmaatschap had -, die een duidelijk idee hadden van wat ze wilden en hoe ze dat moesten bereiken; de persoonlijke belangenbehartiging van de werklozen, ook als die geen lid waren: die wisten waar ze bij moeilijkheden terecht konden; de binding met het sterk in Rotterdam gewortelde PAS en daaruit voortvloeiend de betrokkenheid bij de populaire culturele bijeenkomsten die een goede mogelijkheid tot propaganda boden. De actie tegen de steunverlaging van 1936 was bovendien een ideaal propagandamiddel en trok waarschijnlijk veel leden.

Het lijkt er op dat de AWB na 1936 niet erg meer groeide. Terwijl de kolommen van *De Arbeid* en *De Nieuwe Fakkel*, het blad van de RSAP, in 1936 nog vol stonden met juichende verhalen over het succes van de AWB, werd de bond in 1937 alleen vermeld bij de aankondiging van culturele manifestaties die hij mede georganiseerd had. (De jaargang 1937 van *Recht voor Allen* is op een extra nummer na niet bewaard gebleven.)

Op de jaarvergadering van de AWB op 23 februari 1938 hield Menist als voorzitter een redevoering waarin hij er op wees dat de organisatie 'grote aantrekkingskracht (had) op ongeorganiseerde werklozen'. De bond, aldus Menist, had nu 1805

73 Jos Spijkers *aw*, p. 206-207.

74 *Ibidem*, p. 236-237; mededeling Piet Schot.

75 Handelingen van den Gemeenteraad van Rotterdam 1939, p. 537-538.

76 *Recht voor Allen*, begin januari 1939.

77 Handelingen van den Gemeenteraad van Rotterdam 1936, p. 56-57.

78 Handelingen van den Gemeenteraad van Rotterdam 1937, p. 203-206.

79 Ger Harmsen en Bob Reinalda *aw*, p. 185.

80 *De Arbeid*, 1 mei, 5 juni 1936.

81 *Recht voor Allen*, 5 oktober 1936; *De Nieuwe Fakkel*, 17 november 1939.

82 *De Maasecho*, 11 mei 1939.

83 *Recht voor Allen*, april 1938.

84 Jos Spijkers *aw*, p. 269.

85 P.J. Bouman en W.H. Bouman *De groei van de grote werkstad. Een studie over de bevolking van Rotterdam*, 3e druk, Assen 1967, p. 97.

leden. Over dat aantal viel niet te klagen: de grote vakcentrales hadden nu immers ook werklozenbonden opgericht en de stalinisten probeerden verwarring te zaaien. Desondanks was de AWB groter dan de moderne, katholieke en christelijke werklozenbonden samen. In 1937 was nog wel sprake van groei. Het betrof 319 leden die echter na enige tijd weer moesten worden uitgeschreven omdat ze werk hadden gevonden. Ze werden vervolgens wel automatisch lid van het PAS (waarmee de groei van het PAS in 1937 geheel verklaard is: van 1413 naar 1731 leden).⁸⁶ Hieruit blijkt dat de AWB in deze periode zijn positie stabiliseerde. Begin april 1938 telde de bond 1800 leden (dit is het laatst bekende cijfer over het leden-tal).⁸⁷ Naast de concurrentie van de andere werklozenbonden speelde hierbij de dalende werkloosheid een rol. Daarna, zeker in 1939, liep het ledental terug.⁸⁸ Hierbij speelde de dalende werkloosheid opnieuw een belangrijke rol en na augustus 1939 ook de mobilisatie.⁸⁹

Oók op een ander terrein had het werk van de AWB vruchten opgeleverd. Het stemmenaantal van de RSAP bij de gemeenteraadsverkiezingen in Rotterdam nam in 1939 sensationeel toe naar 16.934 (5,7% van de stemmen). Waar kwamen de tienduizend nieuwe kiezers vandaan? Ze konden niet alleen van de CPN zijn gekomen die vergeleken met de raadsverkiezingen van 1935 ca. 4.000 stemmen verloor, maar waren waarschijnlijk ook voor een groot deel te vinden onder de bijna 4.000 kiezers die in 1935 niet en in 1939 wel stemden. *De Nieuwe Fakkel* zocht de nieuwe kiezers onder anderen onder modern georganiseerden die honderden exemplaren van *Recht voor Allen* afnamen en naar de adviesbureaus gingen en vooral onder werklozen die vroeger SDAP en CPN stemden.⁹⁰

Hoe dit ook precies zit, het lijkt vast te staan dat het werk van de AWB vooral onder de Rotterdamse werklozen de sympathie voor het revolutionair-socialisme had doen toenemen.

⁸⁶ *De Arbeid*, 4 maart 1938.

⁸⁷ *Recht voor Allen*, april 1938.

⁸⁸ Jos Spijkers *aw*, p. 325; mededeling Piet Schot.

⁸⁹ Mededeling Piet Schot.

⁹⁰ *De Nieuwe Fakkel*, 28 april 1939.

Dick de Winter

Aaldert Ijmkers, revolutionair-socialist in Den Haag

Als een van de eerste politieke partijen ging de RSAP, direct nadat Nederland in mei 1940 door de Duitsers werd bezet, ondergronds. De voorbereidingen daarvoor hadden, hoe moeilijk en onvolkomen ook, al in 1938 en 1939 plaatsgevonden. Aaldert Ijmkers¹ was een actief en trouw lid van het districtsbestuur van de Haagse afdeling van het Marx-Lenin-Luxemburg-front (MLL-front), zoals de illegale Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij (RSAP) zich toen noemde. In maart 1942 werd de top van het MLL-front, die ondermeer bestond uit Henk Sneevliet, Willem Dolleman en Ab Menist, door de Duitsers opgepakt en, kort daarop, op 13 april in Amersfoort gefusilleerd.²

Geiselliste

Aaldert Ijmkers wist sedert 1 februari 1933, toen Adolf Hitler aan de macht kwam, welk risico hij liep als hij zich tegen het fascisme verzette. Na de arrestatiegolf van maart 1942 verwachtte ook hij snel te worden opgepakt. Hij bereidde thuis een vluchtroute voor. Met zijn buurman sprak Aaldert af dat hij zonodig via zijn tuin zou proberen te ontsnappen. Toen de Duitsers hem maanden later, op 10 september, in zijn Haagse woning om vier uur 's nachts kwamen arresteren - zonder overigens de reden van zijn arrestatie te zeggen -, maakte Aaldert daar toch geen gebruik van. Een zoon van een andere verzetsstrijder, zo wist hij, was als represaillemaatregel meegenomen omdat zijn vader niet thuis was. Dat wilde hij zijn kinderen niet aandoen. Als hij geweten had dat er geen sprake was geweest van verraad, maar dat hij slechts opgepakt werd omdat hij op een Geiselliste stond, dan had hij beslist wel van die vluchtroute gebruik gemaakt, zo meent zijn dochter Wil nu.³ De gijzelaarslijst bevatte voornamelijk namen van Haagse vertegenwoordigers van diverse linkse bewegingen in Nederland. 'Jullie zien je vader niet meer', zei Aaldert tegen zijn kinderen, toen hij werd meegevoerd. 'Ach!', zei de Duitser die hem arresteerde sussend, 'eventjes mee en dan ben je zo weer terug'.⁴

1 In deze tekst heb ik Aaldert (met een 't') aangehouden; hijzelf en de andere familieleden schreven de naam ook zo, alhoewel in de officiële papieren (trouwboekje van zijn ouders) Aalderd (met een 'd') staat. Hij was genoemd naar zijn toen al overleden grootvader (van vaders kant); die heette ook Aalderd volgens hetzelfde trouwboekje; Wim Bot *Tegen fascisme, kapitalisme en oorlog. Het Marx-Lenin-Luxemburg Front juli 1940 - april 1942*, Uitgeverij Syndikaat, Amsterdam 1983, p. 9-13.

2 De andere toen vermoorde leden van het MLL-front zijn: J. Koeslag, J. Schrieffer, J. Edel, R. Witteveen en C. Gerritsen; zie Max Perthus (red.) *Henk Sneevliet, Revolutionair-socialist in Europa en Azië*, SUN, Nijmegen 1976, p. 42-96.

3 Brief van dochter Wil, in: *Familieboek*, 1997, p. 32; mededeling Wil van de Worm-Ijmkers, 13 mei 1998. Mijn dank gaat uit naar Cor van de Worm, Wil van de Worm-Ijmkers en Frans Dolleman voor hun hulp bij de totstandkoming van dit artikel.

4 *Familieboek*, p. 16.

In Kamp Amersfoort

Aaldert werd gevangen gezet in kamp Amersfoort waar hij onder barre omstandigheden moest zien te overleven. Zijn vrouw Stien en zijn beide kinderen mochten hem niet bezoeken.

Door een eigenaardig toeval is Aaldert Ijmker als gijzelaar gefusilleerd. Als vergelding voor een reeks sabotagedaden in de Achterhoek waarbij hooimijten in brand waren gestoken en treinen waren ontspoord, werden twaalf Amersfoortse gijzelaars aangewezen om de volgende dag gefusilleerd te worden. Daaronder waren diverse vertegenwoordigers van socialistische, sociaal-democratische, marxistische en anarchistische bewegingen in ons land. Die werden door de bezetter welbewust allemaal op de staatsgevaarlijke hoop van 'het communisme' gegooid. Kampbewaker Willy Engbrocks merkte op dat onder dit twaalfstal zich een schoenmaker bevond, vader van vijf kinderen. Hij protesteerde hiertegen bij zijn kampcommandant Karl Peter Berg die daarvoor kampcommandant van het concentratiekamp in Schoorl was geweest. Uiteindelijk stemde Berg in met Engbrocks verzoek de schoenmaker te sparen. Maar er moest wel een plaatsvervanger komen. Uit een vijftal kaarten van volgens Berg 'a-sociale' elementen werd daarna, zonder dat de namen te zien waren, door Berg een kaart getrokken. Dat was de kaart van Aaldert Ijmker. Aaldert, ook getrouwd, maar slechts (!) in het bezit van twee kinderen, werd direct uit zijn cel gehaald. Na zes weken gijzelaarschap werd hij bij de elf andere terdoodveroordeelden in één ruimte onderge-

bracht. Tot zijn verbazing trof hij er ook zijn partijgenoot en medeverzetsstrijder Johan Roebers. Korte tijd later kwamen er nog drie gijzelaars bij: SDAP- en NVV-bestuurders, die in het grootseminarie in Haaren en het kleinseminarie Beekvliet in Sint-Michielsgestel gevangen hadden gezeten. Met zijn allen brachten ze in het gezelschap van bewaker Engbrocks een afschuwelijk doorwaakte laatste nacht door. Met altijd nog een sprankje hoop dat de ware daders op tijd zouden worden opgepakt. In de vroege ochtend van 16 oktober 1942 werden de vijftien naar een plaats in de dennenbossen van de gemeente Woudenberg, vlak bij de piramide van Austerlitz, overgebracht. Terwijl Aaldert samen met de andere veertien op de rand van een daar gegraven kuil stond, had hij nog de moed de Internationale in te zetten. Even later werden de mannen door het executiepeloton met machinegeweervuur vermoord. Ze werden tezamen in één kuil begraven.⁵

Aaldert Ijmker op zijn werk.

Van Nieuw-Helvoet naar Rotterdam

Aaldert Jacob Ijmkers werd op 31 juli 1896 in Nieuw-Helvoet geboren. Zijn vader, Coendert Ijmkers, en zijn moeder, Cornelia van der Meijden, waren in die gemeente op 22 november 1894 getrouwd. Uit dit huwelijk werden in totaal vijf kinderen geboren, twee meisjes en drie jongens. Aaldert Jacob was het tweede kind en de eerste jongen.

Vader was in dienst van de marine in het niet ver van Nieuw-Helvoet gelegen Hellevoetsluis. Hellevoetsluis was toentertijd een marinestad waar hij een opleiding tot matroos had gevolgd. Hij verdiende fl 1,50 per dag, veel te weinig om het grote gezin van te kunnen onderhouden. Vader, nogal wispelturig van aard, begon daarom een café om de levensstandaard te verhogen. Het werd geen succes. Moeder later: 'Als ik dat geld had gehad, wat in dat café was gestoken, had ik jullie een veel betere jeugd kunnen geven'.

In 1903 vertrok het gezin naar Rotterdam. Vader kon daar als matroos in dienst van de Rotterdamse Lloyd treden. Na twee dagen en nachten achterelkaar doorge-

De jeugdorganisatie 'Kennnis Is Macht' (KIM) Den Haag, omstreeks 1913. Op de eerste rij, zittend, helemaal links: Aaldert Ijmkers. Bij de groep die staat, zevende van rechts, in donkere jurk met een wit, kanten kraagje: Stien Metz, de latere echtgenote van Ijmkers.

5 Godert van Colmjon 'De vergeten twaalf van Woudenberg', in: *Utrechts Nieuwsblad*, 17 oktober 1997; Rik Valkenburg *Een mens in haatuniform. Portret van Willy Engbrocks, ex-bewaker van kamp Amersfoort*, Uitgeverij T. Wever b.v., 1974, Franeker. p. 7-16; over kampcommandant Berg: zie Albert Boer *Het kamp Schoorl, Papierwerkplaats Scorlewald*, Schoorl 1991; mededeling Wil van de Worm-Ijmkers, 31 mei 1998; over Johan Roebbers: zie Dick de Winter 'J.H.E. Roebbers, revolutionair-socialist in Deventer. Inleiding bij het artikel van Christine Otten', in: *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging (BNA)*, nummer 26, juni 1992, p. 49-58 (en p. 82 t/m p. 92 van dit boek) en Christine Otten 'Op zoek naar Johan Roebbers, RSAP'er in Deventer', BNA, nr. 26, juni 1992, p. 58 - 65.

werkt te hebben bij het lossen van een boot, stapte hij in 1906 mis bij het binnenhalen van een loopplank en verdronk jammerlijk. Zoals zoveel zeelui kon hij niet zwemmen. Het was nog een geluk dat het gezin een half jaar lang vijf gulden per week uitbetaald kreeg van de werkgever. Eén van de meisjes werd nog drie jaar lang bij de grootouders in Nieuw-Helvoet opgevoed. Moeder bleef aanvankelijk met de rest van het gezin in Rotterdam.⁶

Naar Den Haag

De familie sprong bij. Een broer van moeder die in Den Haag woonde en bij de 'Haagsche Tramweg Maatschappij' (HTM) werkte, haalde het gezin naar de residentie. Moeder nam kostgangers in huis, vooral veel Italiaanse terrazzowerkers, om in het levensonderhoud van haar gezin te voorzien. Het was thuis geen vetpot. Moeder probeerde ook later, toen de kinderen de deur uit waren, nog wat bij te verdienen met een eigen koffie- en thee-handeltje. Daarmee ging ze alle kennissen en familieleden af.⁷

Aaldert bleek een intelligente, maar 'eigenwijze' jongen. Hij maakte de lagere school af en moest toen, op twaalfjarige leeftijd, gaan werken. Aaldert had veel vrienden en was gemakkelijk in de omgang. Hij werd kachelsmid, later verwarmingsmonteur van grote oliegestookte installaties voor instellingen bij de firma Meijer. Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog werd hij de compagnon van een collega die ook in dezelfde branche werkzaam was en al een winkel in elektrische artikelen had.⁸

Waarschijnlijk onder invloed van zijn sociaal-democratische moeder met wie hij een goed contact had, werd Aaldert lid van één van de vele jeugdbonden die Nederland toen rijk was: de Haagse proletarische jeugdvereniging Kennis Is Macht (KIM). Net als voor zovele andere jongeren heeft de jeugdorganisatie voor Aaldert een blijvende betekenis gehad.

De Algemene Woningbouwvereniging op socialistische basis, Den Haag. Op de eerste rij, vierde van rechts: Aaldert Ijmker.

KIM was een serieuze organisatie waar liefde voor de natuur, muziek en toneel werd bijgebracht en waar gediscussieerd werd over een 'betere wereld', politiek en seksualiteit. De bekende pedagoog en onderwijsvernieuwer Kees Boeke hield er lezingen. Aaldert leerde bij KIM zijn latere vrouw, Stien Metz, kennen. Beiden speelden mandoline. In 1922 trouwden Aaldert en Stien in Den Haag. Het liefst waren ze een vrij huwelijk aangegaan, maar dat bleek in de praktijk toch te lastig te zijn. Ze kregen twee kinderen, Wil en Kees.⁹

Aaldert toonde zich van jongs af aan een echte organisator. Verjaardagen sloeg hij over. 'Zonde van de tijd', vond hij. Zijn hele leven lang zou hij deel uitmaken van besturen van organisaties. Natuurlijk van KIM, en later van 'De Zaaier' nadat KIM was opgegaan in deze ideologisch nauw met de CPH verbonden jeugdbeweging. Daar zou hij een andere ras-organisator leren kennen, zijn plaatsgenoot Willem Dolleman, met wie hij een hechte politieke vriendschap ontwikkelde.¹⁰

Bedrijvig en veelzijdig

Aaldert was een bedrijvig en veelzijdig iemand. Hij was voorzitter van de bewonerscommissie van de Algemene Woningbouw Vereniging (AWV) van zijn eigen buurt en organiseerde ondermeer bustochten voor de bewoners, feestavonden voor volwassenen, Sinterklaasfeesten en filmvoorstellingen voor de kinderen. Ooit schreef hij een operette die door de buurtbewoners voor de bewoners werd opgevoerd.

Hij bekleedde ook een bestuursfunctie in de volkstuinvereniging. Iedere avond na het eten, en vóór een vergadering, spoedde hij zich naar de tuin. In de zomer was het hele gezin daar op zondag te vinden. Het kweken van cactussen was zijn grootste hobby. In de tuin van zijn huis stond een grote kas met honderden soorten. Hij maakte zich verdienstelijk als bestuurslid van de Haagse cactusvereniging 'Succulenta' en schreef regelmatig artikelen in het verenigingsblad.¹¹

Zijn politieke en vakbondsactiviteiten vonden plaats in de Revolutionair Socialistische Partij (RSP), de RSAP en het, bij het revolutionaire Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) aangesloten, Haagsch Vakcomité (HVC). Aaldert was, net als zovelen in de CPH in de jaren twintig, steeds kritischer komen te staan tegenover het vakbewegingsstandpunt van de Komintern. Hij was van mening dat een revolutionaire vakbeweging in Nederland een werkelijke reden van bestaan had. Van het oplossen van het NAS in het reformistische NVV, het opgeven van de zelfstandigheid van de revolutionaire vakbeweging en het tolereren van de dictatuur van de communistische partij, toonde hij zich een verklaard tegenstander. Net als andere NAS-communisten als Henk Sneevliet en Willem Dolleman keerde hij zich af van de door Moskou bevolen geestelijke afhankelijkheid van de Sovjet-

6 *Familieboek*, p. 1-5; mededeling Wil van de Worm-Ijmker, 21 mei 1998.

7 *Ibidem*, p. 6-8.

8 Brief van dochter Wil, in: *Familieboek*, p. 32.

9 Mededeling Wil van de Worm-Ijmker, 31 mei 1998 en 28 september 1999; Ger Harmsen *Rode en blauwe jeugd*, SUN Reprint 4, Nijmegen z.j., p. 45.

10 Mededeling Wil van de Worm-Ijmker, 31 mei 1998.

11 Brief van dochter Wil en brief van zoon Kees, in: *Familieboek*, p. 32-35.

Unie. In versneld tempo werden na de dood van Lenin oppositionele stemmen door Stalin met bruto geweld het zwijgen opgelegd. Toen Stalins 'Socialisme-in-één-land' zegevierde ten koste van het revolutionaire internationalisme, verliet Aaldert de CPH. Hij werd lid van de RSP, een verklaard tegenstander van stalinisme, fascisme en kapitalisme. Henk Sneevliet was er de politieke leider van.¹² Ondanks zijn drukke politieke bezigheden zag Aaldert altijd nog kans zijn kinderen de nodige aandacht te geven. Hij wandelde met hen door de natuur, fietste naar Hoek van Holland en naar Veur waar een cactusvriend woonde of ging met ze de kassen van het Westland in om een kist druiven te kopen. Met zijn zoon Kees vergat hij niet de thuiswedstrijden van de voetbalvereniging HBS bij te wonen en bezocht hij tentoonstellingen in de Houtrust-hallen en in het Westland. Samen met andere RSAP-ers bezocht Aaldert ook vergaderingen van fascistische organisaties om er te protesteren, en als dat mogelijk was, te debatteren. Het kon op zulke vergaderingen heftig te keer gaan. Als reactie op de spanning die dit gaf, had hij eens zes weken lang de hik gehad, herinnert zich zijn dochter Wil. Een lastige kwaal die hij in de rust en beslotenheid van zijn kas, waar hij met een klein gietertje zijn cactussen water gaf, maar moeilijk kwijt had kunnen raken.¹³ Met zijn vrouw ging hij elke maand naar de bioscoop, het West-End theater in de Fahrenheitstraat. Toen daar - het moet het eind van de jaren dertig zijn geweest - de film 'Het zit in de lucht' met George Formby draaide, mochten Wil en Kees ook mee. 'Mijn vader is er wel vijf keer heen geweest', vertelt Wil. 'Ik denk dat hij de ontspanning die de film hem bood, hard nodig had.'

Na het uitbreken van de oorlog in mei 1940 groef Aaldert IJmker met de hulp van zijn Haagse politieke vrienden Willem Dolleman en Leen Molenaar de aanwezige grond onder de keuken van zijn woning uit. In de ontstane ruimte verzorgde hij samen met Leen Molenaar voortaan het landelijke type- en stencilwerk dat daarvoor in Amsterdam werd verricht. Ook vonden er in Aalderts woning vergaderingen van het MLL-front plaats.¹⁴ Toen de grote slag tegen het MLL-front in het voorjaar van 1942 door de SD werd ingezet, wist hij nog de dans te ontspringen. Zijn geluk was op, toen hij als politiek-gijzelaar op een Haagse lijst terecht kwam en ongeveer een half jaar nadat Henk Sneevliet en de andere leden van de leiding van het MLL-front waren gefusilleerd, toch nog gevangen werd gezet.

Na de bevrijding

Na de oorlog hadden de nabestaanden van de drie vermoorde Brabantse gijzelaars aanvankelijk besloten slechts voor deze drie een gedenkteken op te richten. Ze wilden de andere twaalf, meestal politiek uiterst linkse, gefusilleerden er niet bij hebben. Daar is enkele jaren geleden gelukkig verandering in gekomen. Een klein monument op de executieplaats in de bossen van de gemeente Woudenberg, draagt nu de namen van alle vijftien gefusilleerden.¹⁵ De plaats is overigens niet gemakkelijk te vinden en moeilijk bereikbaar.

Kort na de bevrijding heeft kampcommandant Berg die in 1949 in Fort Bijlmer zou worden geëxecuteerd, de exacte plaats van het massagraf in Woudenberg aan verzetsman Gerrit Kleinveld aangewezen. Die leidde in opdracht van de Politieke Opsporingsdienst Utrecht-Oost het onderzoek naar gepleegde misdaden in kamp

Amersfoort. Aan de hand van kledingresten hebben Stien Ijmkers en haar dochter Wil Aaldert geïdentificeerd.¹⁶ Tegelijk met de op 13 april 1942 vermoorde verzetsstrijders van het MLL-front is Aaldert Ijmkers na een indrukwekkende plechtigheid in het crematorium 'Velsen' te Driehuis/Westerveld (gemeente Velsen) gecremeerd. De urnen van de vermoorde verzetsstrijders zijn later in een monument dat op het terrein van het crematorium gelegen is, bijgezet. Nog steeds wordt elk jaar op of omstreeks 13 april op die plaats een herdenking gehouden die georganiseerd wordt door het Sneevliet Herdenkingscomité.

Monumentje in de bossen bij Woudenberg ter herdenking van de fusillade van de 15 gijzelaars (2001).

12 Max Perthus (red.) *aw*, p. 62-64.

13 Brief van dochter Wil en brief van zoon Kees, in: *Familieboek*, 32-35; Mededeling Wil van de Worm-Ijmkers, 31 mei 1998 en 19 sept. 1999.

14 Max Perthus (red.) *Voor vrijheid en socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet Herdenkingscomité*, Gramo, Rotterdam 1953, p. 33 en 193; Max Perthus *Henk Sneevliet revolutionair-socialist in Europa en Azië*, SUN, Nijmegen 1976, p. 424; Mededeling van Wil van de Worm-Ijmkers, 13 mei 1998; Brief van zoon Kees, in: *Familieboek*, 1997, p. 34; Andries Dolleman 'Het Huis', in: *BNA*, nr. 27, sept. 1992, p. 32.

15 Godert van Colmjon *aw*; brief aan het Sneevliet Herdenkingscomité van Wil van de Worm-Ijmkers, 5 april 1998.

16 Mededeling Wil van de Worm-Ijmkers, 19 sept. 1999; mededeling Gerrit Kleinveld, 21 sept. 1999; Albert Boer, *aw*, pag. 149 - 151.

Dick de Winter

J.H.E. Roebbers, revolutionair-socialist in Deventer

Johan Roebbers was één van de zeer actieve leden van het MLL-front. Al vroeg, 22 juni 1941, was hij door toedoen van een overijverige politiecommandant in zijn woonplaats Deventer van zijn bed gelicht.¹ Samen met zestien andere personen, waaronder enkele partijgenoten, communisten en Jehova's Getuigen werd hij in Deventer gevangen gezet. Later kwam hij bij de beruchte commandant Berg in kamp Amersfoort terecht.² Daar leek het onvoorstelbare te gebeuren: de bezetter liet Johan Roebbers als politiek gevangene vrij. Maar dat bleek maar voor de vorm, want direct daarop werd hij weer gearresteerd, één meter buiten de poort! Nu als gijzelaar. Op 16 oktober 1942, na zestien maanden gevangenschap, werd hij evenals Aaldert Ijmkers doodgeschoten in de gemeente Woudenberg als represaille voor sabotageacties in Deventer en omgeving.³

Er niet omheen draaien

Johannes Hendricus Eusibius Roebbers werd op 7 september 1886 in Arnhem geboren. Zijn vader was daar los werkman en had weinig in te brengen tegen zijn dominante vrouw. Beiden waren niet politiek bewust. Johan Roebbers doorliep

slechts de lagere school. Hij was meestal rustig en beheerst, maar kon driftig zijn en even dwingend en dominant als zijn moeder. Hij kwam stug en hard over. Hard voor een ander, maar ook voor zichzelf. Johan Roebbers was correct, pijnlijk precies en netjes. Eerlijk ook. Hij kon goed tegen kritiek, maar als je het niet met hem eens was, moest je wèl zeggen waarom. Daar kon hij hardnekkig in zijn. 'Wat je doet, moet je goed doen', zei hij dan. En: 'Zeggen wat is'. Er niet omheen draaien. Met zijn broer, die bij de marechaussee werkte, kwam het nooit meer goed. Als ze elkaar zagen, vlogen ze elkaar - verbaal weliswaar - in de haren.

J.H.E. Roebbers

In Arnhem leerde Johan Roebers zijn toekomstige vrouw Gerritje Kwabek kennen. Met zijn zwager Piet Kwabek ging hij mee naar Oberhausen in Duitsland om sigaren te maken. In 1907 trouwde hij met Gerritje. Al snel werd een dochter, Johanna, geboren. Pas dertien jaar later kwam er weer een dochter, Gerrie. Het gezin verhuisde naar Deventer. Daar waren mogelijkheden om in de sigarenmakerij aan de slag te komen. De industriële revolutie in Nederland kwam pas laat, aan het eind van de negentiende eeuw, op gang. In de periode 1870 tot 1890 kenden industrie en nijverheid in Deventer een bloeiperiode. Door het afbreken van de stadswallen kwam er ruimte vrij voor werkplaatsen en fabrieken. Opvallend was daarbij de grote diversiteit. Zo vestigden zich in Deventer katoenmaatschappijen, steenfabrieken, houthandels, vleeswaren- en conservenfabrieken, boek- en steendrukkerijen, koffiebranderijen, ijzergieterijen, zuivelfabrieken en sigarenfabrieken. Toen Johan Roebers in Deventer aankwam, trof hij er een industriële enclave aan te midden van agrarisch gebied.

Deventer

Hij kwam er in contact met Harm Kolthek.⁵ Die was voorzitter van de plaatselijke Deventer Bestuurdersbond, het samenwerkingsverband van vakbonden en politieke partijen. Kolthek heeft zijn stempel gedrukt op het ontwakende klassenbewustzijn van het proletariaat in Deventer. Dat Deventer later de naam kreeg van 'Moskou aan de IJssel', waar het libertair socialisme en het revolutionair-socialisme stevig zouden wortelen, is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan het werk van deze gedreven pionier.

Harm Kolthek kwam uit Groningen en was oorspronkelijk metaalbewerker. Aan het begin van de negentiende eeuw verhuisde hij naar Deventer en sloot hij zich aan bij de Vrije Socialisten. In 1901 verscheen er in Deventer het anarchistische weekblad *Recht voor Allen*. Kolthek was er de drijvende kracht van. Hij leidde een sober bestaan. Inkomsten kreeg hij door de verkoop van zijn blad en zijn talrijke

Velen waren zo vriendelijk mij over Johan Roebers te willen vertellen of materiaal ter beschikking te stellen. Ik dank daarom: Theo van Veen, Jo Zand Scholten, Hennie en Herman Smies, Jan Landman, Jan Groen en Mary Kat, Cor van 't Hart en Hennie en Tinus de Winter.

Een eerdere versie van dit artikel verscheen in het *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging (BNA)*, nr. 26, juni 1992, p. 49-58. Het diende als inleiding bij het artikel van Christine Otten 'Op zoek naar Johan Roebers, RSAP-er in Deventer', in: *BNA*, p. 58-65.

1 B. Gerritsen 'Geschiedvervalsing', in: *De Anti-fascist*, jrg. 11, nr. 2 (1985), p. 23-24.

2 Rik Valkenburg *Een mens in haatuniform*, Uitgeverij T. Wever, Franeker 1974, p. 1-15. Zie ook het artikel in deze bundel: Dick de Winter 'Aaldert IJmker, revolutionair-socialist in Den Haag'.

3 Rik Valkenburg *aw*, p. 9.

4 Anneke Ten Koppel *Werkloosheid en werkverschaffing 1928-1939 te Deventer*, Scriptie MO Geschiedenis, Noordelijke Leergangen, Zwolle 1986, p. 4.

5 J.A. van Kampen 'De werkliedenvereniging 'Help U Zelfen' en de opkomst van de arbeidersbeweging in Deventer', in: *Overijsselse Historische Bijdragen*, jrg. 92, 1977, p. 96-101; Frans Becker 'Harm Kolthek', in: P.J. Meertens e.a. (red.) *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*, Deel 1, IISG/NVSG, Amsterdam 1986, p. 60-61; Marten Buschman *Tussen revolutie en modernisme. Geschiedenis van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland 1893-1907*; Hennie Buiting en Philip van Praag *De roden roepen. Een eeuw sociaal-democratie in Deventer*, ARKO Uitgeverij, Nieuwegein 1999; Dick de Winter 'Tussen ideaal en praktijk: Harm Kolthek en het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS)', in: *Eerste Jaarboek Anarchisme*, De AS, Moerkapelle, 1994, p. 107-135.

spreekbeurten. Met zijn vlijmscherpe pen bestreed hij de sociaal-democraten die hij al eerder, in 1903 tijdens de spoorwegstakingen, van verraad had beschuldigd.⁶ Zijn revolutionaire propaganda ging erin als koek. Gretig greep hij elke mogelijkheid aan om met de sociaal-democraten te debatteren. En met succes, want Harm Kolthek was een buitengewoon goed spreker en debatkunstenaar. Lang voor zijn komst naar Deventer had een schrijver in het *Radicaal Weekblad* opgemerkt dat flinke sprekers in Deventer ontbraken. Pas wanneer invloedrijke sprekers zouden opstaan, zo meende hij, zou een groot deel van de Deventer arbeiders ontwaken. Dat is de spijker op de kop. In Harm Kolthek herkenden veel arbeiders hun woordvoerder. Bij arbeidsconflicten slaagde hij er telkens in een vooraanstaande rol te spelen. Binnen de Deventer Bestuurdersbond was zijn positie onaantastbaar geworden.

De grote spoorwegstakingen van 1903 betekenden een keerpunt. Ze zijn van cruciaal belang geweest bij de scheiding der geesten in het socialistische kamp. Zeker als het gaat om tactiek en strategie. De Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) en de bonden van sigarenmakers en timmerlieden verlieten de radicale Deventer Bestuurdersbond. Het revolutionaire karakter van de Bestuurderbond en zijn voorzitter Harm Kolthek speelden daarbij een grote rol. Een jaar later namen de timmerlieden het initiatief tot de oprichting van een nieuwe organisatie: de Nieuwe Deventer Bestuurdersbond. Deze sloot zich even later aan bij het in 1906 opgerichte Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV). In Deventer waren de niet-confessionele arbeiders nu verdeeld in twee kampen. Het ene deel was aangesloten bij het in 1892 opgerichte revolutionaire Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) en was binnen Deventer verenigd in de bestaande Deventer Bestuurdersbond. Het andere deel koos voor de Nieuwe Deventer Bestuurdersbond. Vooral dankzij Harm Kolthek behield de 'oude' Bestuurdersbond grote invloed op de Deventer arbeiders. Aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis schreef Kolthek in 1907 triomfantelijk: 'Deventer is roerig, we hebben hier niet tevergeefs gewerkt'.

Na het vertrek van Kolthek uit Deventer bleef de radicaal-socialistische stroming de volgende jaren, mede door het werk van Johan Roebbers, sterk.

Kolthek werd in 1907 tot secretaris van het sterk verzwakte NAS benoemd. Jan Oudegeest van het NVV hield al een lijkrede op het NAS. Harm Kolthek was echter de bezielende kracht achter een aantal organisatorische en ideologische vernieuwingen. Toen hij in 1913 het NAS verliet en journalist werd voor *De Telegraaf*, liet hij een organisatie achter waar weer groei in zat. 'Redder' is wellicht te veel gezegd - hij deed het per slot van rekening niet alleen -

V.l.n.r. dochter Johanna, mevrouw Gerritje Roebbers-Kwabek en dochter Gerrie.

maar het is wel zeker dat Kolthek met zijn 'ongeacht-clausule' (lidmaatschap ongeacht godsdienstige of politiek overtuiging) een uitermate belangrijke bijdrage heeft geleverd aan het levensvatbaar maken van het NAS.⁷

Kort na de Eerste Wereldoorlog richtte Harm Kolthek de Socialistische Partij (SP) op en werd hij daarvoor in de Tweede Kamer gekozen. Later in 1925, weer terug in Groningen, werd Kolthek een actief en overtuigd landnationalisator. Zijn standpunten waren inmiddels ingrijpend veranderd. In 1929 nam hij het tijdens de Kamerverkiezingen, in een debat met zijn vroegere partijgenoot Johan Roebbers, op voor de vrijzinnig-democraten. Hij nam duidelijk afstand van zijn klassenstrijdstandpunten en werd een aanhanger van de ideeën van Henri George.⁸ Voor de door hem opgerichte grondpartij Recht en Vrijheid werd hij in 1931 in de Groninger gemeenteraad en in de Provinciale Staten gekozen.⁹

Gemeenteraadslid voor de SP (1919-1929)

De libertair-socialistische ideeën, alsook de persoon Kolthek, moeten op Johan Roebbers een diepe indruk hebben gemaakt. Als sigarenmaker en actief lid van het

6 H. Kolthek jr. *Het complot ontmaskerd of de tactiek der sociaal-democraten*, Amsterdam 1903.

7 H. Kolthek jr. *Van eenheid en strijd*, Amsterdam 1910; *De beginselverklaring van het NAS - aangevallen en verdedigd door G. Rijnders en H. Kolthek jr.*, Amsterdam 1912; *Gedenkboek, uitgegeven door het Nationaal Arbeids-Secretariaat ter gelegenheid van zijn 25 jarig bestaan*, Amsterdam 1918.

8 Henry George (1839-1897) was een Amerikaanse econoom die het privé-grondbezit als de oorzaak beschouwde van het armoedeprobleem.

9 'Het SP-element in de RSP', in: *De Baanbreker*, orgaan van de Revolutionair-Socialistische Partij, 13 juli 1929; Harry Woldendorp *Georgistische Gemeentepolitiek in Groningen. Harm Kolthek en Recht en Vrijheid, 1931-1941*. Doctoraalscriptie Nieuwste Geschiedenis, 1979, p. 25 ev.

NAS kwam hij herhaaldelijk in conflict met zijn werkgevers, vooral tijdens stakingen. Hij werd ontslagen en kwam uiteindelijk nergens meer aan de slag. Er restte hem niets anders dan zelf een sigarenmakerbedrijfje in de Bruinsteeg te beginnen. Net als Kolthek speelde ook hij een vooraanstaande rol in het bestuur van de gebruiks- en productiecoöperatie *Ons Belang*. De coöperatie kende een aantal afdelingen: kruidenier, brood, wasserij, melk, schoenen en kolen. Door zijn leiderscapaciteiten kreeg Johan Roebers steeds meer gezag.

In 1919 werd hij bij de Gemeenteraadsverkiezingen in Deventer tot lijstaanvoerder van de SP gekozen. Hij was ervan overtuigd dat de economische strijd de basis was waarop de sociale strijd gevoerd moest worden. De SP was, zo meende hij, in wezen geen verkiezingspartij. Zij kwam niet met mooie beloften, zoals de SDAP. Binnen het raam van het kapitalisme waren volgens hem geen duurzame verbeteringen voor de arbeiders te verkrijgen. Dat wisselde al naar gelang de conjunctuur. Parlementaire actie zag de SP vooral als een 'nuttigheidskwestie'. De bevordering van de economische en intellectuele machtsvorming van de arbeidersklasse: dáár ging het om. Dat was dan ook de voornaamste taak van de SP.

Verantwoordelijkheid voor het kapitalistische stelsel op je nemen door het aanvaarden van wethouderszetels paste niet in het denken van Roebers' partij. De SDAP bracht de arbeiders in de waan dat de verovering van de politieke macht het socialisme kon brengen. 'Stemmen-vangerij', noemde Johan Roebers dat. En de communisten? Dat zijn, zei hij, in wezen sociaal-democraten die van bovenaf door dictatuur de maatschappij willen veranderen. Dat brengt alleen chaos, verwildering en hopeloze verwarring.¹⁰

Johan Roebers werd in de raad gekozen. Behalve in de gemeenteraad nam hij ook zitting in de Commissie van Bijstand en Beheer van de gasfabriek en hoogdrukwaterleiding in Deventer. Tot aan het moment dat hij gevangen genomen werd in 1941, dus 22 jaar lang, zou hij deel blijven uitmaken van de gemeenteraad. In 1935 weigerde hij een wethouderszetel, waarop de RSAP met vier zetels dan recht had.

Altijd op pad

Elke zaterdag stond Johan Roebers samen met Elias Broekhuis, zijn trouwe medewerker in het sigarenfabriekje, met zijn eigen gemaakte sigaren op de markt in Deventer. Het was er een komen en gaan. Niet alleen om sigaren te kopen of te verkopen. Het was eigenlijk een soort openlucht-spreekuur bij de kraam van Roebers. Politieke- en vakbewegingszaken werden druk besproken en de laatste nieuwtjes uitgewisseld. Waar hij kon, probeerde hij te helpen. 'Roebers weet wel wat er moet gebeuren', hoorde men. En als dat niet het geval was, dan was de bezoeker gemakkelijk zó weer verdwenen achter de kraam langs.

Ook 's avonds was Johan Roebers samen met zijn partijgenoten Bannink en Gerards voor de SP in de weer. Hij hield van zijn vrouw en zijn kinderen, maar de klassenstrijd ging voor. Later herinnerde de kleinzoon het zich nog goed hoe het was als hij bij opa en oma aan de Middelweg 51 logeerde: wanneer op zaterdagavond de ongepelde pinda's op tafel kwamen, was opa Roebers al weer vertrokken. Op pad voor de arbeiders. Zijn vrouw had het er moeilijk mee. Zij was niet 'politiek'. Ze kon er slecht tegen als het in huis stil moest zijn, omdat hij een artikel aan het schrijven was of de stukken van de Raad bestudeerde. Ze kon beslist niet

zeggen dat hij zijn gezin verwaarloosde. Zeker niet, maar toch: het gaf al te vaak spanningen in hun huwelijk. Ook met de kinderen. Ze berustte erin. In de sigarenhandel ging het niet slecht in de jaren twintig.¹¹ Het was vaak een hard bestaan, maar elk jaar kon het gezin toch met vakantie. Soms zelfs naar het buitenland. Hij wandelde graag, voelde zich ontspannen en was dan een 'andere man', die wél uitgebreid aandacht had voor vrouw en kinderen. Maar zodra hij terug was in Deventer, begon het jachtige politieke leventje weer. Hij kon en wilde niet anders.

RSP en RSAP

Harm Kolthek heeft voor de SP slechts vier jaar zitting in de Tweede Kamer. In 1922 slaagde hij er niet in opnieuw een zetel te bemachtigen. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1925 was Kolthek voor de derde maal lijstaanvoerder. De SP haalde deze keer nog minder stemmen. Teleurgesteld verliet Kolthek de partij.¹²

In 1920, toen er sprake was van een op handen zijnde fusie van NAS en NVV, had de SP zich uitgesproken vóór een revolutionair NAS, tegen reformisme en tégen een fusie. Toen de Rode Vakbonds Internationale (RVI) vanuit Moskou het NAS naar 'de grafkamers' van het NVV dirigeerde, sloten in 1928 resten van de SP, waaronder de niet onbelangrijke afdeling Deventer, zich aan bij het Revolutionair Socialistisch Verbond (RSV).¹³ Dat RSV werd in 1929 omgezet in de Revolutionair Socialistische Partij (RSP), waarvan Henk Sneevliet de belangrijkste politiek leider was. De partij verzette zich fel tegen het opkomend stalinisme en fascisme. Zij was

vóór internationaal socialisme, tegen het door Stalin gehuldigde principe van 'socialisme in één land' en wilde een praktisch revolutionair alter-

Met de Twentse propagandawagen op stap. Campagne voor de Provinciale Staten-verkiezingen van 16 april 1935. De man in het midden is A.J. Gerards.

10 Gemeenteraadsverkiezingen, pamflet 1923; *Recht voor Allen*, weekblad van de Socialistische Partij, 19 mei 1923, p. 4.

11 Anneke ten Koppel aw., p. 13.

12 Harry Woldendorp aw., p. 9.

13 Max Perthus *Henk Sneevliet revolutionair-socialist in Europa en Azië*, SUN, Nijmegen 1976, p. 333; E. Bouwman 'Vakbewegingspolitiek', in: *Klassenstrijd* (blad van NAS en RSV), 1927, p. 202-212; *25 jaar NVV*, uitgave van het NAS, Amsterdam 1931.

natief zijn voor de sociaal-democratie. Liefst met een revolutionaire, onafhankelijke vakbeweging, het NAS, naast zich. Dat was niet onomstreden, maar Johan Roebbers wekte in *Solidariteit*, de krant van de RSP, alle SP-ers op, ook al zouden ze op enkele onderdelen van mening kunnen verschillen, zich te organiseren in één partij. Alle afdelingen, behalve Vlissingen, waren op de oprichtingsvergadering van 2 en 3 februari 1929 in Amsterdam aanwezig.¹⁴ Johan Roebbers nam zitting in het partijbestuur van de RSP. Harm Kolthek, die in deze fase van zijn leven zeer religieus werd, verwijderde zich steeds meer van zijn vroeger ingenomen standpunten. Johan Roebbers keerde zich nu in politiek opzicht definitief van hem af. Vanaf 1931 werd hij voor de RSP in de Deventer gemeenteraad gekozen. Later in 1935, toen de RSP fuseerde met de linkse afsplitsing van de SDAP, de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP), tot Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij (RSAP), bekleedde hij voor deze partij het raadlidmaatschap. Van 1935 tot 1939 maakte hij tevens deel uit van de Provinciale Staten van Overijssel.

Deventer in de jaren dertig

De meeste gemeenten stonden in de crisisjaren onder controle van de overheid. Ook Deventer.¹⁵ De gemeentefinanciën kwamen er in deze periode steeds beroerder voor te staan. Eerder was door de opbloei van de industrie een toeloop ontstaan naar deze industriestad. Vooral werkloze landarbeiders trokken naar deze provinciestad in de hoop daar werk te vinden. De gemeente kreeg daardoor nogal wat personen binnen haar grenzen die in behoeftige omstandigheden verkeerden. Ze moesten door de gemeente ondersteund worden.

In 1929 deed zich een beurskrach voor. De wereldeconomie schrompelde ineen. Nederland als typische handelsnatie leed daar sterk onder. Ook de voedings- en genotmiddelenindustrie kreeg klappen te verduren. Waren er in 1930 nog drieëntwintig van dergelijke bedrijven, in 1939 waren dat er nog maar dertien. Vooral de sigarenindustrie kwam steeds meer in de verdrukking. De opkomst van de sigaret en de accijns van 1922 waren daar mede schuldig aan. Bovendien kwamen door nieuwe productiemethoden velen in de sigarenindustrie zonder werk. Johan Roebbers had het zwaar, maar wist zo goed en zo kwaad het gaat met zijn twee medewerkers het hoofd boven water te houden.

De koopkracht daalde. De werkloosheid in Deventer was hoog, maar in vergelijking tot de landelijke cijfers was er geen sprake van extreem hoge werkloosheid. In Deventer steeg de werkloosheid óók minder snel. In 1937 was er sprake van een kentering. In 1939 zette de daling van de werkloosheid pas echt in. De rijksoverheid had een wurgende greep op de financiële situatie van de gemeente. Het accepteren van de extra uitkering in de vorm van de rijkssteunregeling betekende dat de gemeente Deventer tegelijkertijd voorwaarden aanvaardde die op verslechteringen voor de burgers neerkwamen. Er werd gekort op de lonen van de arbeiders, die in gemeentelijke dienst waren. In 1939 waren de tekorten van Deventer zo hoog opgelopen dat extra subsidie moest worden aangevraagd. Daarmee leverde de gemeente haar laatste restje zelfstandigheid in.

Johan Roebbers hekelde de aanpassingspolitiek van de gemeente.¹⁶ Ze had ons niet alleen een steeds verdere aantasting van de autonomie gebracht, zo zei hij, maar ook ondervoeding, afbraak van het onderwijs, scherpere uitbuiting zoals bij de

werkverschaffing en vernieling van sociale en culturele waarden. Hij kapittelde de sociaal-democraten voor de wijze waarop hun wethouder Beerents de loonsverlagingen voor het gemeentepersoneel verdedigde. Ook de communisten voerden een politiek van aanpassen. Die was zelfs de sociaal-democraten soms te bar. Johan Roebers pleitte voor felle buitenparlementaire actie, waarmee de RSAP de afbraakpolitiek van de kapitalistische klasse wilde doen stoppen. Slechts door harde strijd kon de arbeidersklasse zich redden van de ondergang, zo wist hij. Daaraan moest het raadswerk dienstbaar gemaakt worden. Bij alle kwesties rondom werkverschaffing en werkloosheid roerde Johan Roebers zich geducht. En het was wellicht aan zijn inspanningen te danken dat er meer aandacht en begrip ontstond bij de 'rechtse' partijen voor de situatie van de werklozen. Hij wilde de lasten van de werklozen verlichten door hen gas, elektriciteit en water te verstrekken tegen kostprijs. De winsten van de gemeentelijke bedrijven konden echter niet gemist worden, hield het College van B en W vol. Johan Roebers drong ook aan op het instellen van een onderzoek naar de omstandigheden bij de werkverschaffing en de levensomstandigheden van de werklozen.¹⁷ Jarenlang ijverde hij voor de bouw van een nieuw Deventer Ziekenhuis, waarmee in 1939 eindelijk een begin werd gemaakt.

Tegen de stroom

De RSAP had het moeilijk in deze periode. De partij roeide uit alle macht tegen de stroom op: tegen kapitalisme en fascisme, tegen het brute stalinisme, tegen de slappe sociaal-democraten en tegen de trotskisten die Henk Sneevliet politiek wilden uitschakelen. De kleine RSAP dreigde vernalen te worden. Maar ze bleef zoeken naar internationale verbindingen, steunde de POUM (Partido Obrero de Unificación) tegen Franco-Spanje, hielp vervolgd uit Hitler-Duitsland en riep op tot acties, demonstraties en verzet in eigen land.

Johan Roebers werkte aan dat alles hard mee. Als gemeenteraadslid was hij ondermeer voorzitter van het Studiefonds en bestuurslid van het P.W. Jansen Ziekenhuis in Almen, vlakbij Deventer.¹⁸ Naast zijn Provinciale Staten- en raadswerk maakte hij ook nog deel uit van het hoofdbestuur van de RSAP. Bovendien was hij een streng en precies docent op de Leninistische Kaderschool van de partij. Hij kon goed met jongeren overweg en wist hen te inspireren.

Toen de onvermijdelijke oorlog uitbrak, dook Johan Roebers niet onder. De notulen van de Deventer raadsvergadering van 30 juli 1940 vermelden dat 'in verband met een schrijven van den Commissaris der Koningin d.d. 29 juli 1940' Roebers, zijn mederaadsleden P. Bosma en A.J. Gerards en ook de communist A.J.G. Gerritsen 'zich moeten onthouden van deelneming aan enige werkzaamheid van den Raad'. In *De Koerier. Deventer Dagblad* - van een dag later staat wél vermeld dat

14 *Solidariteit*. Weekblad van de Rev. Soc. Partij in Nederland, 16 februari 1929, p.1.

15 Anneke ten Koppel, *aw*, p.13 e.v.

16 Gemeenteraadsverkiezingen, *manifesten*, 1939.

17 Anneke ten Koppel *aw*, p. 64 en 71.

18 *De Koerier. Deventer Dagblad*, gemeenteraadsverkiezingen, 16 juni 1939.

Aan de Familie
J. H. E. Roebens
Middelweg 51
Dordrecht

Amersfoort 16 October 1942

Beste Vrouw en Kinderen.

Wat jullie waarschijnlijk nooit gedacht zullen hebben zal ikden morgen om 9 uur gebeuren. Ik zal worden dood geschoten. Niet omdat ik zelf wat heb gedaan, maar omdat er door anderen daden van sabotage gericht, Banning en nog enige anderen doerben. naam zullen wij worden. Gef. beleed. Als je dezen brief ontvangt ben ik er niet meer en kan dus niet meer voor jullie zorgen, en zul je dus verder op je zelf zijn aangewezen. Kom niet om mij. Ik ben gestorven in de volle overtuiging mijn plicht te hebben gedaan. Ik heb de mensheid willen dienen door te strijden voor een samenleving waar voor ieder mens vrijheid en welvaart zou zijn en waar voorgoed alle oorlogen waren uitgebannen. Ik heb het niet mogen beleven. Het zij zo. Ik heb niet voor niets gelooft. Door anderen zal worden volbrond. Waarvoor wij hebben gestreden. Ik gevoelmij volkomen rustig. Ik heb niet gedacht, dat sterken ~~nu~~ zo ~~gemak~~ gemakkelijk kan vallen. Daarom wil ik niet dat jullie om mij jammeren. Heef verder zo als dat nog toe. Het boven staande moet jullie voort zijn. In deze laatste uren zijn mijn gedachte bij jullie. Hou de sentimentel te zijn. Werkheid is niet van deze tijd, waar miljoenen en miljoenen menschen worden omgebracht. Spoedig zal de tijd aanbreken dat voorgoed met het vervloekte kapitalisme zal zijn afgekeurd, het stelsel dat zo veel bloed en tranen heeft doen vloeien. Leven het Socialisme.

Grutje. Dit jaar waren wij 35 jaar getrouwd. Er is in deze tijd veel aan ons voorbij gegaan. Hebben wij elkaar soms niet goed begrepen, ik ben er van overtuigd, dat jij altijd goed voor mij bent geweest. Ik dank je daarvoor. Ik haag nergens vergening voor. Ik was zo als ik was. Ik heb niet van mij, dat dient nergens toe. Je zou je verder leven maar vergallen. Ontvang mijn laatste groeten en weer gekyrt van hem die een was je man. John. Vaarwel.

Johanna en Gerri. Ik weet dat er voor je moeder en voor
jullie moeilijke dagen zullen aanbreeken, als het bericht
komt van mijn overlijden. Wees er van overtuigd dat
ik met opgeheven hoofd de doot ben ingegaan. Ik heb
voor de grote zaak. Laat jullie dat een troost zijn,
al hebben jullie ook nooit iets begrepen van de
schuld voor deze zaak. Help elkaar door die moeilijke
dagen heen. Maar ik wil niet dat jullie om mij
blijven treuren. Leef verder zo als je dat altijd ge-
dane hebt, denk er nog van.

En vooral jij Gerri. Je bent nog jong. En vol leven
heb je nog voor je. In de eerste dagen voorbij zijn
nodig dan op je manier weer van het leven te
genieten. Maar denk vooral aan je moeder. Help
haar zoveel mogelijk door de moeilijke tijd
heen. Wees voor de laatste maal gegroet en gekust
door je vader.

Ook Jo en Jopie mij laatste groeten. Vaarwel.

Laatste groet in de steek Jo!!! Je vader en je Opie.

Vooral Piet en Tui dank ik voor al dat gene
wat jullie voor mijn gezin heb gedaan in
de 16 maanden dat ik gevangen ben geweest.
Ik ben er van overtuigd dat jullie ze in de
komende tijd niet in de steek zullen laten.
Wees hartelijk gegroet en voor het laatste. Vaarwel.

Johan.
~~En~~ Eli en Corri. Jullie zijn in mijn bedrijf jaren
lang mijn trouwe en eerlijke samenwerkende ge-
weest. Ik dank jullie daar hartelijk voor.
Het bedrijf is nu ook naar de Bliksem. Breng
alles zo goed mogelijk ten einde in het belang
voor mijn gezin. Ik weet dat ook jullie om
mij zullen treuren. Niet doen. Verbetere leven
zo goed je kunt, dat wil ik je voor het laatste nog
waggen. Ik sterf met opgeheven hoofd in het volle
vertrouwen in de overleving van de overwin-
ning van het ideaal wat ik voorgestaan heb.
Leve het Socialisme. De laatste groeten en Vaar-
wel. Heef gelukkig. Johan.

Vrouw en Kinderen
Doen jullie voor mij de groeten aan alle vrienden en
bekenden en stel mij familie met het geval op de hoogte.
Mijn laatste Wil.
Mijn laatste wil is, dat alles wat er is, zal
zijn voor mijn vrouw, Gertrij Roebens-Kuabek.
Welk doende
J. H. E. Roebens
Amersfoort 16 October 1942

de heer E.J. Eggink, een liberaal raadslid, afwezig was op de vergadering. Ook dat burgemeester Wittewaal nog steeds ziek was, maar met geen woord werd gerept over de vier verdwenen raadsleden.¹⁹

In het verzet was Johan Roebers de leidende kracht in zijn gebied en een belangrijke schakel in het landelijke verzetsnet van het MLL-front, de illegale verschijningsvorm van de RSAP. Tot de politie hem op 22 juni 1941 kwam halen.²⁰

¹⁹ Christine Otten 'Op zoek naar Johan Roebers, RSAP'er in Deventer', in: *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging (BNA)*, nr. 26, juni 1992, p. 62.

²⁰ Max Perthus (red) *aw*, p. 187-188; Wim Bot *Tegen fascisme, kapitalisme en oorlog. Het MLL-front van juli 1940 tot april 1942*, Syndikaat, Amsterdam 1983, p. 16 en 72.

Henk Smeets

Henk Sneevliet, onderduiker in Vught

Op 13 april 1942 werd Henk Sneevliet met zes van zijn kameraden door de Duitse bezetters gefusilleerd.¹ In de voorloper van het Brabants Dagblad, de Noordbrabantsche Courant, verscheen een dag later een korte mededeling van het Rijkscommissariaat: 'Een aantal Nederlanders heeft zich verstout om een in den zomer van 1940 verboden politieke partij van Amsterdam uit weer in het leven te roepen en een uitgebreide anti-Duitse vlugschriftenpropaganda te voeren. In een in Amsterdam voor het Deutsche Obergericht gevoerd proces hebben zich de oprichter en voorzitter dezer illegale partij, Hendricus Sneevliet, en zeven leidendes functionarissen en medewerkers, de Jood Abraham Menist, Wilhelm Dolleman, Jan Schrieffer, Jan Koeslag, Cornelius Hermanus Gerritsen, Jan Edel en Rein Witteveen moeten verantwoorden. Ongeacht alle waarschuwingen hadden zij hun anti-Duitse gewroet tot Februari 1942 voortgezet. Zij werden wegens overtreding van par. 1 van de sabotageverordening als saboteurs ter dood veroordeeld. Het vonnis is met den kogel voltrokken'.² Weinig lezers van dit bericht hebben geweten, dat Sneevliet, leider van het Marx-Lenin-Luxemburg-front (MLL-front), tot voor kort regelmatig ondergedoken had gezeten in Vught, bij zijn zwager en zus, Hendrik Smeets en Christien Smeets-Sneevliet. Over deze onderduikperiode gaat het nu volgende verhaal.

Altijd welkom

Hendrik Smeets was bij het uitbreken van de oorlog ex-hoofd-commies van de Provincie Noord-Brabant, en wegens hartklachten afgekeurd. Zijn aandacht verdeelde hij over de redactie van de *Provinciale Almanak*, het ordenen van allerlei gemeentelijke en waterschapsarchieven en de zorg voor een groot en tamelijk gecompliceerd gezin. Ook in het Vughtse verenigingsleven was Hendrik Smeets actief: bestuurslid van de Oranjevereniging en van de lokale kiesvereniging van de R.K. Staatspartij. Verder was hij in de weer met allerlei buurtcomité's ter gelegenheid van priesterfeesten en jubilea. Hendrik was op 7 februari 1907 getrouwd met Christien Sneevliet, een lieve, maar ook tamelijk kinderlijke vrouw, die Hendrik weinig steun kon geven bij de beslissingen waar hij voor kwam te staan. Samen hadden ze acht kinderen, van wie er in 1940 nog vijf in leven waren: vier jongens en één meisje.

Christiens broer, Henk Sneevliet, had als revolutionair-socialist een belangrijke rol

¹ Dit artikel is een bewerking van een hoofdstuk in Henk Smeets *Een familieverhaal*, Vught 1997. Een eerdere versie verscheen in juni 1994 in het *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, nr. 34, p. 2 t/m 10. Het verhaal is gebaseerd op mededelingen van Annie van Engelen-Smeets, aangevuld met informatie van andere leden van de familie Smeets, gegevens uit het archief van Hendrik Smeets, de archieven van het ministerie van Justitie en het boek van Max Perthus *Henk Sneevliet, revolutionair-socialist in Europa en Azië*, Nijmegen 1976. Met dank aan Frans Dolleman, Ger Harmsen, Peter-Jan van der Heijden, Bob Reinalda en Dick de Winter voor hun commentaar en aanvullingen.

² In werkelijkheid werden zeven leden van het MLL-front doodgeschoten. Cor Gerritsen had zich eerder al in de gevangenis van het leven beroofd.

Betsy Brouwer en Henk Sneevliet.

gespeeld op het wereldtoneel (Indonesië, de Sovjet-Unie, China). In de jaren dertig was hij vooral nog actief in Nederland. Het idee een 'communist' in de familie te hebben was voor Hendrik Smeets moeilijk te aanvaarden. Maar de broer van zijn vrouw de deur wijzen, was iets wat hij nog veel erger vond. Christien hield van haar broer, en dat was voor Hendrik voldoende om hem gastvrijheid te verlenen. Zo kwam Sneevliet in zijn vooroorlogse jaren regelmatig bij zijn Vughtse familie, soms vergezeld van zijn echtgenote

(achtereenvolgens de Russische Sima Zholkowskaja en Mien Draaijer). Politiek was bij die bezoeken taboe. Hendrik had dat niet toegestaan, en Henk hield zich daar grotendeels aan. Hij was gewoon een oom die op bezoek kwam. Die oom kon overigens wel spannende verhalen vertellen, over verre landen en de avonturen die hij daar beleefd had. Hoe hij uit handen van de politie gebleven was, landen in- en uitgesmokkeld was, belangrijke mensen had gekend: Lenin, Stalin, Trotsky, Sun Yat-sen, Mao Zedong, Chiang Kai-shek... Die verhalen kon hij het beste kwijt aan zijn nichtje Annie Smeets; zij was ook de enige die later enigszins op de hoogte was van zijn illegale werk. Haar broers kregen minder te horen: die hadden niet zoveel op met 'Ome Henk'; voor hen was hij in de eerste plaats een communistische agitator, een familierelatie die hen zou kunnen schaden bij het zoeken naar werk of in hun eerste (ambtelijke) baantje. Toch was de relatie niet zo slecht, dat de familiebezoeken in een sfeer van gespannenheid plaatsvonden: het was dan meestal gezellig bij de Smeetsen, al hadden de gesprekken weinig diepgang. Zoals in elke familie gebeurt, leverden de bezoeken van de Sneevliets weer tegenbezoeken op: logeerpartijen bij oom Henk en tante Mien in Amsterdam, en één keer zelfs bij een partijgenoot van Sneevliet: Willem Dolleman. Annie Smeets en haar vriendin, Anneke van Doremalen, brachten nog in de oorlog hun vakantie door bij de Dollemans in Den Haag: dicht bij zee! Frans, de zoon van Willem Dolleman, herinnerde zich in 1994 dat bezoek nog goed en óók dat hij in de zomer van 1940 of '41 met zijn ouders en de Sneevliets een fietstocht maakte van Sint Pancras naar Vught. Daar bleven ze een paar dagen logeren bij Hendrik en Christien Smeets. Het was er gezellig. Hij herinnert zich hoe 's avonds omstreeks negen uur de tafel gedekt werd voor een uitgebreide broodmaaltijd.

Ondergronds

Op 10 mei 1940 brak de oorlog uit. De RSAP ging direct na de capitulatie van het Nederlandse leger ondergronds. Er was een ondergrondse organisatie voorbereid, bestaande uit cellen, zodat het gevaar dat bij arrestaties de gehele organisatie zou worden opgerold zo klein mogelijk bleef. In juli 1940 werden de RSAP en andere 'marxistische' partijen verboden. Sneevliet en het merendeel van de RSAP-leiding dook onder en zette het politieke werk voort onder de naam MLL-front. Willem Dolleman dook niet onder en bleef tot aan zijn arrestatie zijn beroep van broodbakker uitoefenen.³ Henk en Mien Sneevliet zochten hun toevlucht bij Klaas Barten in Sint Pancras. Maar er waren meer onderduikadressen nodig om de kans op ontdekking te verkleinen. Zo zaten de Sneevliets - ten tijde van de logeerpartij van Annie Smeets bij de Dollemans - ondergedoken bij Herman en Aaf Drenth op de Hoefkade in Den Haag. Maar Vught werd het belangrijkste andere adres.

Al vroeg in de oorlog was Henk Sneevliet naar Vught gekomen, om Hendrik en Zus (zoals Christien in de familie meestal genoemd werd) Smeets te vragen of hij

De familie Sneevliet in 1932, bijeen ter gelegenheid van de 75ste verjaardag van (groot)vader Antoon Sneevliet. Staand v.l.n.r.: Jo van Gils, Elly Sneevliet, Anna van Gils-Sneevliet, hulp in de huishouding Mien Lansing, Til (Zus) Sneevliet, Henk Sneevliet, Tine Sneevliet-Schoenmakers, nicht Anna van Buren, Antoon jr. Sneevliet, Christien Smeets-Sneevliet en een vroegere hulp in de huishouding Geertje Kruishaar (met kind). Zittend v.l.n.r.: Harrie Sneevliet, (groot)vader Antoon sr., Sjaak van Gils, Wies Scheers-van Niekerk (halfzus van Antoon sr.), neef Wim van Zandvoort en Tonnie Sneevliet.

3 Mededeling Frans Dolleman, 22 september 1994.

in hun huis aan de Helvoirtseweg 102a (tegenwoordig 114) met Mien mocht onderduiken. Daar hoefde niet lang over te worden nagedacht: Hendrik zei 'ja', want je laat de broer van je vrouw niet in de steek. Hij wist daarbij heel goed wat hij riskeerde. Ook later, toen duidelijk werd dat Sneevliet actief door de Duitsers gezocht werd, en uit kranten op te maken viel wat helpers van verzetsmensen kon overkomen, kwam hij geen moment op het idee de aangeboden gastvrijheid in te trekken. Zijn zonen verweten hem dat en noemden hem onverantwoordelijk. Maar Hendriks wil was wet en zijn jongens schikten zich - zij het morrend - in het onvermijdelijke.

Hendrik vroeg Sneevliet wel de nodige veiligheidsmaatregelen te treffen. Zo wilde hij geen post voor zijn zwager aan huis bezorgd krijgen. Zelf had Sneevliet zijn uiterlijk al danig veranderd: zijn haar was gemillimeterd en een volle baard camouflerde zijn gezicht zeer effectief. Mien daarentegen was nauwelijks veranderd. Ze rekende er blijkbaar op dat niemand haar nog kende van de sporadische vooroorlogse bezoeken aan Vught.

Voor de post vond Sneevliet een adres in Den Bosch. Eerst had hij - zonder daar afspraken over te hebben gemaakt - post laten aankomen bij de oudste zoon van Hendrik, Tonny. Die had zich - nog niet zolang getrouwd - met zijn vrouw overvallen gevoeld door de onverwachte bestelling van post voor oom Henk op hun adres. Toen dat niet lukte, wist hij in Den Bosch Dina van Gerven over te halen om haar woning (Stoofstraat 8) als postadres te mogen gebruiken. Dina was de verloofde geweest van Hendriks derde zoon, Henk, die in 1939 - vlak voor zijn trouwdag - door een motorongeluk om het leven was gekomen. Sneevliet kende Dina en had haar na de dood van haar verloofde opgevangen door haar (samen met zijn nichtje Annie Smeets) drie weken te laten logeren. Zij was intussen getrouwd met de uit Hedikhuizen afkomstige J.M. van Gestel en per 8 augustus 1941 in Den Bosch gaan wonen. Dina was direct bereid de oom van haar verongelukte verloofde te helpen, zonder echter te beseffen wat zij daarmee riskeerde. In Vught vertelde Sneevliet niets over deze afspraak, anders had de familie daar zeker bezwaar tegen gemaakt. Dina had al teveel moeten doorstaan. Hoe dan ook: post voor Sneevliet kwam regelmatig op Dina's adres binnen (op haar naam, met een code erbij), en oom Henk haalde die op.

Derde front

De Sneevliets reisden veel in die tijd: op en neer tussen hun onderduikadressen, naar partijgenoten, bondgenoten en oude bekenden (Henriette Roland Holst bijvoorbeeld). Zij waren immers niet enkel onderduikers, maar met hun kameraden van het MLL-front een van de eersten die de Duitse bezetters actief gingen bestrijden. Al in juli 1940 verschenen illegale geschriften van het MLL-front. Daarin werd gesproken over het 'derde front': niet alleen zou Hitler-Duitsland verslagen moeten worden, maar tevens het kapitalistische systeem. Aan het eind van de oorlog zouden de arbeiders en soldaten van alle oorlogvoerende landen zich moeten verenigen om gezamenlijk de socialistische revolutie te bewerkstelligen. Begin 1941 verscheen het tweewekelijkse propagandablاد *Spartacus* van het MLL-front. Daarin keerden Sneevliet en zijn kameraden zich tegen de jodenvervolging die in alle hevigheid was losgebarsten.

Pamflet van het Derde Front (het MLL-front) tegen de jodenvervolging, 1941.

De belangrijkste activiteit van het MLL-front was zonder twiifel, dat een bijdrage werd geleverd aan de Februaristaking in 1941. Reeds herhaaldelijk had het MLL-front stelling genomen tegen het optreden van de WA in joodse buurten in Den Haag en Amsterdam. In geschriften

riep Sneevliet op tot massaal verzet tegen het barbarisme. 'Voor vrijheid en beschaving!', was zijn devies. Toen op 23 februari 1941 meer dan vierhonderd joden in Amsterdam werden opgepakt en naar kamp Schoorl (en kort daarna naar Mauthausen) werden overgebracht, kwamen Amsterdamse arbeiders massaal in verzet. Onder hen óók aanhangers van Sneevliet. Het waren de communisten in Amsterdam die het initiatief namen tot een algemene staking. Het MLL-front, dat door zijn publicaties er mede voor had gezorgd dat de tijd rijp was voor actie, sloot zich onmiddellijk bij de stakingsoproep aan. De Februaristaking werd de meest indrukwekkende protestactie in Nederland tijdens de gehele Tweede Wereldoorlog: een massaal verzet tegen uitingen van jodenhaat. Sneevliet maakte de Februaristaking zelf mee: gedurende deze spannende dagen was hij in Amsterdam, bij de familie P. Oosterbaan, schoonfamilie van Klaas Barten. Na de Februaristaking nam het illegale werk van het MLL-front toe. Ook de organisatie zelf groeide. Dat alles trok de aandacht van de SD, die eind 1941, begin 1942 zich nadrukkelijk ging bezighouden met mensen die vóór de oorlog in de RSAP actief waren geweest.

Henk en Mien Sneevliet, tien jaar getrouwd.

Het leven in Vught

Bij Smeets aan de Helvoirtseweg was van dit alles niet veel te merken. Oom Henk zat vaak te schrijven voor zijn illegale bladen en brochures, maar daar had zijn familie hoogstens een vermoeden van. Hij was huiselijk, deed spelletjes en leerde samen met tante Mien nicht Annie en haar vriendin Anneke van Doremalen bridge. Verder las hij veel.

Tijdens zijn verblijf in Vught kwam Henk Sneevliet regelmatig op straat: om met de bus naar Den Bosch te gaan om de post op te halen, of om een nieuw boek te kopen. En natuurlijk ook om weer eens van onderduikadres te veranderen. Het besef in de streek te zijn waar hij als kind was opgegroeid, maakte Henk tamelijk nerveus. Hij dook direct achter een krant weg als hij een bekende zag. Zo ontdekte hij in de bus naar Den Bosch op een keer Huub Raaijmakers, die met hem in de klas had gezeten. Huub herkende Sneevliet niet, maar bij de eerstvolgende halte maakte Henk dat hij wegwam. Dat schichtige gedoe was vreemd voor iemand met zoveel illegale ervaring in allerlei landen. Maar Henk was zeer beducht voor ontdekking, omdat hij zich geen enkele illusie maakte over wat met hem zou gebeuren als de Duitsers hem te pakken kregen.

Sneevliets vermomming bleek effectief. Slechts één buurvrouw op de Helvoirtseweg (Truus de Kroon) heeft zich ooit eens afgevraagd of die logé bij de Smeetsen misschien de broer van Christien was. Ze is er nooit op teruggekomen. Met een andere buurvrouw, Anna Hombergen, had Sneevliet wel eens gesprekken. Anna had een winkeltje aan de overkant van de straat en behoorde min of meer tot de familie, omdat haar dochter Joke verkering had met Sneevliets neef Jan Smeets. Met Anna, die in België bij Franse nonnen op kostschool had gezeten, zat hij soms lang te praten over de ontwikkelingen in de wereld.

Tijdens hun verblijf in Vught vierden Henk en Mien hun tien-jarige bruiloft, compleet met taarten en familiefoto's. Alsof de oorlog niet bestond en er niet op hen gejaagd werd.

Het einde

Maar het net om Sneevliet en de verdere leiding van het MLL-front werd steeds meer aangehaald. Toen na het uitbreken van de Duits-Russische oorlog (22 juni 1941) de jacht op communisten in Nederland werd geïntensiveerd, werd nog maar zelden in Sint Pancras gelogeed. Vanaf dat moment woonden de Sneevliets soms maandenlang achter elkaar bij de Smeetsen. Omdat Vught geen partijadres was, meenden Henk en Mien daar veiliger te zijn.

Op 24 februari 1942 arresteerde de Duitse politie in Haarlem Cor Gerritsen. Gerritsen was bode van de 'Arbeidersvereniging voor lijkverbranding' (AVVL) en verspreidde op zijn rondgang langs de leden het blad van het MLL-front *Spartacus*. Dat werd hem noodlottig. Eén van de afleveringen kwam namelijk in handen van G.K. in Heemstede. In de jaren dertig was K. achtereenvolgens bestuurslid geweest van de SDAP- en de OSP-afdeling ter plaatse. Vervolgens was hij een tijdlang partijloos geweest. Vlak voor de oorlog was hij weer tot de SDAP toegetreden en had hij

zich fel anti-NSB getoond. Maar dat veranderde, toen de Duitsers Nederland bezet hadden. Gerritsen had dat blijkbaar niet in de gaten, toen hij een exemplaar van *Spartacus* bij de vrouw van K. achterliet. K. speelde het blad door aan de hopman van de WA in Haarlem, J.H. Die ging er mee naar de Duitse Ordnungspolizei (OD). Daarmee kwam de bal aan het rollen. Een 'man in een glimmende jas', waarschijnlijk H., achterhaalde via de secretaris van de crematievereniging en het bevolkingsregister de naam en het adres van de bode. Vervolgens ging hij met K. naar de Tesselschadestraat 79 in Haarlem, het huis van Gerritsen. Even later arriveerde ook een OD-er met twee rechercheurs van de Haarlemse politie. Bij de huiszoeking werden exemplaren van *Spartacus* en pamfletten van het MLL-front gevonden. Cor Gerritsen en zijn vrouw Liesje Westhof werden gearresteerd en overgebracht naar het bureau van de OD aan het Kenaupark in Haarlem.⁴ Cor Gerritsen werd verhoord door SS-Hauptscharführer Wehner. Wehner maakte met H. Oelschlägel, E. Rühl en H.J. Walter deel uit van het 'Kommando-Wehner' dat bij de Sicherheitspolizei in Amsterdam (Euterpestraat) was belast met de opsporing van illegale, linkse bladen. Over de aard van de verhoren is weinig bekend. In de processen-verbaal worden doorgaans alleen maar bekentenissen vermeld en niet op welke wijze die verkregen zijn. In één enkel geval, over het verhoor van Sneevliet, kon na de oorlog een aanwijzing gevonden worden. In 1948 beschuldigde een ex-gevangene uit Zaandam Rühl en een Hollander dat zij hem tijdens verhoren mishandeld hadden door zijn polsen achter in de knieholten vast te binden. Tijdens het verhoor werd hij door zijn beulen vele malen opgetild en losgelaten, zodat hij met een klap op zijn voeten terecht kwam. Dit was door de manier waarop hij gebonden was zeer pijnlijk. Tijdens een van de verhoren zou de Hollander tegen hem hebben gezegd: 'Denk er om: Sneevliet heeft zo ook moeten staan en is ook bezweken, trots dat het een sterke kerel was'.⁵

Hoe dan ook: het verhoor van Gerritsen leidde tot bekentenissen en tot het noemen van namen.

Nieuwe arrestaties waren daarvan het gevolg. Al een dag later werd Jan Edel in Alkmaar opgepakt. De dag daarop waren Rein Witteveen en zijn dochter Jeltje uit Oterleek aan de beurt. Zij waren de drukkers van *Spartacus*. Op 27 februari 1942 werden Jan en Janny Schrieffer in Amsterdam gearresteerd, evenals Gerrit van der Bunt in Haarlem. Verhoren van de nieuwe arrestanten leverden weer nieuwe namen en nieuwe arrestaties op: Joop Horreman, Joop Kort, Gerard Goode, H. Zitman (allen uit Haarlem), Trien de Haan-Zwagerman (Hoorn), Willem Dolleman (Den Haag), Eddy van Lambaart (Rotterdam), Klaas Barten en Remmert van der Graft (Sint Pancras). Jan Koeslag (Arnhem), die al eerder was gearresteerd voor een andere kwestie, werd nu ook in verband gebracht

Joop Kort (de foto dateert van vlak na de oorlog)

⁴ Ministerie van Justitie, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, Dossier G.K., BG Amsterdam 323/49.

⁵ Ministerie van Justitie, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, Dossier E.R.

met de 'Spartacusgroep'. Zo werd stap voor stap het MLL-front opgerold.⁶ De Sneevliets waren na de gevangennamen van Cor Gerritsen direct naar Vught vertrokken. Daar kregen ze begin maart bericht van Bep Santen, de dochter van Mien Sneevliet, dat Klaas Barten was opgepakt. Dat was het signaal om ook uit Vught te vertrekken, richting Bergen op Zoom, om vandaar via België te proberen te ontkomen naar Zwitserland. Maar zover zou het niet komen. Sneevliet vroeg zijn nicht Annie Smeets naar Amsterdam te gaan om Ab Menist en nog enkele anderen te waarschuwen. Maar bij het huis waar Jo Menist verbleef, stonden de Duitsers al voor de deur toen zij daar aankwam.⁷ Om een reisdoel te kunnen opgeven, ging Annie naar een familielid dat in Amsterdam woonde. Via Den Haag ging ze vervolgens naar Bergen op Zoom om haar oom - die bij Stan Poppe sr. verbleef - te vertellen hoe het er in Amsterdam voor stond. Daar bracht ze de nacht door, in één bed met het echtpaar Sneevliet. Annie herinnerde zich later dat oom Henk rustig had geslapen, alsof er niets aan de hand was.

Terwijl Annie het land door reisde, klopten de Duitsers op 4 maart 1942 in Vught aan bij de familie Smeets. Ze waren op zoek naar Sneevliet. Tijdens één van de verhoren was Vught als onderduikadres genoemd.⁸ Hendrik en Christien Smeets werden verhoord, en daarna hun zoon Frans en diens vrouw Luce afzonderlijk. Dat Sneevliet in Vught had gezeten werd niet ontkend, maar waar hij naar toe was zei niemand te weten. Behalve Annie wisten ze het ook echt niet. Het hele huis werd ondersteboven gehaald. Sneevliets kleren hingen nog in de kast, maar omdat Hendrik Smeets dezelfde maat had, viel dat niet op. De Duitsers keken zelfs onder de kolenvoorraad. Maar ze vonden niets. De Smeetsen speelden de rol van familieleden, die als goede katholieken niets hadden willen weten van Sneevliets politieke activiteiten. Ze hadden hem alleen als familielid wel eens laten logeren. Dat werd door de Duitsers 'glaubwürdig' gevonden.⁹

Omdat Annie ontbrak, kondigden ze aan de volgende dag terug te zullen komen. Toen Annie op 5 maart in Vught aankwam, ging ze eerst naar de familie Hombergen aan de overkant van de Helvoirtse weg, om te zien of de kust veilig was. Daar hoorde ze wat de dag daarvoor gebeurd was. 's Middags kwamen de Duitsers terug. Annie speelde met succes het minderjarige nichtje (ze was 24!) dat op familiebezoek was geweest in Amsterdam. Christien (in het procesverbaal 'Maria') werd onderzocht over de richting waarheen Henk en Mien waren vertrokken.

Henk Sneevliet met zijn nichtje Annie Smeets en zijn zwager Hendrik Smeets.

‘Richting Tilburg’, zei ze. Onderzoek in Tilburg leverde echter niets op.

Van 5 maart 1942 is nog een brief bewaard gebleven van Mien Sneevliet aan Anneke van Doremalen, de vriendin van Annie Smeets. Anneke had Stan Poppe per telegram laten weten dat de Gestapo in Den Bosch een inval had gedaan bij Dina van Gerven, waar Sneevliets post aankwam. Dina en aanvankelijk ook haar man (die niet eens van die post op de hoogte was geweest) waren opgepakt. Mien vond Anneke onvoorzichtig: ‘Wij kunnen best begrijpen, dat je drang voelde ons wat te laten weten. Maar het was tegen een makkelijk te begrijpen regel’. Ze schrijft nog niet in veiligheid te zijn: ‘Nu zijn we nog in Niemandland’. Zorg heeft ze over wat in Vught en Den Bosch zal gebeuren: ‘Als Stan ons kwam zeggen, dat een Bossche jonge man niet goed was geworden, moesten wij alleen maar denken aan D., die nu wel in zorgen zal zitten. Vurig hopen wij, dat bij jullie geen boze gevolgen optreden van betoonde gastvrijheid’.

De arrestatie van Dina en haar man had tot gevolg dat de oudste zoon van Hendrik en Christien, Tonny, zich meldde bij de politie. Hij was zeer verontwaardigd over de ontdekking dat ‘ome Henk’ zijn bijna-schoonzus als postadres had gebruikt en zo haar en haar man in gevaar had gebracht. In een poging om Dina te redden, legde hij een verklaring af over het verblijf van de Sneevliets in Vught.¹⁰ Veel nieuws kon hij echter niet vertellen, omdat hij niet op de hoogte was van de verzetsactiviteiten van zijn oom en tante en ook niets wist over mogelijke onderduikadressen. Ondanks Tonny’s verklaring zou Dina enige tijd vastgehouden worden. Ze kwam pas na het proces tegen Sneevliet weer vrij.

Nog diezelfde middag kwamen de Duitsers voor de derde keer langs bij de familie Smeets. Annie was juist naar de bakker geweest. Terwijl ze terug naar huis liep, zag ze op de Helvoirtseweg een militaire auto de overweg overgaan, in de richting van het huis van haar ouders. De overweg ging dicht, en terwijl ze stond te wachten tot de trein voorbij was, zag ze de auto stoppen en een burger in een lange leren jas uitstappen. Annie liep - zo gauw de spoorbomen open waren - zo hard als ze kon naar huis. Maar ze kwam te laat. De man met de leren jas (een Nederlander van de Gestapo) belde aan bij de familie Smeets en Annies moeder deed open. Hij vroeg of haar broer er nog was. ‘Nee’, zei Christien Smeets-Sneevliet. ‘We willen namelijk weten waar hij zit’, zei de man, ‘want hij zit in geldnood; en nu willen

6 Ongeveer tegelijkertijd met de aangifte door G.K./J.H. deed ook een Haarlemse kelner, M., aangifte over illegale praktijken van de ‘Spartacusgroep’. Dit gebeurde nadat *Spartacus* was uitgedeeld in het ‘Wehrmacht-Verkehrslokal’ aan het Stationsplein in Haarlem. M. kwam zo achter de naam van Van der Bunt. Op het moment van de aangifte was Van der Bunt echter al gearresteerd. Ministerie van Justitie, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, Dossier G.K., BG Amsterdam 323/49.

7 Menist werd overigens elders gearresteerd, bij Tom Rot van de Vonkgroep (Perthus 1976, p. 458), Waverstraat 62, Amsterdam, door SS-Scharführer Runge. Ministerie van Justitie, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, Dossier G.K., BG Amsterdam 323/49.

8 Ministerie van Justitie, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, Dossier E.R.

9 *Ibidem*.

10 Mededeling A. Smeets, 1976.

we hem geld gaan brengen'. Christien trapte er in: 'Ik weet het echt niet', zei ze, 'maar het zou kunnen zijn dat hij naar Stan Poppe in Roosendaal is'. Poppe was enkele weken eerder in Vught geweest en Sneevliet had hem daarna nog geschreven. Daarmee zette ze onbedoeld de Gestapo op het spoor van haar broer. Max Perthus suggereert in zijn boek *Henk Sneevliet, revolutionair-socialist in Europa en Azië* (Nijmegen 1976), dat de familie Smeets Henk Sneevliet zou hebben verraden, omdat zij zijn politieke idealen niet deelden. De werkelijkheid is triester: van verraad om politieke redenen was geen sprake; het 'verraad' van neef Tonny uit boosheid over wat Dina was overkomen, had voor de Sneevliets geen consequenties gehad; wat wel fatale gevolgen had, was dat Sneevliets zus Christien de Gestapo-truc niet door had en dat zijn nicht Annie even naar de bakker was...

De Sneevliets waren intussen al uit Roosendaal vertrokken. Ze verbleven in Bergen op Zoom, bij Poppes zwager Piet Rotsma. Vandaar zouden ze de volgende dag België in worden gesmokkeld. Maar juist in die laatste uren kregen de Duitsers Henk en Mien Sneevliet te pakken. In de nacht van 5 op 6 maart 1942 werden ze van hun bed gelicht. Er was geen ontkomen aan. Henk Sneevliet slaagde er nog wel in zijn agenda met veel namen en adressen onder bed weg te moffelen.

Afscheid

In Vught hoorden ze van de arrestatie via Bep Santen. Daarna vernam de familie uit de krant dat de Sneevliets en hun kameraden in Amsterdam gevangen zaten en daar een proces zouden krijgen. Ook het verloop van het proces en de uiteindelijke veroordeling werden zo bekend. Op 9 april 1942 stuurde Sneevliets advocaat, mr. J. de Pont, de familie in Vught een telegram met het verzoek de volgende dag naar Amsterdam te komen. Zus Christien en haar zoon Jan gingen er heen, en kregen gelegenheid om afscheid te nemen. Niet lang daarna konden ook Henks stiefbroer Antoon Sneevliet, diens vrouw Tine, en Annie Smeets Henk vaarwel zeggen. Hij mocht bij die gelegenheid niet de cel uit, omdat een gevangene vlak daarvoor van zijn vrouw een pil had gekregen en zelfmoord had gepleegd. In de nacht van 11 op 12 april 1942 schreef Henk Sneevliet een afscheidsbrief aan zijn familie in Vught.

Achterzijde van de kaft van een brochure van het Proletarisch Steun Fonds (RSAP), z.j. (waarschijnlijk eind 1938).

TOONT U SOLIDAIR!

'Een soldaat met 40 jaren trouwe dienst aan beginselen, die niet die van jullie zijn, zal op zijn post sterven. (...) Ik heb de wetenschap, dat ik er vroeg op uittrok om te zaaien en dat het gerecht, dat mij vonniste, eerbied kende voor de manier waarop tot het laatste toe de plichten zijn nagekomen, die ik op me nam'. Sneevliet schrijft zich bewust te zijn op sommige terreinen tekort geschoten te zijn: '...zo overheersend was voor mij de drang een zaaier te zijn ten behoeve van mijn beginselen, dat daardoor plichten van meer persoonlijke aard vaak te zeer in het gedrang zijn gekomen. Zij die mij na staan zullen mij dat hebben vergeven'. Zijn zorg voor zijn vrouw Mien is groot. Enkele keren vraagt hij in de brief goed voor haar te zorgen. Hij denkt dat Mien en de andere gevangengenomen vrouwen na zijn executie vrij zullen komen. Dat dat niet zou gebeuren, maar dat de vrouwen naar Ravensbrück zouden worden overgebracht, heeft hij niet geweten. Dankbaar toont hij zich over de gastvrijheid die hij in Vught tijdens zijn onderduiktijd heeft genoten: 'Hoeveel goeds hebben wij sedert Mei 1940 bij jullie in Vught ondervonden!' De hoop van zijn zus Christien, dat Henk Sneevliet met de dood voor ogen terug zou keren naar het geloof van zijn jeugd, werd niet bewaarheid. Sneevliet is daar heel duidelijk over: 'In één voor jullie zo belangrijk punt heb ik geen bevrediging kunnen schenken. (...) Ik heb de weg terug niet kunnen vinden. Duid dat mij niet ten kwade. Ik heb zoals ik jullie al gezegd heb een diep geloof, dat een eigen geloof is, anders dan dat van jullie. Mijn weg ga ik tot het einde, dat welhaast komt. Voor de zwakken onder mijn naasten gaf ik mijn krachten, tenslotte ook het leven zelf. Meer dan dat heb ik niet'.

De brief werd op 25 april 1942 door advocaat De Pont verstuurd aan Christien Smeets-Sneevliet. Henk was toen al twaalf dagen dood. Op 13 april 1942 werd hij met zes kameraden doodgeschoten.

Vlak daarna kreeg de familie in Vught een briefje van Mien Sneevliet: 'Ik denk dat ik voorlopig een buitenlandse reis ga maken', schreef ze eufemistisch. 'Hoe lang ik wegblijf is nog niet te zeggen. Nog even een groetje aan jullie die zo gul voor mij geweest zijn. Denk niet dat ik niet alles dapper zal dragen. Mijn eigen jongen was zoo flink, ik neem daar een voorbeeld aan'. De 'buitenlandse reis' ging naar Ravensbrück en ze bleef weg tot 1945...

Waar Mien gevangen werd gehouden, was bekend. Ze mocht post en pakketjes met voedsel ontvangen. Ook de Vughtse familie stuurde pakjes. Zelf mocht ze één keer per maand een briefje schrijven. Januari 1944 bedankte ze Zus en Hendrik voor een pakket dat op Sinterklaasavond aangekomen was: 'Hoe dikwijls zijn mijn gedachten in Vught, en bij mijn eigen jongen. Ik hoor zijn lach en zie zijn ijver bij het sjoelbakspel'.¹¹

Op 22 april 1945 werden de gevangenen in Ravensbrück door de Russen bevrijd. Mien en andere vrouwen¹² werden overgebracht naar Zweden om daar aan te sterken. Uiteindelijk kwamen ze eind augustus 1945 in Nederland terug.

11 Zie: Ellen Santen "'Trots alles". Mien Sneevliet-Draaijer 1894-1965', in: Mies Bouhuys e.a. *Vrouw in verzet toen en nu*, Amsterdam 1985, p. 98.

12 Jannie Schrieffer, Trien de Haan-Zwagerman en Jeltje Witteveen.

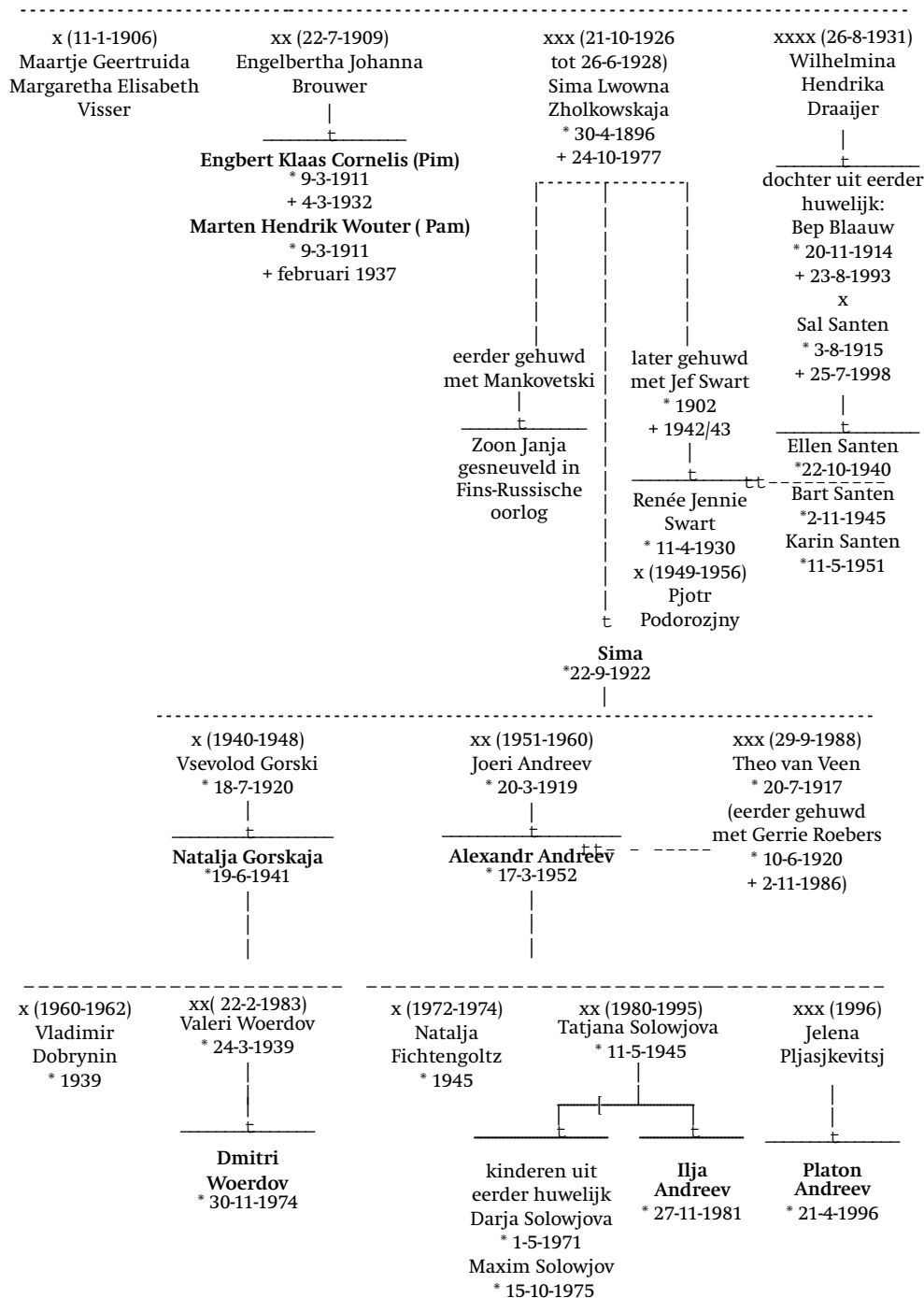

De Russische tak van de Sneevliets. Staand v.l.n.r.: Darja en Maxim Solowjov, Valeri Woerdov, Theo van Veen, Dmitri Woerdov, Alexandr Andreev en zijn vrouw Tatjana Solowjova. Zittend v.l.n.r. Renée Swart, Sima Sneevliet, Ilja Andreev en Natalja Gorskaja.

Henricus Josephus Franciscus Marie Sneevliet

* 13-5-1883

+ 13-4-1942

Daniel Guérin

Herinneringen aan Sneevliet

Daniel Guérin (1904-1988) was een Frans revolutionair-socialist, antimilitarist en publicist/historicus. Hij publiceerde onder meer in *Le Populaire*, orgaan van de sociaal-democratische SFIO (Section Française de l'Internationale Ouvrière) en was actief in de linkervleugel van die partij (tendens 'Gauche Revolutionnaire'). In 1938 scheidde de linkervleugel van de SFIO zich af en vormde de PSOP (Parti Socialiste Ouvrier et Paysan, de Socialistische Arbeiders- en Boerenpartij).¹ Guérin stapte over naar de PSOP. Grote aandacht had hij voor de antikoloniale strijd in de wereld. Hij schreef over de Franse revolutie, over de zwarten in de Verenigde Staten, over de antikoloniale strijd (in het bijzonder Algerije) en over de relatie tussen anarchisme en marxisme.² Ook was hij o.a. actief in het Front Homosexuel d'Action Revolutionnaire en in de Union des Travailleurs Communistes Libertaires.³

Op 15 april 1972 vond in Marcanti in Amsterdam de 30-jarige herdenking plaats van de gevallen van het MLL-front, waarbij ongeveer 700 gasten aanwezig waren. Guérin stuurde voor die gelegenheid een brief aan het Sneevliet Herdenkingscomité, die hierna wordt afgedrukt.

Daniel Guérin (IISG/Françoise Viard)

Parijs, 8 april 1972

Waarde kameraden,

Niets had ik liever gewild dan aanwezig te kunnen zijn tussen jullie om de grote revolutionaire en anti-imperialistische strijder Sneevliet te herdenken. Jullie moeten mijn gedwongen afwezigheid verontschuldigen, die te wijten is aan voorbijgaande narigheid met mijn gezondheid.

Ik heb aan de mens een zeer levendige herinnering bewaard. Het komt mij voor alsof ik hem voor mij zie en hem nog hoor spreken. Helaas heb ik Henk Sneevliet vrij laat leren kennen in zijn zo lange en zo gevulde loopbaan. Slechts in 1938 en 1939, tijdens de conferentie van het Internationaal Arbeiders Front (tegen de oorlog) (IAF)⁴ in Brussel en Parijs, heb ik hem kunnen ontmoeten en naar hem kunnen luisteren. In die periode poogden wij de weg te versperren aan de dreigende wereldoorlog, door er de vredeswil van de arbeiders tegenover te stellen. Niet door een soort van München, maar de vrede door de revolutie. Wij streden tegelijkertijd tegen deze fascistische vrede en tegen de imperialistische oorlog. Wij plaats-ten ons op de granieten bodem van het proletarisch internationalisme, niet het door Stalin vervalste, maar het waarachtige. Wij zijn tijdens de storm trouw gebleven aan onze overtuiging. En Sneevliet en zijn makkers hebben die trouw met hun leven betaald.

Ik heb Henk Sneevliet het laatst eind augustus 1939 in Rotterdam ontmoet, samen met Ab Menist, zijn vriend tot in de dood. Wij wisten toen niet - zij wisten niet - dat Holland zou worden overweldigd, dat het hart van Rotterdam zou worden vernield en dat hun lichamen, doorzeefd door de kogels van Hitler, zouden vallen. Maar zij leven voort in onze herinnering, zij zijn vandaag onder ons aanwezig. Ik heb het voorrecht gehad verschillende persoonlijke gesprekken met Sneevliet in Parijs te kunnen voeren. En het meest werd ik, die antikolonialist was en dit nog altijd ben, verrijkt door zijn Indonesische ervaring. Ik had kort tevoren de Nederlandse koloniale politiek bestudeerd in een zeer gedocumenteerd boek en wat onze vriend mij vertelde deed mij binnendringen in een wereld die mij al enigszins bekend was. Ik vergeleek toen de rol die hij in de Indonesische nationale beweging had gespeeld met die van een oude Europese strijder die zich op dezelfde wijze had vereenzelvigd met de bevrijding van Madagascar: Paul Dussac. Dussac was kort tevoren in Parijs - waar hij tijdelijk verbleef - gestorven, toen wij Sneevliet leerden kennen.

Tot slot zou ik nog iets willen zeggen over de onvergetelijke openbare vergadering die ter gelegenheid van een van de conferenties van het Internationaal Anti-Oorlogs Front door onze PSOP, de Socialistische Arbeiders- en Boerenpartij, was georganiseerd. Sneevliet nam er het woord in het Frans. Hij improviseerde schitterend, er werd hartstochtelijk naar hem geluisterd. Hij had de aanwezigen in zijn ban door een totale afwezigheid van theoretische pedanterie, door een jovialiteit, een 'humor' die de leden van onze beweging in verrukking bracht.

In de rustige moed, waarvan hij getuigenis aflegde voor het vuurpeloton, schijnt

mij niet alleen een serene en diepe revolutionaire overtuiging te zitten, maar ook de gloed van hen die het leven verlaten, terwijl zij tot het eind op hartstochtelijke wijze levende mensen blijven. Zo heeft hij ook zijn vrienden bezielde, die met hem het leven gaven, en samen met Henk Sneevliet in de herinnering zullen blijven voortleven.

Daniel Guérin

La Lutte Ouvrière, 22 juli 1939.

- 1 Zie: Max Perthus (red.) *Voor Vrijheid en Socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet Herdenkingscomité*, Gramo, Rotterdam 1953, p. 187.
- 2 Zie bijvoorbeeld: Daniel Guérin *Pour une marxisme libertaire*, 1969, waarin hij de noodzaak en de uitvoerbaarheid uiteenzette van een synthese tussen marxisme en anarchisme.
- 3 Bron: IISG.
- 4 Het Internationaal Arbeiders Front (tegen de oorlog) (IAF) werd in 1938 opgericht. Deze internationale organisatie bestond uit 15 revolutionair-socialistische partijen en groepen in Engeland, Frankrijk, België, Nederland, Italië, Duitsland, Tsjecho-Slowakije, Griekenland, Palestina en de Franse koloniën. Verder waren aangesloten het Londens Bureau, het Internationale Bureau van de Revolutionair-Socialistische Jeugd en de Internationale Communistische Oppositie (Brandler-Thalheimer), waarvan de voornaamste groeperingen de Independent Ligue of America van Jay Lovestone en de Duitse organisatie waren. Onder de 15 organisaties was ook Contre le Courant van de Belg Georges Vereeken. De voornaamste leider van de PSOP, Marceau Pivert, was secretaris van het IAF. Ook Henk Sneevliet was een van de leiders van het IAF; hij hoopte dat uit dit bonte gezelschap de krachten zouden voortkomen voor een nieuwe en echte Internationale. Zie: Max Perthus *Henk Sneevliet revolutionair-socialist in Europa en Azië*, SUN, Nijmegen 1976, p. 409-411.

Crematie en bijzetting van de gefusilleerden

Nadat de stoffelijke resten van de op 13 april en 16 oktober 1942 gefusilleerde revolutionair-socialisten waren teruggevonden, vond op 10 november 1945 de crematieplechtigheid plaats. Een jaar later, op 9 november 1946, werden de urnen bijgezet in het inmiddels opgerichte monument op het terrein van het crematorium 'Velsen' (Westerveld).

Vertrek van de rouwkamer in de P.C. Hooftstraat, Amsterdam, 10 november 1945.

De route gaat langs Overtoom 468, waar Henk en Mien Sneevliet voor de oorlog woonden.

De stoet houdt stil bij het standbeeld van Domela Nieuwenhuis bij het Nassaplein.

Gefusilleerde strijders gecremeerd

Zaterdagmiddag had op Westerveld de verassing plaats van de stoffelijke overschotten van tien functionarissen der R.S.A.P. en het N.A.S., waaronder dat van H. J. F. M. S n e e v l i e t, die enkele jaren geleden door de Duitschers om het leven zijn gebracht. De plechtigheid, die door honderden vrienden en medestijders, onder wie wij Henriëtte Roland Holst opmerkten, werd bijgewoond, werd gehouden in de groote aula, waar een eerewacht met roode vlaggen achter de, met kransen bedekte, baren was opgesteld. Na dat de organist George Robert de "Internationale" had gespeeld, voerden verschillende sprekers het woord. De heer A. d e J o n g, functionaris van het N.A.S., herinnerde er aan, dat deze mannen als revolutionairen zijn geval-

len. Het devies van Sneevliet "Dapper zijn omdat het goed is", moet ook in de toekomst in het vaandel staan. De redacteur van "De Vlam", W. S t o r m, schetste in korte bewoordingen de figuur van Sneevliet en zijn verdienste voor het proletariaat, terwijl de heer R a c h m a t K o e s o e m o b r o t o namens de Perhimpoean Indonesia de betekenis van Sneevliet voor Indonesië belichtte.

Mevrouw Sneevliet sprak ten slotte eenige dankwoorden. Terwijl een koor een Russischen treurmarsch zong, daalde de kist met het stoffelijk overschot van Sneevliet. Een minuut stilte beëindigde deze plechtigheid. Tegelijk met Sneevliet zijn verascht de stoffelijke overschotten van A. Menist (Rotterdam), W.F. Dolleman (Den Haag), G.J. Koeslag, Rein Witteveen, A.J. Ymkers, Jan Schriefer, J.H. Roebers (Deventer), Jan Edel (Alkmaar) en C.H. Gerretse (Haarlem).

Het Parool, 12 november 1945

De tocht naar het
crematorium.

Herdenkingsbijeenkomst
in de aula van crematori-
um 'Velsen'. De kisten zijn
bedekt met rode vlaggen.

Westerveld, 10 november 1946. Weduwen en andere familieleden dragen de urnen naar het monument.

Jo Menist plaatst de urn van haar man Ab in het monument.

Het monument op Westerveld.

Marion Beeksmā

Het gelijk en de twijfel van Stan Poppe sr.

In het voorjaar van 1982 reed ik van mijn woonplaats Leeuwarden langs de provinciale weg naar Appelscha. Ik nam die weg op verzoek van mijn oma Jo en mijn moeder: 'Marion, ga eens praten met een vroegere partijgenoot van Ab, je grootvader. Deze oude vriend wil graag met een geïnteresseerde van gedachten wisselen over zijn politieke levensweg. Hij heeft geen behoefte aan een echte journalist, maar wel aan een betrokken en luisterend oor. Hij wil op de een of andere manier juist aan een van ons zijn verhaal kwijt.' In Appelscha, op de geheelonthouderscamping Us blau hiem, kampeerde Stan Poppe senior - vader van het toenmalige PvdA-Tweede Kamerlid Stan Poppe junior -, samen met zijn vrouw Jo Poppe-Laros, in hun tourcaravan. Tussen de beide Stannen gaapte een grote politieke kloof, zou Stan senior me al snel verklappen.

Er volgde een reeks gesprekken die ik gedeeltelijk op band heb opgenomen toen duidelijk werd, dat Stan Poppe (1899-1988), partijgenoot van de grootvader die ik nooit zelf gekend heb, worstelde met de gedachte dat zijn politieke levenswandel voor anderen onhelder zou zijn. Hij wilde andere generaties laten zien welke weg een revolutionair-socialist kon gaan. Daarbij wilde hij onderzoeken in hoeverre hij trouw was gebleven aan de idealen van de groep rond Henk Sneevliet, Ab Menist en Willem Dolleman. Stan Poppe was ruim tachtig jaar en wilde zijn politieke keuzes tegen het licht houden. Hij trof in mij een geduldige gesprekspartner.

De weg

Zestig jaar na het voltrekken van het doodvonnis over Sneevliet en zijn strijdmakers put ik uit Stans nalatenschap bij de beantwoording van de vraag: begrijp ik de politieke weg die Stan Poppe, geestverwant van mijn grootvader, ging? Stan legde mij zijn politieke keuzes voor van ruim veertig jaar terug. 'Ik weet niet of jij dat nu nog kunt begrijpen', vroeg hij me vaak. Of: 'Ik merk dat ik dat kennelijk niet duidelijk genoeg heb uitgelegd, anders zou je dit niet zo vragen. Laat ik het dan anders formuleren...' Hij typte een deel van de bandjes zelf uit en 'vertaalde' die en annoteerde ze nog eens opdat de tekst verantwoord was, kloppend met zijn geheugen en zijn archief. Dat archief van Stan is na zijn dood grotendeels ondergebracht bij het IISG in Amsterdam. Het is alles met elkaar een opmerkelijk archief: Stan heeft als secretaris, penningmeester of voorzitter bijna zestig jaar lang, ongeveer vanaf 1920 tot 1980, archieven bijgehouden van SDAP, OSP, RSAP, MLL-front en Spartacusbond. Vanaf 1934 was hij een der oprichters en redacteur van *De Vlam*, partijkrant en uitgeverij van de RSAP, na de oorlog nog voortgezet tot in de jaren tachtig. Hij is de nijvere archivaris gebleven, de zorgvuldige administrateur en een altijd actief instrument van de arbeidersbeweging, een kwaliteit die Sneevliet ongetwijfeld heeft gesignaleerd en heeft ingezet in zijn organisatie.

Ik weet niet hoe Stan Poppe zich in politieke kring manifesteerde voor ik hem leerde kennen, maar ik vermoed, dat hij met niet aflatende vasthoudendheid steeds op zoek was naar de 'juiste' analyses en interpretaties van wat zich afspeelde rond

de arbeidersbeweging en de politieke stromingen waar hij zich wel of juist niet bij thuis voelde. *Zijn visie op de juiste weg.* Mijn insteek is die van een belangstellende die de verhalen van een politieke vriend van haar grootvader aanhoorde, in de hoop op die manier een heel klein beetje contact te krijgen met de mensen die op 13 april 1942 zijn gedood door de fascistische bezetter.

De basis

De kiem voor zijn politieke betrokkenheid zocht Stan Poppe zelf bij zijn ouders. Een goede voedingsbodem voor deelname aan de strijd voor andere, rechtvaardiger maatschappelijke verhoudingen is hem aan de ene kant aangereikt door zijn vrijzinnig protestantse moeder, anderzijds door zijn socialistische vader. Stans vader was sociaal-democraat van het eerste uur. Hij was een der eerste sociaal-democratische gemeenteraadsleden in Haarlem. Stan kreeg wat je noemt een politieke opvoeding: alles stond in het teken van actieve deelname aan de klassenstrijd.

‘Het komt neer op een bepaalde instelling. Een instelling die zei: je moet je plichten nakomen. Ik heb altijd het idee dat er een moment komt, aan het eind, waarop gevraagd wordt: heb je je plicht wel gedaan? ...Ik heb altijd mijn plicht beoordeeld vanuit het historisch materialisme....

Anderen hadden dat ook, dat plichtsbesef, meegekregen van ouders met een bepaalde levensvisie. Je moest iets hebben meegekregen. Dat later weer boven kwam. Het kwam voor dat Sneevliet in ernstige discussies ineens kwam met een katholieke uitspraak. Zo duidde hij bepaalde linkse geestverwanten soms aan als geachte kloosterbroeders. En eens, toen ze elkaar troffen in een restaurant in 1941 zei hij: ‘Stan, ik vraag me wel eens af, of ik er niet eens mee zou moeten ophouden... ooit. Dat ik er te oud voor word. Maar ik mag dat niet doen, niet in deze oorlogsjaren. Nu we deze strijd voeren mag ik dat niet doen.’ Er was die verplichting die veel verder ging dan het belang van alledag. Een verplichting om je in te zetten voor rechtvaardige maatschappelijke verhoudingen voor allen, ook voor de

arbeiders... Was het niet zo dat Ab Menist... *jouw grootvader*, door de invloed van een mooie tijd in de jeugdbeweging met een stuk sociaal verantwoordelijkheidsgevoel, niet vanuit godsdienst maar laten we zeggen vanuit het humanisme, ook daar zijn instelling van plichtsbetrachting aan dankte...’, vroeg Stan zich af.

‘Want’, vervolgde hij, ‘je bent er niet mee alles terug te brengen op alleen het historisch materialisme. Er komt nog iets meer bij... Een levenspakket, een zekere overtuiging over wat je taak en je plicht is. ...Je moet je keuzes kunnen verantwoorden, in het licht van deze instelling’.

Stan Poppe, 1988

Stan kreeg een socialistisch levenspakket met een vleug vrijzinnig protestantisme. Zonder hapering citeerde hij de volgende regels, in zijn herinnering alle uit dezelfde koker afkomstig en illustratief voor zijn levensopdracht:

‘Werken en denken en leren is leven,
wie hier niet werkt, is zijn plekjes op aard
wie daar niet denkt, is het leven niet waard;
en om te leren is ’t leven gegeven
leren en lee(v)en is d’eeuwige taak
die noch de knaap noch de grijsaard verzaakt.’

En ook:

‘Mensenkind, voort in het wondere leven. Rust u ten strijd!
Hoort gij de leus niet alomme geheven. Rust u ten strijd.
Wee wie er weifelend achtergebleven ’t kampen vermijdt!
Rouw kiemt uit rusten en stilstaan is sneven, Rust u ten strijd!’

En natuurlijk:

‘Gij hebt het toverwoord gesproken, dat onze kracht ontwaken deed.
En onze kluisters heeft verbroken en onze wapens heeft gesmeed.
Verenigt u, o proletaren, dat was het wachtwoord dat ons riep
en uit een ordeloze schare een macht tot heil der natie schiep.’

Vermengd met de regels van Marx:

‘Niet het bewustzijn van de mensen bepaalt hun zijn
maar omgekeerd,
het is hun maatschappelijk zijn dat hun bewustzijn bepaalt.’

De eerste twee liederen zijn afkomstig uit de liederenbundel van de Nederlandse Protestantenvond, het derde lied is van de Stem des Volks.

De revolutionaire weg

Stan was als vijftienjarige actief lid van de Jongerenorganisatie van de SDAP. Het afdelingswerk boeide hem meer dan grote internationale politieke vraagstukken. De SDAP-leiding bemoeide zich met politieke zaken en de vakbondstop, het NVV, bewerkte het economische terrein. Die twee hielden voeling. Dat leek Stan wel in orde.

Ik vroeg hem hoe ik me dat moest voorstellen. Hij gaf het volgende voorbeeld. Toen hij in Ede woonde ging hij met zijn makkers wel eens debatteren bij meer revolutionaire groeperingen, zoals de communisten, anarchisten en antimilitaristen. Hij pleitte dan voor eensgezindheid van de arbeidersklasse in de strijd. Al die losse groepen veroordeelde hij als scheurmakerij. Achteraf oordelend zegt Stan: ‘Een beweging kan fouten maken maar toch is de beweging nodig en de eenheid is

nodig'. Als je wat bereiken wilde, moest je bij de SDAP zijn, was zijn gedachte toen. Een tikje pragmatisme misschien?

Pas veel later zou ook bij hem de kritiek op de vakbewegingspolitiek van de steeds centralistischer geordende SDAP groeien. Dit 'machtsmisbruik' kwam bijvoorbeeld tot uiting bij stakingen, die door het Nationaal Arbeids-Secretariaat - kleine vakbond, veel meer met de arbeiders verbonden dan het NVV - werden gesteund en door SDAP en NVV werden bestreden.

In 1929 verhuisde hij naar Zaandam waar zojuist de bootwerkersstaking afliep. Onafhankelijke en 'modern' georganiseerde stakers waren door de politie uit elkaar geslagen en SDAP/NVV gingen overstag voor burgemeester en burgerlijk gezag zonder veel afgedwongen te hebben. De Zaanse SDAP had behoefte aan een schone start en koos 'onbesmette' nieuwkomer Poppe als secretaris.

In 1931 werd hij raadslid en beleefde hij zijn sociaal-democratische hoogtepunt: '... eerst in de zaal (van 'Ons Huis' het gebouw van de bootwerkers), later op het dan geopende balkon, waar beneden mij op de Gedempte Gracht nog honderden mensen staan te juichen... Gewonnen! Zaandam is rood!' Zaandam had een rode meerderheid, de raad bestond uit 11 SDAP'ers, 1 communist en 11 vertegenwoordigers van burgerlijke partijen.

Stan had alle vertrouwen in de komst van de socialistische maatschappij. Hij was er zeker van dat het wetenschappelijke socialisme, zoals Marx het had geformuleerd, gerealiseerd kon worden via de sociaal-democratische methode.

Het vertrouwen in de leiding van de SDAP, die steeds dwingender de leden tot aanpassing maande, ebde weg. Tien maanden later verliet de linkervleugel inclusief Stan Poppe de SDAP. De gevolgen van de krach van 1929 werden voelbaar.

Aanpassing aan de veranderde economische omstandigheden betekende instemmen met wat de regeringen Ruys de Beerenbrouck en Colijn voorstelden. De concessies die de SDAP deed aan de burgerlijke maatschappelijke eisen (bewapening, loonsverlaging, verbod op buitenparlementaire acties, aanvaarding van de monarchie) leidden tot kritiek binnen de partij, maar mocht onvoldoende geuit worden. De oppositie werd de mond gesnoerd in de ogen van de mensen die de partij verlieten.

De nieuw gevormde partij, de Onafhankelijke Socialistische Partij, bleef het NVV steunen, maar keerde zich af van het formalisme van de SDAP en haar afstandelijkheid van de arbeiders. De internationale vakbeweging bleef de OSP trouw.

Een spontane uitbarsting van verzet tegen verlaging van lonen en uitkeringen in 1934 in de Jordaan verscherpte de tegenstelling tussen de stromingen binnen de linkse partijen. Ook binnen de OSP. Onvoorwaardelijke steun aan de arbeidersbeweging, al is die beperkt van omvang, laat geen geschipper toe. Tot deze conclusie kwam het grootste deel van de OSP, waaronder Stan Poppe. Discussie over de juiste handelwijze leidde tot het vertrek van onder meer Sal Tas en Jacques de Kadt, kort tevoren medeoprichters van de OSP.

Op mijn vraag hoe Stan nu tegen deze breuk in de kersverse partij aankijkt, constateerde hij dat dit achteraf een belangrijk moment in zijn persoonlijke ontwikkeling is geweest. Hij herkende na 1934 dit soort situaties eerder: als een partij te weinig rekening houdt met de mening van de leden, als een partij bepaalde inter-

ne kritiek wil afstoppen of verbiedt, als partij en vakbeweging verstrengeld raken in belangentegenstellingen en prioriteitsconflicten, als acties van de arbeidersbeweging zelf niet gesteund mogen worden, dan was afstand geboden.

Bij de OSP raakte Stan geïnteresseerd in de internationale verhoudingen: moeizame discussies over de relatie met de door Moskou beheerste Komintern; alarmerende berichten van Duitse vluchtelingen over de invloed van de NSDAP; politieke vluchtelingen uit Duitsland, Oostenrijk en Spanje deden hun verhaal als ze bij Hollandse geestverwanten onderdak vonden. De binnen- en buitenlandse politiek van Stalin werd ingewikkeld om te verdedigen. 'De Russische arbeiders stonden in loondienst van de staat en zodoende kende de Sovjet-Unie een staatskapitalisme. En dat wezen we immers af', redeneerde Stan. Voor een al te hechte eenheid van internationale linkse partijen bleek de tijd niet rijp. Het geluid van revolutionaire politieke groepen bleef belangrijk - niet als loyale oppositie binnen de bolsjewistische organisatie, maar als zelfstandige politieke organisatie. En als het niet anders kon dan maar samengaan op nationale basis. 'Toen dacht ik natuurlijk nog steeds in termen van politieke partijvorming', realiseerde Stan zich.

Een andere Nederlandse revolutionaire partij, de Revolutionair Socialistische Partij – gevormd uit NAS-communisten en Revolutionair Socialistische Comités - formuleerde bij monde van Henk Sneevliet het zo: '...een nieuwe partij (is) noodzakelijk, omdat... de sociaal-democratie het recht (heeft) verbeurd de politieke uitdrukking te zijn van de behoeften van de arbeidersklasse om in de strijd voor het socialisme te treden... ook in andere landen (maken) revolutionair denkende arbeiders (zich vrij) uit de bestaande internationale organisaties en machtsvorming in een nieuwe politieke partij'... De RSP hechtte grote waarde aan een revolutionaire vakbeweging om de strijd voor het socialisme te verbinden met de actie voor de eisen van de dag. Het is niet verwonderlijk dat RSP en OSP over samenwerking spraken; fusiebesprekingen in 1934 leidden tot oprichting van de Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij in maart 1935.

Stan was het eens met wat Sneevliet voorstond en vond in Ab Menist een echte geestverwant. 'Dat is nou gek,' zei hij een keer, 'ik was het heel vaak eens met de standpunten van Henk Sneevliet, maar niet altijd met zijn wijze van optreden. Veel meer voelde ik me vertrouwd met Ab, zijn denkbeelden en zijn manier van doen. Hij stond dichtbij de mensen. Ik weet niet precies waardoor dat kwam...' Ze werden beiden zijn inspiratiebron.

Stan Poppe werd administrateur/secretaris/penningmeester van de partij – met salaris, sinds hij was ontslagen bij de Belastingdienst. Op verzoek van de partijleiding verdiepte hij zich in de economie en beschreef in het weekblad *De Nieuwe Fakkels* in zijn 'Economische Kroniek' het partijstandpunt over nationale en internationale vraagstukken onder het pseudoniem Tjeerd Woudstra.

Hij hield zich aan de theoretische richtlijn van Willem Dolleman: de RSAP moest een principieel onafhankelijke revolutionaire koers varen tegen de dreigende imperialistische oorlog en niet meewerken aan de oorlogsvoorbereidingen onder het mom van verdediging van de democratie.

Dapper zijn

De RSAP anticipeerde in haar laatste partijconferentie in december 1939 op een periode van illegaliteit. Een Centrale Leiding met daar omheen kernen van telkens 5 leden - waarvan de voorzitter slechts een persoon van de 'boven' hem geplaatste kern kende - kon op 10 mei 1940 onmiddellijk van start. 'We zagen het zo', zei Stan: 'de oorlog was een strijd van imperialistische machten - fascist en andere kapitalisten - waarbij de arbeiders en de onderdrukte koloniale bevolking het altijd het zwaarst te verduren kregen'. Onverkort moest men staan achter de denkbeelden van Marx en het voorbeeld volgen van Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg, die tijdens de vorige grote oorlog principieel onderdrukking en imperialistische strijd veroordeelden en de zelfstandige arbeidersbeweging bleven steunen. De partij ging vanaf juli 1940 over in het illegale MLL-front, genoemd naar Marx, Lenin en Rosa Luxemburg. De ondertitel van het *MLL-bulletin* was: 'Door klassenstrijd en internationalisme tot socialisme'.

Ik vond in enkele afleveringen van de 'Economische Kroniek' een analyse over de toestand in de wereld in 1940 van Tjeerd Woudstra. De relatie met de Sovjet-Unie was en bleef een heikel punt. De Nieuwe Economische Politiek van Lenin en Stalin had oude kapitalistische verhoudingen weer teruggebracht.

Om me een idee te geven van hoe men in de RSAP stond tegenover de Sovjet-politiek, gaf Stan me een boekje in handen van Alexandra Kolontai, *De Man-Kameraad*, uit 1928 en vatte de inhoud zo samen: de vrouwelijke hoofdfiguur verwijt haar man - waarmee ze uiteraard in vrije liefde samenleeft - dat hij zich inliet met kapitalistische elementen in het NEP-systeem, dat hij gewoon kapitalistische doelen nastreefde zoals zucht naar winst, zucht naar hogere rangen en zo. Daarvan moet haar man-kameraad zich bewust worden en daartegen moet hij zich verzetten! 'Dat heeft de schrijfster heel leuk in romanvorm naar voren gebracht. Dezelfde bedenkingen hadden wij ook tegen het bolsjewistische systeem'.

Ik ben nog eens goed gaan luisteren naar mijn opnames op zoek naar nuances in Stans beoordeling van de eensgezindheid binnen de partij. Maar in Stans herinnering was er geen twijfel op de redactie van *De Nieuwe Fakkel* - Sneevliets visie was de partijvisie.

Ik vroeg me af, wat je nou precies deed als politieke groep met een sterk links revolutionair bewustzijn in mobilisatie- en bezettingstijd? De woorden van Sneevliet: 'Dapper zijn omdat het goed is' suggereren in elk geval een morele dapperheid om niet toe te geven aan de overmacht van vijand en bezetter. In woord en geschrift pal blijven staan komt in de buurt. Wat werd de RSAP-aanhanger voorgehouden? Ik lees de koppen in *De Nieuwe Fakkel* van 3 mei 1940, het laatste nummer in vredestijd:

'Een zelfstandige Nederlandse arbeidersorganisatie':
CPN-voorzitter Beuzemaker klaagt SDAP-voorzitter
Vorrink aan, die de positie van de CPN had geschetst
in het geval de oorlog uit zou breken, namelijk:
naast de NSB, als Stalin en Hitler, zij aan zij.

De RSAP nam afstand van de Sovjet-Unie.

Op dezelfde pagina een artikel over de beperkende persverordening, gevolg van de afgekondigde staat van beleg. Gericht tegen de NSB, maar ook schadelijk voor de arbeidersbeweging, die nu evenmin als andere politieke groeperingen vrijuit kon betogen, vergaderen of openlijk stelling kon nemen.

‘Maar’, verklaart de krant, ‘we zullen onze socialistische beginselen niet overboord gooien’.

Op pagina 2 wordt ingegaan op ‘Het Bankroet van het Kapitalisme’. Onder de kop ‘Bontmantels en Soupers’ staat te lezen hoe de koopkracht nog altijd terugloopt. Het geld rolt vooral naar Dollarika - de VS - en de Nederlandse regering piekert over hoe ze het geld binnen kan houden. Het hangt van de grote meerderheid van het volk af hoe lang zij nog pakezel zal zijn.

‘Zonder een machtige volksbeweging die onweerstaanbaar is door haar wil om de bakens te verzetten, wordt slechts vivisectie toegepast op het uithoudingsvermogen van de grote meerderheid. Het tempo van de stijging der lasten wordt sneller. Arbeiders en met hen gelijk te stellen groepen van middenstanders moeten zich door hun actie een weg naar een gezonder bestuursbeleid banen’.

Op pagina 4 schrijft Tj. W. een fel artikel onder de kop ‘Pakezels of Strijders’, met de boodschap dat de Europese arbeiders zich opnieuw voor het karretje van de machtigen der aarde hebben laten spannen: ‘De pakezel aller landen...’ In historisch perspectief schetst hij de contouren van een wegzinkend Europa, de noodlijdende staat van de Nederlandse economie - teruggebracht tot belachelijke proporties zoals: de opslag van 10 centen op de suikeraccijns terwijl de mobilisatie f 1.700.000 per dag kost! Na de constatering: ‘Is Fascisme armoede en moord, Stalinisme is moord en verraad’, wordt opgeroepen de klassenstrijd en het internationalisme te blijven steunen, maar

‘...de bevrijding van de arbeidersklasse moet het werk van de arbeiders zelf zijn’.

De denkers van het MLL-front verdiepten zich voor de duur van de bezetting op een korte termijnstrategie en piekerden tevens over het toekomstperspectief na deze catastrofale oorlog. Hun visie werd in het illegale *MLL-bulletin* verspreid. En vanaf 1941 in het tweewekelijks verschijnende blad *Spartacus*. Via kranten en vlugschriften werd de lezer ingelicht over de politieke stand van zaken. Ik kies een aantal items uit de voorbeelden die Stan me voorlegde:

De oorlog die om de belangen van de machthebbers gevoerd werd, verdiende de inzet van de arbeiders niet. De socialisten moesten geen partij kiezen, maar politiek zelfstandig blijven.

Het Derde Front, gevormd door arbeiders en soldaten en hun bondgenoten in de oorlogvoerende landen, stond pal voor de belangen van de arbeiders. Deze gebundelde macht moest verzet plegen. Tegen de bezetting, tegen de kapitalistische verhoudingen, tegen het antisemitisme, tegen koloniale onderdrukking, tegen fascisme.

In de zomer van 1940 was de leiding van het MLL-front geregionaliseerd en uitgebreid. Het centrale dagelijkse bestuur bestond uit Henk Sneevliet, Ab Menist en Willem Dolleman. Samen met Stan Poppe vormde het dagelijks bestuur het Politiek Bureau. Direct praktische zaken handelde het Organisatiebureau onder leiding van Ab Menist af. Stan werkte op de plek die hem goed lag, een uitvoerende positie nabij de visionaire leiders.

Vanuit goed ingeschatte omstandigheden en een adequaat opgezette organisatie werkte het MLL-front als politieke verzetsorganisatie: informatie verschaffen door een persoonlijke koeriersdienst door het gehele land, praktische steun verlenen aan geestverwanten, hulp voor ondergedoken leden en oproepen tot staking en verzet, zoals bij de Februaristaking in 1941.

‘Het lijkt je misschien gedoe in de marge’, stelde Stan, ‘maar dat was het niet. Het gaf ook houvast. Hoe was het te begrijpen dat arbeiders en soldaten tegenover elkaar stonden? De realiteit was dat de arbeiders zover moesten komen dat ze de verandering van de productieverhoudingen ook werkelijk in de praktijk konden realiseren. Dat was een proces dat kennelijk tijd nodig had. Maar dat konden we ons in oorlogstijd moeilijk voorstellen. Overal en met name in de Sovjet-Unie werden alleen maar tegengestelde maatregelen genomen. Moest je dat allemaal maar accepteren als een tussenfase in de grote klassenstrijd?’

De vakbeweging liet zich steeds verder inkapselen door de aanpassingspolitiek te steunen. ‘Het bewijs is toch wel de overeenkomst die vakbondsbestuurders sloten in 1944 met “grootkapitalist” Stikker om samen met de werkgevers na de oorlog de Stichting van de Arbeid te vormen, een organisatie ter bevordering van de harmonisatie der verhoudingen, enzovoorts, enzovoorts’, Stan was veertig jaar na dato nog verontwaardigd.

‘Ik bekijk het nu zo’ zei Stan: ‘De linkse stromingen hadden de wind tegen, al vanaf de Eerste Wereldoorlog. De illusie van de eerste socialisten dat ze van overwinning naar overwinning zouden gaan was gebroken, de arbeidersstrijd ging tegen de stroom in...’ Hij citeerde in dit verband Sneevliet, waarschijnlijk uit 1941:

‘De beslissende vraag is niet of de oude organisaties herrijzen zullen, doch de beslissende vraag is wel of aan de fundamentele beginselen van de strijd der arbeidersklasse voor het socialisme weer een beslissende plaats zal worden ingeruimd. Zo ziet onze groep de wedergeboorte van de arbeidersbeweging veel minder als een probleem van zich herstellende organisaties, zich herstellende oude vormen, dan als een wedergeboorte van die beginselen, waarop het voor de door de Tweede Wereldoorlog geteisterde wereld boven alles aankomt. Het vrijheidslievende socialisme, verkregen door de machtsstrijd der arbeiders, niet op een presenteerblaadje...’

Stan verdiepte zich persoonlijk weinig in discussiepunten tussen partijleiding en leden, zoals: hoe autonoom is de arbeidersbeweging en hoever mag een partijleiding wel en niet gaan? En: hoever moet je gaan bij de verdediging en de afwijzing van de Sovjet-Unie? Hij had te maken met de dagelijkse gang van zaken. Dagelijks overleg met het bestuur leverde hem andere gesprekspunten op dan partijleden die elkaar troffen bij regionale afdelingsbijeenkomsten of locale acties. Toch bleven de beginselen van het MLL-front steeds punt van discussie. In de strijd moest men tezamen vechten en evenzeer moest er ook samen gedacht worden. Oppositie binnen de partij moest de kans krijgen. 'Echte democratie is een samen-denken van denkende strijders', schreef Dolleman in 1941. In hoeverre dat opging voor standpuntbepaling jegens de Sovjet-Unie, kwam in ons gesprek minder expliciet aan de orde.

De arrestatie van de Centrale Leiding in februari-maart 1942 en het proces tegen de groep Sneevliet is eerder beschreven. Stan heeft zich nadien zijn leven lang afgevraagd hoe de SD en de Hollandse recherche op het spoor gekomen zijn van hem en zijn toenmalige vrouw Annie. Maar ze stonden er vrijwel direct nadat Henk en Mien Sneevliet bij de familie Poppe aangeklopt hadden omdat hun onderduikadres niet meer veilig was. Besloten werd dat Annie een veilig adres zou gaan regelen en in de tussentijd werden Henk en Mien voor de nacht bij een betrouwbare buurman van de Poppes ondergebracht die geen enkele relatie met het MLL-front had. De volgende dag bracht Annie Henk en Mien weg, waarbij niemand, ook Stan niet - mede met het oog op de aanwezige vier jonge kinderen - op de hoogte werd gebracht van de nieuwe onderduikplaats. Stan en Annie Poppe werden meegenomen en verhoord. Men bleek al op de hoogte van het bezoek van Henk en Mien aan huize Poppe. Hoewel ze probeerden tijd te rekken en zeiden niet te weten waar hun gezochte kennissen waren, werd de druk onhoudbaar en ontkennen onder bedreiging van oppakken van de kinderen Poppe was voor de ouders onaanvaardbaar. Henk en Mien Sneevliet konden niet meer gewaarschuwd worden. Ze werden gepakt in de arrestatiegolf die was gevolgd op de aanhouding van Cor Gerritsen in februari. De familie Poppe kwam vrij. Een onderzoek van het Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties (OVb) onder voorzitterschap van Piet van 't Hart naar de gang van zaken rond de arrestatie van de Sneevliets stelde na de oorlog vast dat er gezien de omstandigheden geen grond was om te spreken van verraad.

Al wisten de achterblijvers dat hun leiding opgepakt was, ze verkeerden in volstrekte onzekerheid over elkaar, een gevolg van hun dubbelbeveiligde organisatie. Ieder voor zich stond voor de vraag wat nu gedaan moest worden. Maar wie kon wie vertrouwen? In het geval van Stan Poppe betekende het voorzichtig vanuit zijn woonplaats Roosendaal contacten leggen. Hij kwam in contact met Rotterdamse partijgenoten. Met hulp van persoonlijke contacten in Enschede, Almelo en Arnhem breidde het groepje van Amsterdammers en Rotterdammers zich uit. Ook Haarlem werd er bij betrokken. Het waren behoorlijk zwakke contacten. Samen met anderen werd een tweede Centrale Leiding gevormd die op de ingeslagen weg verder wilde gaan. 'Ik voelde me verplicht de strijd voort te zetten. Dapper zijn omdat het moest', zo modelleerde Stan de woorden van Sneevliet

naar zijn levensopdracht. De door Stan opnieuw opgestarte beweging – zomer 1942 – zette het kritische beleid jegens de Sovjet-Unie voort. De groep van het MLL-front die de visie van Dolleman aanhield – erkenning van verdedigingsgronden voor de Sovjet-Unie – vormde het Comité van Revolutionaire Marxisten, en bleef in Stans verhaal aan mij onderbelicht. Stan zelf ging - hij had inmiddels vrouw en kinderen verlaten - als illegaal propagandist vanuit Roosendaal door het land reizen om contacten te onderhouden met geestverwanten.

Dat betekende opnieuw manoeuvreren tussen verschillende opvattingen. Hoe streng moesten ze zich organiseren? Hoe werd het vraagstuk van de zelfstandige strijd van de arbeidersbeweging ingepast in de zwaarwegende overkoepelende problemen van de oorlog? Wie had het voor het zeggen, de arbeiders of de politieke organisatie aan de top? In juni 1943 kwam een oude vriend uit OSP, RSAP en MLL-front, Leen Molenaar, geblondeerd en wel, Stan opzoeken met de bedoeling zijn ‘burgerlijke en revolutionaire contacten’ te gebruiken voor de overgebleven MLL-organisatie. Stan en Leen knoopten hun contacten aaneen. Zo kwamen de radencommunisten in beeld, de kloosterbroeders van het marxisme, zoals Sneevliet hen voor de oorlog had genoemd.

Ze waren hem te star in hun manier van organiseren. Er waren binnen het MLL-front geestverwanten die dat ook zo ervoeren. Er was meer gespreksstof. Moest de arbeidersbeweging in crisis- en oorlogstijd altijd inleveren? Ja, zeiden de radencommunisten, dat moest men accepteren als tijdelijke pech. Misschien niet, dachten sommigen in het MLL-front.

Het van zijn eerste Centrale Leiding beroofde MLL-front zocht de radencommunisten niet op, verzekerde Stan mij; de radencommunisten dienden zich bij het MLL-front aan. Men besloot samen te gaan, al was het moeilijk om een gezamenlijke beginselverklaring op te stellen. Tot drie maal toe werd een conceptverklaring afgewezen. De radencommunisten waren bevreesd voor het invoeren van een partijstandpunt. De MLL-groep van 1943 had moeite met mogelijke te vergaande ‘sovjjetnisering’ van de kant van de radencommunisten.

Stan heeft veel van deze radencommunisten overgenomen, niet zomaar omdat het goed voelde, maar op basis van stukken en een stevige grondslagendiscussie. Er waren overeenkomstige uitgangspunten, al voelde niet iedereen dat zo. Ik vroeg me af of het niet verrassend was te merken dat bepaalde MLL-standpunten en die van de radencommunisten in elkaars verlengde lagen. Dat viel wel mee, volgens Stan, omdat de kring waarin hij verkeerde al een soort ontwikkeling had doorgemaakt in de periode 1932 - 1942, met name op het gebied van het parlementarisme. Juist de bedenkingen die een deel van de RSAP had gekregen tegen de parlementaire democratische partijvorm - door de verkiezings-teleurstellingen voor de oorlog en de economische aanpassingspolitiek van de sociaal-democraten in de jaren twintig en dertig - vormden een punt van gelijkgestemdheid. Het was eerder voor de radencommunisten een verrassing dat die ‘ouwe RSAP-ers’ zo anti-parlementaristisch waren geworden.

Een ander thema, waarbinnen beide groeperingen zich konden vinden, was het conflict met de vakbeweging over de vraag wie werkelijk zeggenschap had over de arbeiders. Macht aan de arbeidersraden en niet aan de vakbeweging, die had zich

gecorrumpoord. Dat klonk ook sommige oud-RSAP-ers niet verkeerd in de oren. In 1944 werkte het MLL-front informeel samen met de radencommunisten, wat weer niet betekende dat er geen wantrouwen wederzijds bleef over de vraag hoe de andere partij nou precies organisatorisch te werk ging.

De wedergeboorte van de arbeidersbeweging

'Twijfelden jullie nooit eens aan jullie visie of beslissingen in die dagen?' vroeg ik eens. Stan toverde toen enkele brochures tevoorschijn en verzekerde mij dat dit een essentieel stukje politieke geschiedenis was! Ik luisterde en noteerde. Op Stans knieën lag een boekwerkje van ruim honderd pagina's getiteld *Grondbeginselen der communistische productie en distributie*. Het is verschillende malen herdrukt en bijgevoerkt, ook door Spartacus. 'Maar oorspronkelijk', Stan tikte op de brochure voor zich, 'is dit rond 1930 ontwikkeld door Jan Appel'. Dit was een pseudoniem van een politiek Duits vluchteling, die de marxistische leer had geactualiseerd voor de Groep van Internationale Communisten (GIC). Deze grondbeginselen moesten in verwarring geraakte revolutionair-socialisten de helpende hand reiken. En dat was hard nodig want het leek in de jaren dertig - en ook tijdens de Tweede Wereldoorlog en in de naoorlogse tijd van de wederopbouw - erop dat de arbeidersbeweging verloren was gegaan.

Spartacusbestuurders en familieleden in de achtertuin van Jaap van Otterloo in Rotterdam-Vreewijk, 1943. Bij Jaap werd Spartacus gedrukt. Staand v.l.n.r.: Meta Dolleman, Miep Naaraat-Hommerich, Jo Poppe, Geur van Otterloo, Ans en dochter Annie van den Berg. Zittend v.l.n.r.: Jan Naaraat, Stan Poppe, Leen Molenaar (met Rob van Otterloo op schoot) en Toon van den Berg.

dersklasse geen enkele hoop meer hoefde te koesteren op verandering van de maatschappelijke verhoudingen.

Sinds de Sovjet-Unie het marxistische gedachtegoed was gaan gebruiken om het stalinistisch staatsocialisme - het staatskapitalisme zoals Stan het noemde - te verdedigen, vroegen linkse socialisten zich af welke rol er nog voor de arbeidersbeweging als zelfstandige organisatie overbleef. In oorlogstijd is het begrijpelijk dat de arbeiders een stapje terug moesten. Maar was er nog hoop?

Jan Appel schreef zijn studie om de arbeidersstrijd een stevige grondslag te verschaffen. Wat was nu de essentie van deze grondbeginselen? Politieke partijen die functioneerden binnen kapitalistische productieverhoudingen hadden geen andere keus dan wat bijvoorbeeld de SDAP deed: meebuigen met aanpassingen tijdens perioden van economische crisis. Maar daarom niet getreurd. Er blonk een gunstig perspectief! De stelling werd gehandhaafd dat winst uit onderneming opgebracht werd door arbeid. Het kostte de ondernemer weinig en leverde veel op. Geld! Maar pas op: niet geld moest de grondslag vormen in de maatschappij - de grote fout van het kapitalisme - , de waardebepalende factor moest arbeid zijn. Jan Appels arbeidswaardeleer rekende voor dat er geen toekomst zat in de kapitalistische productieverhoudingen. Hij bewees cijfermatig dat als de arbeiders eenmaal zover waren, nieuwe economisch maatschappelijke verhoudingen werkelijk konden worden gerealiseerd. Op basis van zijn arbeidswaardeleer.

Een blauwdruk van die nieuwe verhoudingen kon niemand geven, dat hing van zoveel maatschappelijke factoren af. Maar wel kon bewezen worden dat een dergelijke herinrichting mogelijk was. Als de arbeiders losgekomen waren uit de loonslavernij en zich van de productiemiddelen meester hadden gemaakt, konden die zo geordend en gedistribueerd worden dat de klassenloze maatschappij levensvatbaar was.

Nogmaals, de studie van Jan Appel was geen uitgewerkt plan, want de arbeiders moesten zelf op hun manier, op het voor hen juiste moment te werk gaan. Het was wel een antwoord op de vraag of de gewenste samenleving zou kunnen bestaan. Ja dus, verklaarde Jan Appel, 'Ouwe Jan', zoals hij genoemd werd toen hij Spartacuslid was. Enigszins triomfantelijk citeerde Stan Poppe in dit verband de marxist Anton Pannekoek die opmerkte over Jan Appels studie, dat het de 'meest veelbelovende gedachtegang is van aan hem bekende oud-socialistische en vroeg-communistische kritische bewegingen'. Later - in 1947 - blijkt dat Pannekoek ingenomen is met het feit dat Jan (nog) bij Spartacus is, want dan '...houden ze daar (tenminste) een goede kracht...', las ik in een naoorlogse brief.

Er moest uiteindelijk gebroken worden met de politieke partijvorm, stelde Jan Appel. Revolutionairen moesten tegen de stroom in staan. 'En dat', concludeerde Stan, 'was de weg die het MLL-front en de latere Spartacusbond zouden moeten gaan.' Dat 'tegen de stroom in'-gevoel leefde in 1944 nog volop bij de radencommunisten: men moest wachten tot de zelfstandige arbeidersbeweging het sein gaf tot handelen; niks geen vakbond, die was te veel met handen en voeten gebonden aan de heersende macht.

Maar ja, een lastige vraag was wel in welk stadium het kapitalistisch systeem verkeerde. Was dit nu echt wel de laatste stuiptrekking of moest er, zoals de raden-

communisten meenden, nog een langere tijd voorbij gaan waarin het kapitalisme de laatste mogelijkheden aanboorde?

‘Wij, de Amsterdammers van het MLL-front, hadden het gevoel dat de finale strijd al kon beginnen, dat de arbeidersbeweging tot het juiste inzicht was gekomen. De Rotterdamse groep begreep dat het nog wel eens heel anders zou kunnen lopen’.

Na de bevrijding bleken tijdens het oprichtingscongres van de Communistenbond Spartacus in 1945 met name de Rotterdamse partijgenoten een ander toekomstperspectief te hebben voor de arbeidersstrijd dan de groep waartoe Stan behoorde. ‘Wij waren te optimistisch, achteraf beschouwd; de Rotterdammers hadden een realistischer kijk op de zaak. Opmerkelijk was dat de Rotterdamse arbeiders zich na 1945 hebben laten kennen als de meest strijdbare van westelijk Nederland. Zij gingen massaal en uit eigen beweging in staking en wilden niet ophouden voordat ze een paar goede schoenen hadden,’ memoriseerde Stan. Een staaltje van hun zelfbewustzijn bleek, toen premier Schermerhorn de Rotterdamse stakers in een gesprek wilde overhalen om weer aan het werk te gaan - daarna zouden ze bekijken wat er gedaan kon worden om tegemoet te komen aan hun vragen -. Het antwoord van de woordvoerder, Toon van den Berg, Spartacuslid, was dat de stakers niets vroegen, maar dat ze eisten...’

Was de Rotterdamse arbeidersbeweging het meest fanatiek in spontane actiebereidheid, andere groepen van de Nederlandse arbeidsbeweging lieten zich tot actie bewegen door de vakorganisaties, waarvan de Eenheidsvakbeweging, later de Eenheids Vakcentrale, de meest bekende was. De Spartacusbond wilde zich strikt principieel opstellen buiten het strijdtoneel van de Nederlandse politieke partijen. Dat betekende afstand nemen van SDAP/PvdA, afstand nemen van CPN, afstand nemen van vakbeweging en communistische vakcentrale (de EVC), die alle eerst wilden puinruimen en daarna hun politieke strijdpunten weer wilden oppakken. Spartacus wilde de zelfstandige arbeidersbeweging ondersteunen, niet meer en niet minder.

Een merkwaardige toevaligheid had er voor gezorgd dat de Spartacusbond, als formele voortzetting van het MLL-front, van het Militair Gezag in 1945 papier toegewezen kreeg. Radio Londen had het over de dappere Sneevliet gehad en dat leverde een onverwacht voordeel op. Wekelijks kon *Spartacus* verschijnen met wel acht gedrukte pagina's, groot formaat. De kranten werden gegrepen! Duizenden *Spartacus*kranten vonden hun weg naar gretige lezers, bij gebrek aan andere kranten. En na enige maanden verscheen een maandblad, eveneens *Spartacus* geheten, met voornamelijk theoretische artikelen. Er kwamen maar weinig kranten uit vanwege de papierschaarste en het versijneringsverbod voor nog niet van collaboratie vrijgesproken kranten. Ook nog in 1945 bracht de Spartacusbond een brochure uit *Van slavenmaatschappij tot arbeidersmacht*, heel fraai uitgevoerd, mijmerde Stan. De Spartacusleden stonden op het standpunt dat er ooit een moment zou komen waarop de arbeiders zover waren dat ze de macht over de productiemiddelen overnamen. Vanuit de arbeidersbeweging zelf zouden nieuwe maatschappelijke verhoudingen vorm krijgen. Tot dat moment moest men alert zijn, afwachten, informatie en ondersteuning geven. De tijd was kennelijk nog niet rijp voor de machts-

overname. Maar, wilde je een revolutionaire factor zijn, dan moest je altijd rekening houden met de kans dat zo'n omwenteling kwam. Rond 1947 waren de radencommunisten dat gevoel kwijtgeraakt. Er had zich een zekere zwaarmoedigheid van hen meester gemaakt, vermoedde Stan, in verband met een klaarblijkelijk dreigende Derde Wereldoorlog. Ze hadden de moed eigenlijk opgegeven. Theoretisch stonden ze nog wel achter hun ideeën, maar in de praktijk trokken ze zich terug. Het kapitalisme was te sterk voor de arbeidersbeweging. Deze conclusie weerklonk in uitspraken van Anton Pannekoek en Henk Canne Meier, beiden vooraanstaande links revolutionaire theoretici. Pas na die Derde Wereldoorlog zou het kapitalistisch bankroet van Amerika een feit zijn, pas daarna zou de radencommunistische visie gerealiseerd kunnen worden. Canne Meier verzuchtte in de tram in Amsterdam in 1946: 'Stan, ik weet niet of ik er nog de kracht voor heb. Het kan nog wel vijf en twintig jaar duren voordat er iets van werkelijke arbeidersbeweging ontstaat.'

De groep waartoe Stan Poppe behoorde redeneerde anders. Mocht het zo zijn dat de arbeidersbeweging niet tegen het kapitalisme opkon, dan ging je niet afwachten! Nee, de arbeiders moesten de strijd voeren, hoe zwak of slecht de strijd ook ging. Anders gingen ze er onderdoor. Welnu dan wilden zij de arbeiders actief bijstaan. De oude radencommunisten en de Spartacusbond dreven uiteen.

In de beginjaren na de oorlog telde de Spartacusbond in Amsterdam vier afdelingen met alle zo'n twintig tot dertig leden. En in het land op verschillende plaatsen waren ook dergelijke afdelingen. Er was zelfs een jeugdgroep.

Een indrukwekkende gebeurtenis was de overweldigende belangstelling tijdens de crematie van de gefusilleerden van het MLL-front in Velsen in 1945. Het Militair Gezag had Stan Poppe als voorzitter van Spartacus, de formele voortzetting van het MLL-front, meegedeeld dat de lichamen gevonden waren en gevraagd wat de nabestaanden wilden dat nu gedaan werd. De lange tocht door Amsterdam, de vele belangstellenden en de redevoeringen in de aula van het crematorium riepen bij Stan mogelijk het gevoel op dat Spartacus leefde in de harten van alle aanwezigen. Hij schreef voor deze gelegenheid:

'...wij hebben gestaan aan de baren der Tien
in onze gedachten hun gestalten gezien.
...het dalen der kist, een groet van de vlag
een treurzang, een strijdmars en voort gaat de slag.
Het leven gaat voort. De geest is niet dood;
Spartacus vecht door, onder 't smetteloos rood...'

De realiteit was anders.

Een dramatisch conflict binnen de Spartacusbond speelde zich af in 1964. Enkele leden, uit de groep rond het blad *Daad en Gedachte*, waaronder Cajo Brendel, braken met de bond. Een tipje van de conflictsluier wordt opgelicht als je de motto's, de ondertitel van hun kranten leest: ondertitel van *Spartacus* was: orgaan ter bevordering van de zelfstandige arbeidersstrijd; de nieuwe groep maakte ervan: orgaan ter bestudering van de arbeidersstrijd. In de ogen van Stan Poppe het

bewijs dat ze de strijd meer dan moe waren - ze wilden het nog wel bestuderen, maar ze wilden er niet meer aan deelnemen. In ons gesprek ging Stan rechtop zitten en verklaarde: 'Dit is altijd mijn redenering geweest: ik voel me deel van de arbeidersklasse; die moet vechten, en of je nou de overwinning bereikt of niet, je moet vechten!'

De Spartacusbond ging voort met het ondersteunen van stakingen en verzorgen van publicaties, helaas maar voor een kleine groep die zich ervoor interesseerde. De oplage van Spartacus bedroeg op het laatst niet meer dan 300. De afdelingen liepen met de jaren terug. Ze konden niet meer zelfstandig functioneren. Alles wat vervaardigd werd, kwam tot stand door het groepje in Amsterdam en een groepje in Den Haag. Persoonlijke conflicten ('burenruzies' onder andere met Jan Appel, die vertrok) en principiële geschilpunten deden de Spartacusbond geen goed. Oude getrouwen, theoretici en mensen van de praktijk haakten af of overleden. Er sprong ook geen vonk over naar nieuwe generaties. Ieder maakte op zijn manier mee hoe de idealen verloren zijn gegaan.

Ik was zelf getuige van een merkwaardig en maar ook schrijnend voorval in 1972 bij de dertigjarige herdenking van de executie van de leden van het MLL-front. Pas nu ik dit opschrijf dringt de symboliek ervan goed tot me door. In Amsterdam verzamelden zich vele honderden nabestaanden en belangstellenden. De zaal van Marcanti puilden uit, volop aandacht van alle media. En in de hal postte een groep die deze aandacht afwees en in plaats daarvan opriep voor steun aan de actuele internationale arbeidersstrijd. Onder hen Stan Poppe. Hij hield vast aan een onaf-

hankelijke opstelling, zo onafhankelijk zelfs dat hij zijn oude strijdmakkers hun herdenking leek te ontzeggen. Zo onafhankelijk dat er bijna sprake was van een isolement.

De familieband van de Spartakisten werd in de Pinksterkampen nog wel aangehaald, maar ook dat stopte door gebrek aan financiën. Tot aan het eind toe zou de bond actief blijven met publicaties en lezingen over uiteenlopende onderwerpen als de arbeidersraden, de Parijse Commune, Joegoslavië, de destalinisatie, arbeidersbeweging en christendom, en de dekolonisatie...

Is wel trouw te blijven aan opvattingen van veertig of vijftig jaar terug? Er waren momenten dat

De Nieuwe Fakkkel, 1 mei 1936.

sommigen in de actualiteit van de dag teruggrepen op de opvattingen van Sneevliet. 'Ik weet niet. Ik heb daar nu mijn twijfels over gekregen', aarzelde Stan. Kon je verschillende culturen, maatschappijen, andere tijden altijd met elkaar vergelijken? Kon je bijvoorbeeld Indonesië na de oorlog vergelijken met China, waar Sneevliet het communisme had helpen opbouwen? In China van de jaren twintig hielp Sneevliet - door de Komintern gestuurd - een partij van de grond komen, die binnen de richtlijnen van Moskou met de burgerlijke Kwo Min Tang moest meebewegen. Je reinste Volksfront-politiek - gezamenlijk front van burgerlijke en socialistische krachten tegen een stukje kapitalisme -, de politiek die hij later in de jaren dertig zelf bestreed! Sneevliet steunde voor de oorlog het Indische tram- en spoorwegpersoneel, maar dat speelde zich af in andere omstandigheden dan Indonesië onder Japanse bezetting en daarna. Hoe kritisch moest je zijn bij de beoordeling van wie of wat de arbeidersklasse ondersteunde of ondergroef? Hoe sterk was de arbeidersbeweging eigenlijk? Er was zeker een groei te constateren van de arbeidersklasse in de loop der jaren, maar burgerlijke en socialistische voorstanders van een sociale omwenteling bleven elkaar verstrengelen in een onnatuurlijk verbond. De arbeidersbeweging alleen was te zwak, meende Stan. En ze ziet steeds andere maatschappelijke groepen naast en tegenover zich, vulde ik aan.

Later in kwesties rond Korea, Kongo, Algerije, Chili, Colombia en ook Vietnam vroegen sommige Spartakisten zich wel eens af of de arbeidersklasse nu dan toch sterk genoeg was om onafhankelijk de strijd te voeren. Of was ook daar in de bevrijdingsstrijd de samenwerking van arbeiders en burgerlijke groepen noodzakelijk omdat de arbeidersbeweging zelf nog altijd te weinig op eigen kracht kon klaarmaken tegen het taaie kapitalistische systeem?

Moest je achteraf constateren dat alles met elkaar weinig had opgeleverd? Partijpolitiek werk, zoals de RSAP dat in de gemeenteraden deed, had tegenwoordig geen zin. Je kon nu niet meer blijven hameren op het feit dat de arbeiders verkeerdt werden bejegend. Destijds, voor de oorlog, was het lokale werk van de RSAP succesvol en misschien per saldo wel succesvoller dan het internationalisme van de partij.

Maar de ontembare energie van Sneevliet daarentegen om te blijven zoeken naar internationale en nationale mogelijkheden vanuit de theorie, heeft de hele groep RSAP-ers geïnspireerd zodat ze het later op het praktische vlak ook konden volhouden. Daarom hield Stan het ook vol.

Tenslotte

De oordelen in positieve of negatieve zin die Stan aanbracht in zijn beschouwingen en de onvermijdelijke invloed van de voorbijgegangene jaren ontbreken niet in dit verhaal. Dat kan ook niet anders. De personal touch in de geschiedschrijving maakt deze juist zo aardig en tegelijk onmiskenbaar subjectief.

Begrijp ik nu de weg van deze revolutionaire socialist, die zich bijna zeventig jaar actief inzette voor 'de bevordering van revolutionaire denkbeelden in dienst van de arbeidersbeweging'? Ik heb mij een beeld kunnen vormen van een man met een specifiek levenspakket, die zich liet leiden door een diep vertrouwen in voor-

trekkers als Sneevliet en Dolleman, de theoretici en Menist, de practicus. Zijn kracht was dat hij zijn levenstaak nooit los zag van de arbeidersstrijd. Zolang die voortduurde, moest hij doorgaan, hoe moeilijk dat ook was in een groeiend isolement.

Zijn inspiratiebron bleef Sneevliet, die hij in een persoonlijke brief citeerde:

‘...het is er ons allerminst om te doen (ons) voor te stellen als de enige basis van wedergeboorte van de arbeidersbeweging... Hoezeer wij er ook van overtuigd zijn dat haar opvattingen in de verschrikkelijke werkelijkheid van deze tijd haar volle bevestigingen vinden, zijn we er evenzo van overtuigd, dat uit deze werkelijkheid nieuwe revolutionaire groeperingen zullen ontstaan. Of deze tot onze partij zullen komen, ofwel dat wij tezamen de nieuwe partij zullen vormen is van ondergeschikte betekenis. Hoofdzaak is dat de partij, het onontbeerlijke wapen in de revolutie, wordt gevormd’.

Stan voegde daar in 1974 de volgende opmerking aan toe:

‘De oorlog heeft ongetwijfeld de oude partijrot Sneevliet - in alle eerbied gezegd - aan het denken gezet over wat geweest is en komen zou. Zijn wijze van spreken in de persoonlijke gesprekken die ik tot zijn arrestatie met hem heb gehad, beschouw ik als de uitgangspunten voor het werk dat ik in de Spartacusbond heb mogen verrichten. ... Inderdaad gaat het om de wedergeboorte van de arbeidersbeweging, dat wil zeggen de
b e w e g i n g van de arbeiders’

Bronnen

Zelf opgenomen gesprekken plus gespreksaantekeningen (1982-1986) en publicaties van GIC en Spartacus (in de zomer van 2001 overgedragen aan het IISG te Amsterdam).

Aantekeningen en correspondentie van Stan Poppe, IISG Archieven, plaatsingslijst Poppe, Stan. Bot, Wim *Tegen Fascisme, Kapitalisme en Oorlog. Het Marx-Lenin-Luxemburg-front juli 1940-april 1942*, Uitgeverij Syndicaat, Amsterdam 1983.

Kleverlaan, J.J. *Ab Menist levensschets*, kandidaatsscriptie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1972. Perthus (red.) *Max Voor Vrijheid en Socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet Herdenkingscomité*, Gramo, Rotterdam 1953.

Perthus, Max *Henk Sneevliet revolutionair-socialist in Europa en Azië*, SUN, Nijmegen 1976.

Santen, Sal *Sneevliet, rebel*, N.V. Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam 1971.

Met dank aan Ellie Haije-Menist, Ellen Santen en Bob de Wilde

Ellen Santen

Wij moesten door...

Een verantwoording

In 1953 kwam het gedenkboek *Voor Vrijheid en Socialisme*¹ uit. Het werd uitgegeven door het Sneevliet Herdenkingscomité. Als kleindochter van Mien Sneevliet heb ik het boek meerdere malen gelezen en het staat in mijn boekenkast. In de inleiding lees ik: 'De geschiedenis loopt in dit boek niet verder dan tot de 13de April 1942, de dag waarop het grootste en belangrijkste deel van de leiding van het MLL-front voor het vuurpeloton van de Nazi's viel. Daarna splitste de RSAP zich in verschillende groepen en hield in feite in oude vorm op te bestaan'. Dit slaat op de politieke geschiedenis. De vraag die bij mij opkomt is: Hoe ging het verder met de vrouwen en kinderen die achterbleven. Hoe verliep hun verdere leven ?

De vrouwen die geen opgroeiende kinderen hadden, werden gevangen gezet en vier maanden later naar het vrouwenconcentratiekamp Ravensbrück gevoerd. Het waren Trien de Haan, Jannie Schrieffer, Mien Sneevliet en Jeltje Witteveen. Zij hebben het kamp gelukkig overleefd. De gezinnen van Willem Dolleman, Jan Edel, Cor Gerritsen, Jan Koeslag, Ab Menist, Johan Roebers, Rein Witteveen en Aaldert Ijmker moesten verder zonder vader. De vrouwen moesten de oorlog door zien te komen en het illegale werk werd soms ook nog voortgezet. Ook na de oorlog was het een hele opgave. Het is zeker 25 jaar geleden dat Meta Dolleman tijdens één van de herdenkingen op 13 april bij het monument op Westerveld tegen mij zei: 'Ellen, wij moesten door'. Dat ene veelzeggende zinnetje maakte toen zo'n indruk op me dat ik het nooit meer zou vergeten. Het lijkt me een mooi thema voor een bijdrage aan dit gedenkboek 60 jaar na dato.

Ik besprak mijn idee met onder andere Pien Visser-Menist en zij heeft mij heel erg aangemoedigd om hiermee aan de slag te gaan. Vorig jaar, tijdens haar toespraak bij het monument, roerde zij het onderwerp ook al aan: 'Maar waarom kom ik hier steeds op 13 april, waarom ben ik lid van het Herdenkingscomité (...). Niet omdat ik een kameraad was, natuurlijk wel vanwege de erkenning van de idealen en de standpunten die ze innamen. Dat is wat mijn leven voor een groot deel heeft bepaald. Ik ben immers een dochter van Ab Menist en het wordt me steeds duidelijker dat ik hier sta omdat ik een kind van hem ben... Ik ben me er steeds meer van bewust dat ik tot de generatie van 'het kind van' behoor en dat ik inmiddels zelf kinderen heb en een kleinkind dat al weer ouder is dan ik, toen mijn vader werd gefusilleerd... Wat is de invloed op een kind van ouders die uitgesproken opvattingen hadden en in het bijzonder: wat betekent het voor het kind dat die ouders vervolgd werden en tenslotte ter dood veroordeeld werden. Wat voor invloed heeft dit alles op de kinderen, kleinkinderen en zelfs de achterkleinkinderen? Iets algemener: wat betekent de oorlog voor de kinderen en de volgende generaties nu nog?'

¹ M. Perthus (red.) *Voor vrijheid en socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet Herdenkingscomité*, Gramo, Rotterdam 1953

Omdat de weduwen niet meer leven, kwam ik bij een aantal kinderen en kleinkinderen terecht. Graag had ik ze allemaal aan het woord gelaten. Helaas lukte dat om uiteenlopende redenen niet.

Verder is Sima Sneevliet, de dochter van Henk, niet geïnterviewd, omdat zij in 1934 met haar moeder naar Rusland vertrok en daardoor een andere geschiedenis heeft meegemaakt, die niet helemaal in deze opzet past. Zij heeft in 1988 tijdens de glasnost in Rusland voor het eerst de gelegenheid gehad om weer naar Nederland te reizen en het graf van haar vader te bezoeken. Zij woont nu weer in Nederland. In haar boek *Mijn jaren in stalinistisch Rusland*² schrijft ze over haar bewogen leven.

Gewapend met een cassette recorder voerde ik gesprekken met de dochters en kleinkinderen van Ab Menist en met de enige nog levende zoon van Willem Dolleman: Frans Dolleman. Andries, de oudste zoon, was ruim 4 jaar ouder dan Frans en is in 1984 overleden. Tijdens zijn leven schreef hij een aantal indringende gedichten die in dit thema passen. Via deze gedichten kan ik toch zijn stem laten horen. Omdat ze zo toepasselijk zijn, zijn ze ter illustratie verspreid door de tekst opgenomen.

Ook was er een interview met de kleinkinderen van Mien Sneevliet. Omdat ik daar zelf één van ben, nam Marion Beeksma, een kleindochter van Ab, dit interview af. De verdere verwerking in het stuk nam ik zelf voor mijn rekening.

Als leidraad voor de gesprekken met de kinderen, die inmiddels ook alweer op leeftijd zijn, had ik van te voren een aantal vragen opgesteld en toegestuurd. Ze hebben betrekking op de situatie thuis vóór en na de arrestatie en wat dit voor hen betekende. Het afscheid van hun vader en hoe zij verder zijn gegaan. Hoe kijken zij daar 60 jaar later op terug? Wat voor invloed heeft het op hun leven gehad? Wat betekenen de herdenkingen voor hen?

Bij de kleinkinderen was de vraag of en hoe de herinnering aan de grootvader die je niet gekend hebt, thuis en bij je oma levend werd gehouden en of dat invloed op je leven heeft gehad. Heb je daardoor het gevoel hem een beetje gekend te hebben? Verder ging het over: zelf op zoek gaan naar informatie over die opa en of herdenkingen door hen anders ervaren worden dan door anderen.

Bij de drie kinderen die ik afzonderlijk gesproken heb, merkte ik dat ieder weer haar en zijn eigen verhaal en beleving heeft van het gebeurde. Ook als ze uit hetzelfde gezin kwamen. Als ik nog meer kinderen geïnterviewd zou hebben, zou dat ongetwijfeld ook zo geweest zijn. Opvallend voor ieder van hen was dat ze eerst 'voor hun moeder' naar de herdenkingen op Westerveld gingen en dat ze het nu voor zichzelf doen.

De kleinkinderen heb ik niet afzonderlijk gesproken, maar er zijn drie groeps gesprekken geweest. Twee met de kleinkinderen van Ab en één met die van Mien. De leeftijden lopen van 32 tot 60 jaar. Je zou bijna van meerdere generaties kunnen spreken. Iedereen heeft het gesprek positief ervaren met als extra dimensie dat je veel van elkaar hoorde waar je het samen eerder nooit zo uitgebreid over had gehad. De gemeenschappelijke noemer die er uit kwam rollen, was: 'Er is een grootvader met een hele geschiedenis'.

² Uitgeverij BZZTOH, ' s-Gravenhage 1994.

Bij de kleinkinderen van Mien springt er extra uit dat ze in een politiek actieve omgeving zijn opgegroeid door het samenvallen van de families Santen en Sneevliet.

Bob, mijn partner die zelf ook kind was in de oorlog, heeft heel betrokken naast me gestaan tijdens de verwerking van de interviews. Bedankt daarvoor!

Fusillade

Ellen Santen

Wij moesten door...

Ellie Haije-Menist en haar dochter Marion Beeksma-Haije halen me van de trein op het station Leeuwarden. Ze staan op het perron zo druk met elkaar te praten dat ze mijn trein niet aan zien komen. We rijden naar de nieuwe woning van Ellie en Rob op de 17de verdieping van een mooie flat. Het is er heel licht en je hebt een prachtig uitzicht over Leeuwarden en de weilanden rond de stad. Het is in dezelfde buurt waar ze vroeger woonden. Hun vroegere huis werd te bewerkelijk. Deze flat is praktisch van indeling en het voelt voor mij alsof ze er al jaren wonen. Het is een hartelijke ontvangst met koffie en appeltaart. Ellie showt mij hun nieuwe huis. Mijn oog valt op twee schilderijen van Meijer Bleekrode. Hij was een vriend van de familie van Ellie. Het ene is een stilleven en het andere een landschap.

Ik ga gewoon door

Ellie is van mei 1925. Toen de oorlog uitbrak was zij 15 jaar en ze zat in de derde klas van de HBS. Haar vader Ab Menist moest direct onderduiken en haar moeder Jo en zusje Ine (Pien) vertrokken van Rotterdam naar Amsterdam. Ellie bleef achter in Rotterdam om het schooljaar af te maken. ‘Toen de oorlog uitbrak hebben ze voor mij bedisseld dat het handiger was dat ik het schooljaar in Rotterdam zou afmaken en ik ben dus bij een partijgenoot in huis geweest die ik verder helemaal niet echt kende. Ik wist van zijn bestaan, maar het was geen huisvriend of zo, helemaal niet. Ik ben bij twee voor mij onbekende mensen van mei tot augustus in huis geweest’.

Werd je op school gesteund door leerkrachten?

‘Nee, nee, want het was oorlog en mijn vader was ondergedoken. Ik denk niet dat ik daarover gepraat heb. Het was “mond dicht”. Ik ben daarna in Amsterdam in september 1940 verder gegaan in de vierde klas van de Openbare Handelsschool (O.H.S.) op het Raamplein en heb daar ook niets gezegd natuurlijk’.

Aan het begin van de oorlog moest hij al onderduiken. Was dat een situatie waar jullie op voorbereid waren?

‘Nee, dat wil zeggen ik ben natuurlijk groot geworden in een situatie, waarbij dat politieke gebeuren de hoofdmoot was in het gezin. Daar draaide alles om. De gewone kreet was als je ’s avonds tafel moest dekken: “Komt papa thuis?” Ja, hij was er ook vaak wel, maar hij was er vaker niet. Altijd op de tijden dat een normaal gezin ’s avonds aan tafel gaat, dan was hij op weg ergens naar toe. Ik ben echt de oorlog ingegaan samen met mijn vader, want we stonden buiten te kijken en hij praatte met mij. Er werden met moeder wat afspraken gemaakt waar hij naar toe ging en toen is hij op zijn fietsje naar Den Haag gegaan. In ieder geval heeft hij meteen de consequentie getrokken. Hij wist heel goed wat er kon gebeuren. Ze stonden vrij snel thuis voor de deur en op het kantoor van het PAS in de Maasstraat. In februari 1940 had hij nog twee weken vastgezeten wegens het beleiden van een ‘beviend’ staatshoofd.

Zijn vertrek ... ja, toen begon het. Het is echt het moment van verandering in je bestaan. Het was nog niet zo gebruikelijk dat je van de ene dag op de andere alles

achter je moest laten. Dat was een ingrijpend moment. Ik was vanaf het begin een buitenbeentje, want ik was die dochter van Menist. Op school ook en dat was heel duidelijk in negatieve zin, want die vader van mij was politiek een buitenbeentje. Ik weet niet of je dat verhaal van mijn moeder kent als ze me een keer van de lagere school ophaalt en een paar vrouwen tegen elkaar hoort zeggen: "Kijk, dat is dat kind van Menist. Je ziet er niks aan, hè". Dat heb ik later van haar gehoord. Ik wist helemaal niet dat ik iets met joods te maken had. Zijn ouders waren orthodox en hij was afvallig. We gingen ook niet naar zijn familie toe, maar op een gegeven moment was het contact weer hersteld. We zijn op een zaterdag naar ze toe gegaan en toen heb ik daar het licht aangedaan. Mijn opa vond dat niet goed natuurlijk en die zei: "Nee, daar komt iemand voor". Ik heb later op de lagere school aan mijn juf verteld dat mijn opa en oma zo christelijk waren dat ze op zaterdag het licht niet zelf aandeden. Thuis ging het helemaal niet over joods of niet-joods, het ging over mensen'.

Kun je nog iets meer vertellen over jullie leven vóór 10 mei 1940 ?

'Voor mijn moeder was het niet altijd leuk om de vrouw van zo'n politiekeling te zijn, want die is altijd op stap. Maar aan de andere kant: ik had niet het gevoel dat hij geen aandacht voor het gezin had hoor, helemaal niet. Want hij was heel geïnteresseerd in ons en voor mij was hij een steunpunt. Dat is hij altijd geweest. Hij was zelfs een steun bij mijn schoolwerk, terwijl hij zelf geen uitgebreide vooropleiding had gehad. Hij had Ambachtschool. Het is natuurlijk iemand die zichzelf

De Sneevliets op bezoek bij de familie Menist, Pasen 1937. V.l.n.r.: Henk Sneevliet, Pien Menist, Ab en Jo Menist, Ellie Menist met Sneevliets hond Toedjoe (Maleis voor 'zeven'; een verwijzing naar de Zeven Provinciën) en Mien Sneevliet.

gevormd heeft en hij kon mij praktisch met alle vakken in de eerste drie klassen van de HBS helpen. Dat vond ik wel gezellig. Op een gegeven moment ging het met mijn wiskunde niet zo goed. Ik verbeeldde me dat ik het helemaal niet kon. In de Rotterdamse gemeenteraad sprak hij wel eens met een anti-revolutionair raadslid over de kinderen en die zei: "Stuur haar maar eens naar mij toe". Ik kreeg toen in een hele deftige wijk in een huis met meubilair dat ik helemaal niet gewend was, bijles in wiskunde. Achteraf denk ik: "Dat is heel typerend voor mijn vader". Ondanks het feit dat hij in principe nooit naar recepties ging en zijn mening niet onder stoelen of banken stak, was hij als mens geliefd. Het leuke vind ik altijd nog dat voor hem, in tegenstelling tot Henk Sneevliet, het niet zo was dat iedereen die een andere mening toegedaan was, niet deugde. Mijn vader was in staat om goed met mensen om te gaan. Hij verloochende zijn eigen principes niet, maar hij was ook in staat om daar met anderen op een rustige manier over te praten. Hij was niet star, maar hij had duidelijk zijn ideeën.

Als hij thuis was, deden we samen de afwas. Dat was toch echt je vader die er bij hoorde. Van de gesprekken onder de afwas kan ik me nog herinneren dat ik een keer aan hem vroeg: "Nou moet je mij ook eens uitleggen hoe dat zat met Lenin". Dan ging hij dat inderdaad uitleggen'.

Is je daar iets van bijgebleven?

'Weet je, het was wel allemaal ingewikkeld voor mij. Ik was 12-13 jaar en dan vroeg ik wel, maar dan zei hij ook wel: "Dat is nog te ingewikkeld. Dat leg ik je later nog wel eens uit". Daar zijn we later nooit meer aan toegekomen...

Zijn politieke activiteiten bepaalden wat er zoal gebeurde. Als je met vakantie ging, dan kon hij op dat moment niet, want hij moest nog dit of dat doen. Daarom gingen we dichtbij met vakantie. Ze huurden een huisje en dan kwam hij na zijn werk. Dan was hij er ook écht. Praten en spelletjes doen, vooral leuke dingen. Hij was geen grote wandelaar. Hij kon niet zwemmen en hij kon niet schaatsen. Het was een echte joodse man: die schaatsen pas als de balken onder het ijs liggen, heb ik altijd gehoord'.

Altijd oppassen, altijd voorzichtig

Ellie woonde samen met haar moeder, haar zus en de familie Smitskamp in de Oude IJselstraat in Amsterdam op een driekamerwoning. Ab was ondergedoken en deed illegaal werk. Een enkele keer zagen ze hem. Tot overmaat van ramp werd hij in augustus 1940 door een auto aangereden en kwam hij met ernstig hersenletsel in het Wilhelmina Gasthuis terecht. De artsen en het verplegend personeel hebben hem gelukkig verborgen kunnen houden. Toen het te gevaarlijk werd om hem nog langer daar te houden, heeft prof. Frits Grewel, een jeugdvriend van Ab en op dat moment neuroloog-psychiater in het ziekenhuis, met Jo Menist een vluchtweg ingestudeerd, waardoor Ab ongezien het ziekenhuis kon verlaten. 'Na dat ongeluk was hij niet meer dezelfde. Er waren ook vreselijk veel spanningen en we hebben daarna niet meer de tijd gehad om nog met elkaar op te trekken. We zagen elkaar wel, maar hij was altijd druk bezig met andere dingen. En altijd oppassen, altijd voorzichtig... Nee, eigenlijk is dat toen een gescheiden bestaan geweest. Je was toch los van hem. Als kind ging je naar school en dat zijn ook belangrijke dingen. Daar praatte ik wel over dingen, maar niet over dingen

die wezenlijk waren. Dat kon niet'. Begin maart 1942 is Ab gearresteerd. Tijdens de dagen van het proces, toen de uitspraak kwam, toen afscheid genomen werd in het huis van bewaring aan de Weteringschans en op de dag van de executie deed Ellie eindexamen van de HBS. 'Op donderdag kwam de uitspraak dat ze de doodstraf kregen. Op vrijdag zijn we afscheid gaan nemen. De dagen daarna heeft mijn moeder samen met een advocaat geprobeerd om een gratieverzoek gedaan te krijgen. Maandag ging mijn eindexamen weer verder en toen ik uit het ochtendexamen kwam, was de advocaat daar en die vertelde dat ze 's morgens gefusilleerd waren. Er ging maar één ding door me heen: "Ik ga gewoon door". Want dat zou mijn vader graag gewild hebben. Ik weet dat ik van school wegfietste en ik zei aldor maar: "Jullie hebben hem, maar je krijgt ons er niet onder, je krijgt ons er niet onder!"' Ellie vertelt wat er verder allemaal in die periode gebeurde. 'Vlak voor zijn arrestatie is bij ons huiszoeking gedaan. Moeder en ik zijn ook meegenomen naar de Euterpestraat en daar zijn we een paar uur verhoord. Het was in het Duits en mijn moeder zei tegen me: "De man heeft je heel goed verstaan hoor en er is geen verkeerd woord gevallen". Ik zie ons daarna nog zo lopen op weg naar huis. We zeiden zachtjes tegen elkaar: "Koetjes en kalfjes". We hebben elkaar zó duidelijk gemaakt dat we nergens over konden praten, want we werden gevolgd. En dat keurslijf blijft...' Over het afscheid zegt Ellie: 'Het is onvoorstelbaar in je leventje van toen. Dat je daar ontvangen wordt in een kamer en daar staat een soldaat. Je mag niet aan elkaar komen. Pien heeft wel bij hem op schoot gezeten. Je houdt je heel flink... je huilt niet, je komt ook uit een cultuur van heel flink zijn, niet huilen. Nou, hij ook niet hoor. Ik weet bij god niet meer waar we met elkaar over gepraat hebben, want wat moet je verder. Ik denk dat we gewoon dingetjes verteld hebben aan elkaar en dat hij ook gevraagd heeft: "Hoe is dit en hoe is dat?". En daar staat dan zo iemand bij... ik kan het me ook helemaal niet meer voorstellen hoe idioot dat is, hoe vreselijk'. *Hoe ging het toen verder met je examen?*

'De maandag dat het gebeurd was, stond het 's avonds in de krant. In het stuk werd gesproken over "de jood Abraham Menist" en als kop stond er "Doodstraf voor saboteurs". De dinsdag daarop zit ik op het examen en mijn leraar Nederlands, mijnheer Doornbos, komt naast me staan en hij zegt: "Zeg Ellie, er stond gisteren in de krant dat er een Menist gefusilleerd is. Is dat familie van jou?" En ik zeg: "Ja meneer, dat is mijn vader". Hij is naast me in de bank geschoven. Ik heb geen opstel gemaakt. We hebben zitten fluisteren. Je kon verder natuurlijk niet praten. Het gevolg daarvan is ook geweest dat ik het examen gewoon gedaan heb en eind mei was de uitslag. Ik ben met Freek Smitskamp naar de uitslag gegaan en eerst werden de gezakten binnengeroepen. Ik werd niet binnengeroepen, maar daarna ging die hele grote deur nog een keer open en toen werd ik als enige gevraagd om binnen te komen. Er stond een mijnheer die ik niet kende en hij zei: "Ik kan het straks niet zeggen - dat vindt de voorzitter van de examencommissie vast niet goed -, maar ik wil iets gezegd hebben. Jij bent Ellie Menist en ik heb gehoord onder welke omstandigheden jij examen hebt gedaan en ik wil je daar speciaal mijn waardering voor uitspreken". Ik heb op dat moment waarschijnlijk toch geleerd om een gesloten boek te zijn, ook op de Kweekschool later. De narigheid was: ze waren daar zo zingerig. Daar werden ook die oude liederen gezongen, die bij ons thuis vanuit de jeugdbeweging van mijn ouders werden gezongen. Dan ging het mis, dan ging het echt helemaal mis. Dat is zo emotioneel...'.

Op bezoek bij de familie Witte in Bilthoven, augustus 1941. V.l.n.r.: Ellie Menist, Elly Witte, Pien Menist, Ab Menist (met snor om herkenning te voorkomen), To Witte en Jo Menist.

Het heeft je leven bepaald

We onderbreken het gesprek nu even. Het wordt een beetje te veel. We drinken een kopje thee. Tijdens die pauze zegt Ellie: *'Het heeft je leven bepaald*. Je moest door. We waren bekend. Desondanks gingen we door. Moeder zonder man en Pien en ik zonder vader'.

Ellie bracht de illegale krant *Spartacus* rond bij bepaalde adressen. Daar ging zij mee door. 'Ik weet nog: ik liep in de Ferdinand Bolstraat aan de andere kant van de RAI. Daar was een kazerne van de marechaussee. Ik had de tas dan bij me met *Spartacus* erin en ik dacht: "Ik loop er vlak langs, ik ga gewoon daarlangs met mijn schooltas". Dat heb ik dus wel gedaan. Toen leefde mijn vader niet meer. Ik was al op de Kweekschool'.

Ellie nam als oudste in het gezin - zo goed en zo kwaad als het ging - de rol van haar vader over, omdat het voor haar moeder soms een beetje teveel werd. In het gesprek met Pien kom ik daar op terug.

Altijd mijn rug recht gehouden

Ellie deed in 1944 eindexamen van de Kweekschool. Zij kon toen niet op een door de overheid gesubsidieerde school gaan werken, omdat ze twee joodse grootouders had. Om dezelfde reden mocht ze de hoofdakte niet gaan doen. Ze wilde samen met klasgenoten die haar lief waren de Montessori-cursus gaan volgen, maar ook dat werd haar verboden. 'Dat waren muren, die ineens werden opgetrokken. Dat betekent wel dat je weer iets hebt; dat je niet meer meedoet met de mensen waar je eigenlijk bij hoort. Dat is heel gek hoor. Maar ik heb altijd mijn

rug recht gehouden en ik kon ook niet veel anders. Ik had een vriendje en die zat in hetzelfde schip. Hij had contact met Mien Bladergroen en zij had een vriendin die een particulier klasje had. Het was speciaal onderwijs en ik kon daar aan de slag. Misschien is daar ook wel de basis gelegd voor mijn latere werk aan de LOM-school.

Na de oorlog had moeder een uitkering van de Stichting 1940-1945, maar zij wilde ook wel iets doen. Ze zei: "Als jij nou gaat werken, jij hebt een opleiding gehad, dan kom ik op de kinderen passen". Ik deed wat invalwerk en op een gegeven moment hadden ze iemand nodig bij een woonwagenkamp. Ik kon daar voor een flinke tijd werken en ik vond het boeiend. Er was een vereniging van mensen die aan de trekkende bevolking les gaven. Daar ben ik in het landelijk groepsbestuur gekomen om mee te denken hoe we die kinderen het beste les konden geven. Het was heel moeilijk onderwijs, maar toen was ik wel zover dat ik niet meer terug wilde naar de gewone school met vijftig kinderen in één klas. Ik wilde liever mijn aandacht kunnen richten op ieder kind afzonderlijk. Later zijn we naar Leeuwarden verhuisd en daar ben ik op een LOM-school gaan werken. Ik heb me daar echt in gestort. Dat vond ik leuk en heel boeiend'.

Het klinkt heel idealistisch.

'Ja, ik heb het gevoel dat ik daarmee een bijdrage leverde aan mensen die het moeilijk hadden. Ik stortte me daar helemaal in. Ik vond het moeilijk om een politieke keuze te doen, maar ik had voor mezelf het gevoel: als ik dit doe, dan draag ik toch een steen bij. En ik heb het met heel veel inzet gedaan. Ja hoor, dat vond ik heel fijn om te doen. Daar heb ik dus, tot ik na 25 jaar ernstige hartklachten kreeg, gewerkt'.

Ik kon er niet over praten

Bij de dodenherdenkingen op 4 mei in de klas vond Ellie het de eerste jaren na de oorlog moeilijk om er bij stil te staan. Ook haar zoon Jaap kon ze er pas over vertellen toen hij een jaar of acht was. 'Die was toen in ieder geval al lang zover dat hij wist van die oorlog. Maar ja, emotioneel is het op geen enkele manier verwerkt en ik denk dat dat er ook iets mee te maken heeft gehad. Op het moment dat het gebeurde heb je een strak keurslijf aangetrokken: niks laten merken en flink zijn met elkaar. Ik denk dan achteraf: "Je had misschien wel méér kunnen doen". Maar ik heb altijd zo vreselijk het gevoel dat het niet kon, omdat we "gezien" waren. Want je hebt allemaal familie en die mensen zijn allemaal weggehaald. Je had geen huis waar je ze kon verbergen. Het is allemaal maar gebeurd. Het heeft na de oorlog toch wel lang meegespeeld dat ik bang was dat die emotie eruit zou komen. Dat je op ongepaste momenten zou gaan huilen. Je was niet zeker van jezelf. Het heeft lang geduurd, maar op een gegeven moment - het zal in 1955 geweest zijn - heb ik een poging gedaan om er in de klas over te praten. Ik probeerde over te brengen dat vrijheid belangrijk is, dat daar wel het één en ander voor gebeurd is. Ik dacht dan hoor je het eens van dichtbij. Tot mijn ontzetting zei toen een belangrijke jongen in mijn klas: "Spannend, ik wou dat ik eens een dag oorlog kon meemaken". En dat ik toen dacht dat ik het niet helemaal goed verteld had'.

Wat betekenden de herdenkingen op Westerveld voor jou ?

'Vanaf het moment dat het monument er stond, ben ik daar naar toe gegaan.

Natuurlijk omdat ik daar bij betrokken was, maar ook als ondersteuning van mijn moeder. Dat was allemaal heel emotioneel en voor mij ook. Maar heel belangrijk was: je vond het van belang om overeind te blijven. Vooral ook om een steunpilaar te zijn.

Ja, die bijeenkomsten, die horen erbij. In 1960 zijn we naar Leeuwarden gegaan en dat gaf op een gegeven ogenblik problemen, want dan kon ik daar niet probleemloos naar toe vanwege mijn werk op school. Ik zal daar toen niet altijd naar toe geweest zijn. Maar het hoort erbij. Het is belangrijk en ik vind het fijn dat de mensen dat doen'.

Het voortdragen van de fakkel

Is er nog iets belangrijks dat je had willen zeggen ?

'Ik heb voor mezelf wel eens het gevoel dat ik inbouw dat ik me niet teveel hecht. Dat is een beetje eng, want er gebeurt dan ineens wat. Dat had ik wel eens wat anders gewild. Ik kon me ook - vanaf het moment dat het gebeurde in 1940 - niet hechten, want je kon nooit vertellen wat er met jou aan de hand was.

Op de één of andere manier heb ik de fakkel meegedragen. Ik deed mijn werk met overtuiging, omdat ik het gevoel had: ik draag maatschappelijk iets bij. Dat heb je van huis uit meegekregen en ik had het ook wel fijn gevonden als ik dat met mijn vader had kunnen bespreken'.

Vlak voor mijn vertrek laat Ellie mij een kopie zien van een tekening die een half jaar geleden weer boven tafel kwam. Het is een tekening van Meijer Bleekrode met als opschrift: *Stieltjesplein met Hefbrug te Rotterdam. Voor Ellie Menist voor haar eindexamen 1942*. Ellie vertelt mij dat ze absoluut niet meer wist dat ze die tekening destijds heeft gekregen.

Amsterdam 12 april 1942

Beste An en Piet,

Korte brieven kunnen senti-
mentele brieven worden. Ik ben mij daarvoor
bewust, ik wil het niet en toch is het bijna
niet te voorkomen. Ik wil de jullie afzonder-
lijk schrijven. We hebben in het leven zo dicht
naast elkaar gestaan, al zagen we onze leven-
taken niet precies uit dezelfde gezichtshoek. We
hebben elkaar leren kennen in kleine en grote
dingen. We kennen elkanders zwakheden en
lethargieën, maar we waren ook verkwast
met elkanders goede eigenschappen. We hebben
elkaar leren waarderen en achten en waren
elkander vaak en steun. Deze afscheidsbrief
dient evenmin als de anderen, die ik schreef
als een poging mijn hele leven te overzien.
Evenmin willen ze zijn een poging om mijn
inzichten, mijn levensbeschouwing als de beste
voor te stellen. Integendeel. Zelfde pretentie is
me zeker nu vreemd.

Ik heb in het leven gestaan als mens en
ik achtte me geweten mijn menselijke
plicht te doen. Ik ben overtuigd van mijn
vele lethargieën, ook daarvoor was
ik mens. Mijn ideaal waarvoor ik gewerkt
heb en waarvoor ik thans moet sterven,
een betere samenleving voor allen, een waar-
achtige vrede, een socialistische maatschappij,
pij, blijf ik onverwacht behouden. Ik ben blij
dat mijn leven niet dor was, dat het vol was van
schone toekomstbeelden. Ik behoefde tot het
die onbegrijpelijk handelden en toch ten einde moeten
gaan. Nu is nu eenmaal het leven.

Afscheidsbrief van Ab Menist aan zijn schoonzuster An van Oogen-Raapis en haar man Piet, 12 april 1942.

Ante An en Piet, jullie wilt wel ook mijn
groeten geven aan jullie huisvrienden. Jerry en
Bob, jullie span verdienen meer. Een paar kus-
sen en omhelzingen van oom Ab.

Wat Jo en de kinderen betreft, van hun
is het afscheid mij vanzelfsprekend het zwaar-
ste. Menig zwak moment heb ik gehad als ik
aan hen dacht. Is het wel swakke, of is het
niet anders dan een innige ontvoering, die
het je zo moeilijk maakt te scheiden van
hen, die je het dierbaarst van allen waren.
Ik heb me wel eens de vraag gesteld of mijn
liefde en verantwoording voor hen, me niet
hielden mochten nopen anders te leven.
Maar welk mens niet een waarachtig ideaal
is daartoe in staat, zonder tot verlovering
van zijn idealen te komen.

Jo en de kinderen zijn mijn grootste zorg.
Maar ik weet, dat ik daar geen zorg voor behoef
te hebben. Jullie zullen haar zeker in adles
terijde staan. An staat zo na aan haar zus,
ter Jo en ook van jou Piet weet ik het van
vasts. Ik heb het begrepen, uit het weinige,
dat An me tijdens haar bezoek hen zeggen
Ik kom nu tot het eind. Er is grote berusting
in me. soms kan ik me zelf niet-begrijpen,
dat dit mogelijk is. Ik doe alles wat tot het
leven behoort, met een gelaten overgaan, ^{van} wat
zich gaat voltrekken. Ik eet en rook mijn sigaar
en kijk naar de zon.

An veel kussen, Piet stevige handten.
Veel liefs voor jullie gezin. Heelste. ^{jullie,}
Ab

Ellen Santen

Het gevoel dat je anders was

Als ik bij Pien Visser-Menist - de andere dochter van Ab Menist - binnenkom, praten we meteen honderduit. Ze laat me foto's zien van het 40-jarig huwelijksfeest van zichzelf en Piet - haar echtgenoot - dat ze samen met hun kinderen, kleinkind Roos, zus Ellie en haar man Rob in Bergen hebben gevierd. Zij vertelt dat ze de afscheidsbrieven van haar vader nu pas voor het eerst (na 59 jaar!) helemaal heeft kunnen lezen. Ze kende wel fragmenten uit het gedenkboek, maar de oorspronkelijke brieven aan haar moeder, aan haar zus Ellie en aan haarzelf heeft ze nu uit 'het kistje van moeder' gehaald en in hun geheel gelezen. Er is ook een brief bij aan zijn (joodse) ouders, de broers en zuster en schoonzusters. Daarin schrijft hij dat hij verwacht dat ze Jo en de kinderen zullen steunen. Mijn oog valt in de huiskamer op een met donkerblauw fluweel bekleed wandbord, waar mooie voorwerpen aan zijn opgehangen. Het zijn familie-erfstukken, zowel van de Vissers als van de Menisten. Ik zie een bloedkoralen ketting en een versiering voor kappen. Die zijn afkomstig van de familie van Piet van de Zuid-Hollandse eilanden. Verder zie ik een paar bewerkte zilveren lepels: één met de afbeelding van de St. Clemenstoren uit Steenwijk. 'Ze zijn van opa en oma Menist geweest', vertelt Pien. 'Een paar dingen die voor hen van waarde waren, zijn in de oorlog bij ons gebracht'. Net als bij haar zus Ellie hangen er een aantal schilderijen van Meijer Bleekrode. Een handdruk-houtsnode van de Gedempte Binnenrotte die me doet denken aan het eindexamencadeau van Ellie, en een prachtig robuust olieverfschilderij van een violist met een zwartomrande bril op. 'Is dat opa Ab?', had kleindochter Roos een keer gezegd toen ze nog heel klein was. Roos is de dochter van hun oudste zoon Michiel. Ze is inmiddels 12 jaar oud. 'Hoe de herinnering tot ver in de generaties nog levend kan blijven', denk ik als ik dit hoor. Wij zijn inmiddels een uur verder, de thee is koud geworden. We gunden ons geen tijd om die op te drinken.

Het is oorlog, zegt hij

Pien beschrijft de laatste beelden die ze heeft van het wonen in Rotterdam met haar vader, moeder en zusje. In mei 1940 was zij 6 jaar oud. 'De situatie voor de arrestatie begint voor mij in Rotterdam, tuindorp Vreewijk. Tot 10 mei 1940 woonde we daar in mijn beleving heel fijn. Ik zat samen met mijn vriendje Huib Scholten op de kleuterschool. Op die 10de mei zal ik ergens wakker van worden zijn, vreemde geluiden. Ik sta naast papa in de voortuin, een stralende zon. Ik volg papa's blik in de lucht: vliegtuigen. Ik vraag hem wat er aan de hand is. "Het is oorlog", zegt hij en ik: "Hoi, mag ik dat aan Huib vertellen?" Er werd natuurlijk thuis over die naderende oorlog gesproken. Ik vraag me nu af, waarom ik vroeg of ik het aan mijn vriendje mocht vertellen.

Waren er toen al dingen waarvan je aanvoelde dat je er niet zomaar over kon praten?

Met moeder en Ellie verbleven we zonder papa enige dagen bij An en Freek Smitskamp in Rotterdam. We sliepen met z'n allen op matrassen op de grond, gedeeltelijk onder tafel. De ramen werden beplakt met band van bruin papier. Op de dag liepen er soldaten schietend door de straat. Als het een moment even veilig was, mocht ik met Tine Smitskamp buiten spelen tussen een boom en een lantaarnpaal. Dat was oorlog.

De volgende beelden komen in mij op: met mama op weg naar Amsterdam, waar de familie woonde. Een groot brandend schip, veel lawaai, daarna in een bus. We zien brokstukken van vliegtuigen. We komen aan bij tante An - een zuster van mijn moeder - en oom Piet, die met hun twee kinderen in een klein huis in Nieuwendam woonden. Het betekende inschikken en je aanpassen. Het was een andere situatie dan ik thuis gewend was en ik miste mijn lieve grote zus Ellie. Zij was achtergebleven in Rotterdam om het schooljaar op de HBS af te maken. Vanaf begin 1941 woonden we samen met de familie Smitskamp en hun dochter Tine in de Oude IJselstraat in drie kamers op tweehoog en in een zolderkamer. In de badkamer had ik mijn kinderbed dat daar nog door papa was getimmerd. De Smitskampen kwamen ook weer in Amsterdam wonen, omdat warenhuis *De Bijenkorf* in Rotterdam - waar Freek werkte - plat gebombardeerd was. Van tijd tot tijd kwam papa. Ik herinner me dat ik bij hem voorop de fiets zat op weg naar Bilthoven, waar vrienden van vroeger van de JGOB (Jongelieden Geheel Onthouders Bond) woonden. Ik denk dat het een onderduikadres was. Mijn pop Liesje zat in mijn rugzakje en door een liefbedeelde handeling van mijn vader viel haar kopje in stukken op de weg. Ik voel nog de boosheid en het verdriet. Later volgden er nog een paar voorvallen waar ik mijn vader iets "verweet". Het heeft mij achteraf een gevoel van schuld gegeven dat ik boos op hem was geweest'.

Rotterdam

Je vertelt dat je in jouw beleving heel fijn woonde in Rotterdam. Dat leventje werd abrupt afgebroken op 10 mei 1940. Heb je er nog herinneringen aan?

'Ik weet de indeling van het huis nog, waar de meubels stonden en mijn kamertje aan de achterkant van het huis. In mijn kamertje was de wastafel en die zal wel door de hele familie gebruikt zijn. Ik heb alleen de herinnering aan papa, die zich aan het scheren was en ondertussen mocht ik zijn manchetknopen in zijn overhemd doen en de losse stijfgesteven boord met het boordenknoopje aan het hemd vastmaken. Een steeds weerkerende gebeurtenis, waarbij het vrolijk toeling. We zongen liedjes en papa zong vals. Van zijn repertoire herinner ik me het tamelijk ordinaire liedje van *Mijn vader had twee bokkies*. Of hij zich in die tussentijd ook waste, weet ik niet. Je zag je ouders in die tijd nooit bloot in ieder geval.

Vervolgens gingen we naar beneden om samen te ontbijten. Papa was op dieet en hij at iedere dag een hardgekookt eitje. Ik kreeg dan het kapje dat hij er met zorg afsloeg en ik mocht de zoetjes uit een goudkleurig rond doosje in zijn theeglas doen. Ik heb hier goede herinneringen aan overgehouden.

Een andere herinnering zijn de emigranten die een tijdje bij ons verbleven. Er was een mevrouw bij die haar vogeltjes in een kooitje bij zich had. In die tijd leerde ik mijn eerste Franse woordjes: *papillon* en *elephant*. Ze waren aardig voor mij. Maar ik vond het wel vreemd in huis: mensen die een vreemde taal spraken.

Evenals tante An en oom Freek Smitskamp, waren tante Mien en oom Henk (Mien en Henk Sneevliet) ook huisvrienden. Ik was dol op tante Mien en ik weet nog wel dat ze poppenkleertjes voor me maakte. We hebben ook twee keer Sinterklaas-avond samen gevierd. Eén keer in Amsterdam op de Overtoom en een keer in Rotterdam bij ons thuis. Het zal in 1938 en in 1939 geweest zijn. In 1939 kwam Sinterklaas bij ons thuis op bezoek, samen met Zwarte Piet, die een bruine krul-

Ellie en Pien Menist, 2 juni 1935. In het huis van bewaring schreef Ab Menist, twee dagen voor zijn executie, achter op deze foto: 'Zo zal ze haar zus door het leven helpen'. 11 april 1942.

lenbol had. Hij leek sprekend op Frenie, het joodse vriendinnetje van Ellie. Frenie kwam na de oorlog niet meer terug...'

Het gevoel van er niet bij horen...

Pien vertelt over de huiszoeking in maart 1942. Het is nacht en zij hoort gebonk op de deur en Duitse stemmen. Zij hoort haar moeder zeggen: 'Ik heb mijn man sinds 10 mei 1940 niet meer gezien'. Pien vertelt verder: 'Een gedachte van mij was: "Mama jokt

en ze zegt altijd dat zij het aan de poppetjes in mijn ogen ziet als ik jok. Ik neem me voor om ze niet aan te kijken als ze mij iets zullen vragen". Later instrueer ik de drie jaar jongere Tine om maar te gaan huilen als ze naar oom Ab vragen. De deur van mijn kamer gaat open maar ze laten mij "slapen". Voordat ik naar school ga, moet ik ze wel gezien hebben. Want ik herinner me in ieder geval dat ik één van de mannen, toen ik later uit school kwam, aan de overkant van het plein zag staan. Het huis werd natuurlijk in de gaten gehouden. Ellie en moeder werden voor verhoor meegenomen naar de Euterpestraat. Ik bleef als achtjarige buiten schot. Het gevoel van er-niet-bij-horen, in tegenstelling tot Ellie,... ik heb er nog jaren last van gehad...'

Het afscheid van haar vader in het huis van bewaring op de Weteringschans.

'Voor een grote deur staan we te wachten. Een grote hoge gang. Een ruimte met een ruw houten tafel. Achter de tafel zit papa, wij ervoor. Mama in het midden. Aan de zijkant staat een soldaat met een geweer. Aan een andere man vraagt papa of ik bij hem op schoot mag zitten. "Wie alt ist Sie?", zegt hij. Het mag, maar ik voel me met mijn acht jaar eigenlijk te groot voor op schoot. Ik voel me ongemakkelijk, helemaal aan het eind als papa me knuffelt. Deze gevoelens gaven me later ook een sterk schuldgevoel. Ik had liever voor hem moeten zijn, dan was alles niet zo gegaan als het gegaan was: iets van het magisch denken van een kind'. Evenals haar zus Ellie kan Pien zich niets meer herinneren van wat er gezegd is.

Pien Visser-Menist en Ellie Haije-Menist. Op de achtergrond een portret, geschilderd door Meijer Bleekrode, waarvan kleindochter Roos dacht dat het 'opa Ab' was.

Vreugdekind

De afscheidsbrief aan zijn dochters heeft Ab op 12 april 1942 op één blocnotevel geschreven. De bovenkant aan beide zijden is voor Ellie en de onderkant aan beide zijden, gemarkeerd door een lijn, is voor Pien. Aan Ellie schrijft hij onder andere: 'Mijn laatste woord aan mijn oudste

lief en dierbaar meisje... Na mijn brief aan moeder, die ik gisteren nog schreef wil ik toch aan jou en Ine iets afzonderlijks schrijven. Jij verdient het, ik zou je zoveel willen zeggen over al hetgeen me beroert. Er is geen ijdelheid in het geweldige vertrouwen, dat ik in je stel. Ik wil je zelfs niet vragen je vaders leven als voorbeeld te nemen en je daarnaar te richten. Ik ben te veel realist om niet te weten, dat ieder zijn eigen levensweg moet zoeken en zich daarnaar richten. Je bent nog te jong om die nu reeds te bepalen. Het leven rolt voort. Het leven zal steeds weer nieuwe vragen stellen en ze dienen niet opgelost door hetgeen achter je ligt. Geen gedwongen positie door de ouden, die gaan, waarbij nu je vader hoort, mag bepalend voor je levensweg zijn. Ik ken je zelfstandigheid of liever je jonge, fiere en sterke zelfbewustzijn, ik ken je eerlijke onkreukbaarheid, je levensdrang. Dat is genoeg voor mij om te weten, waarheen ook je levensweg zal leiden, ik kan er altijd trots op zijn, dat jij mijn dochter was. Je zult slagen. (...) Nu in deze dagen wordt er veel van je gevraagd. Je hebt je eigen verdriet, dat je nu reeds je vader moet missen. Daarnaast zul je de sterkste steun voor Moeder moeten zijn. Jij en Ine zullen haar nog veel geluk moeten geven. Jullie zullen dit wel doen, daarvan ben ik overtuigd. Met de doden kan men niet leven, jullie ook niet. Ik wil niets meer blijven dan een dierbare herinnering. Jullie moeten leven en in het leven zelf nieuwe kracht, nieuw geluk vinden. Je zal voor je zusje mee wegbereidster in het leven zijn. Haar schrijf ik heel kort afzonderlijk, niet om het haar nu te geven (...) Nu lieve meid, blijf steeds een goed mens, blijf steeds mijn lieve meid, een goed mensenkind. Geef Ine veel kussen en pakkerds. Jou geef ik in gedachten evenveel. Sterk zijn. Hand van Paps'.

Aan Pien schrijft hij: 'Mijn klein prulletje. Ik weet niet wanneer je dit zult lezen, misschien ben je dan al veel groter dan je nu bent. Hoewel je pas ruim 8 jaar bent,

was je toch veel in vaders leven. Met jou was ik altijd gelukkig. Jij was altijd zo'n heerlijk zonnetje. Je gaf zoveel warmte, niet alleen aan mij, ook aan Moeder en Ellie. Ik weet zeker, dat je flink zult worden, voor Moeder een grote steun, dat ben je nu al, ook voor Ellie. Wat ben ik blij dat je er bent. De levensvreugde die ik altijd in je zag, zal je nu zo gul aan Moeder en Ellie geven. Ik zag er erg tegenop om je deze week te zien. Maar ik ben blij dat Moeder de kracht had om je mee te nemen en dat ik je nog even in mijn armen mocht hebben. Je zal het leed gauw vergeten, gelukkig maar. Vader wenst jou, Moeder en Ellie een gelukkig leven toe. Blijf altijd eerlijk. Doe je best, ook van jouw leven iets te maken, waarop ook je Vader trots zal kunnen zijn. Dag Pienemien, dag vreugdekind. Veel geluk, heel veel kusjes van Paps'.

Over de afscheidsbrief zegt Pien: 'De brief heeft voor mij toch een soort opdrachtsgevoel gegeven. Een zonnetje zijn, de dochter zijn van een man met idealen, die zijn leven voor die idealen gegeven had. Ook het gevoel dat je anders was dan de kinderen op school, zonder te weten waar dat door kwam. Ten opzichte van mijn moeder had ik het gevoel dat ik iets moest vergoeden wat zij had verloren, omdat mijn vader in zijn afscheidsbriefje aan mij wenste dat ik voor haar een zonnetje zou zijn. Dat was ik dus meestal niet'.

Thuis liep het allemaal niet zo makkelijk. Nu Jo er alleen voor stond, viel de opvoeding haar zwaar. Er waren vaak spanningen en Ellie nam als oudste dochter in het gezin, zo goed en zo kwaad als het ging, de rol van haar vader over. Zij bemiddelde bij probleemsituaties. Het kwam in 1950 zelfs zo ver dat Pien op haar zestiende jaar, door toedoen van onder andere de Stichting 1940-1945, buiten Amsterdam - notabene in een VVD-gezin - werd geplaatst.

Pien vertelt er nu achteraf het volgende over: 'Ik werd eerst nog door een psychiater, professor Grewel, onderzocht en dat gaf me het gevoel dat er iets mis was met mij. Ik werd weggestuurd naar Amersfoort en ik kwam in een milieu terecht waar ik me niet prettig in voelde. Waarom ze dat bedacht hebben, weet ik ook niet. Er waren heel starre regels. Mijn mislukkingen op het gymnasium en later ook op de mulo maakten dat ik daar op mijn zestiende jaar in de tweede klas van het lyceum terechtkwam. Ik mocht daar nooit vriendjes of vriendinnetjes op bezoek hebben. Er waren ook andere kinderen in huis, maar we mochten onderling niet bij elkaar op de kamer komen. Absurde regels allemaal! Ze hadden zelf een dochter die biologie studeerde, en die bleek ook in de NJN (Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie) te zitten. Dat was het enige wat die mensen heel leuk vonden, dat ik ook lid van de NJN was. Ik ben daar drie jaar geweest. In de vierde klas van het lyceum - want dat heb ik toen nog bereikt - wou ik niet meer gewoon naar school. Ik wilde ook niet weer naar moeder terug. Toen is er voor mij bedacht dat ik in de verpleging zou gaan. Daar ben ik gelukkig goed terecht gekomen. Ik was intern. Het is toch nog zo dat er over mij beslist werd. Moet je nagaan: ik ging in 1953 in de verpleging. Mijn eerste vakantie is in 1954 geweest. Toen was ik al 21 jaar. Er werd niet goed gevonden dat ik met een ouder meisje naar Engeland zou gaan en mijn vakantie ging niet door. Ik mocht dat soort dingen niet. Ik deed altijd "verkeerde" dingen en het was nooit goed bij moeder'. Pien vertelt me dat in de tijd dat haar eigen kinderen opgroeiden zij meer begrip kreeg voor haar moeder, al was dat niet altijd makkelijk. Tot het laatst toe hebben ze elkaar veel gezien. Het contact tussen Pien en Ellie is altijd heel goed geweest.

De herdenkingen op Westerveld

In november 1945 zijn de lichamen van de acht mannen bij kamp Amersfoort opgegraven. Daarna zijn ze op Westerveld gecremeerd, tegelijkertijd met de lichamen van Aaldert IJmker en Johan Roebers die als gijzelaars in de bossen van Woudenberg waren gefusilleerd. Pien kan zich de crematieplechtigheid nog goed herinneren. ‘Toen we op Westerveld aankwamen werden de kisten met rode vlaggen erop allemaal gedragen. Dat was heel indrukwekkend. Het was werkelijk heel bijzonder. Een enorme stoet liep er achter. En dan die overvolle aula met mooie muziek. Veel mensen uit de vriendenkring en familie van moeder hebben toen met het koor van Keja *De onsterfelijke strijders* gezongen. Wij zongen dat later in de NJN ook wel. Daar kon ik dan helemaal niet tegen, net als het lied *De Moorsoldaten*. Het koor stond op het podium vol overgave te zingen en wij zaten vrij vooraan. Er stonden heel veel mensen en toen kwam er een mevrouw op me af en die zei op z’n Amsterdams: “Hé, jij ken wel effe staan”. Mijn moeder pakte mijn hand vast en zei: “Nee, jij gaat niet weg”. Daar voelde ik me ook niet helemaal gemakkelijk bij, want je hoort op te staan. Achteraf bekeken vind ik dit heel goed van haar. Ik was toen net 12 jaar. De volgende herinnering - en die vond ik afschuwelijk - was bij de urnenbijzetting bij het monument. De vrouwen moesten allemaal alleen met die urnen lopen. Echt vreselijk! Je moet je voorstellen: bij het plateau van het monument, daar moesten ze ze zelf inzetten. Dat had iemand kennelijk zo bedacht’. ‘De eerste jaren ging ik met mijn moeder naar de herdenkingen op 13 april. Ik was er dan voor haar, want het was voor *haar* moeilijk. Ik geloof niet dat ik zelf iets van verdriet of gemis voelde. Ik was wel trots als er weer voor mij onbekende mensen zeiden dat mijn vader zo’n goed mens was. Dat voel ik trouwens tot op heden nog.

Pas jaren daarna, toen ik me vrij kon maken van school en werk, ging ik weer samen met moeder naar Westerveld. Later namens haar. Ik ging wel altijd op 3 november, de verjaardag van papa, met mijn moeder naar Westerveld. Gevoelens bij de herdenkingen zijn moeilijk in woorden te vatten. Bewondering voor de gevallen. Waardering voor de mensen die zo trouw kwamen en nog komen. Ook een saamhorigheidsgevoel, een gevoel van verplichting die we verschuldigd zijn. Het is een traditie geworden die ik niet wil missen. Het aantal mensen dat komt wordt kleiner. De mensen zelf zijn me bekender en dierbaarder geworden. Het zal vast en zeker met mijn eigen leeftijd te maken hebben’.

Jij zit sinds 1989 zelf in het Herdenkingscomité.

‘Ja, jij hebt toen gevraagd of ik het van je wilde overnemen. Het herdenken is langzamerhand overgegaan in mijn deelname aan het comité en proberen er een bijdrage aan te leveren.

Ik heb de traditie van Marie de Jong-Lagerwaard overgenomen om iets persoonlijk te zeggen en gedichten uit te zoeken die daarbij passen, zoals het gedicht *Dank aan een gevallene* van Ida Vos.¹ Ik vind het kort en krachtig en zo toepasselijk:

1 Zie: *Vijfendertig tranen*, ICODO, Utrecht 1991 (zevende herziene druk).

Pien Visser-Menist op Westerveld,
13 april 2001.

Dank aan een gevallene

*Ik dank je,
dank uit heel mijn hart
om je verbroken leven,
dat jij geofferd hebt
om mij te kunnen geven:
toekomst, verleden
heden.'*

Op Westerveld had Pien het afgelopen jaar over de idealen waar de mensen voor stonden en dat ze het deden vanuit hun geloof in het Revolutionair Socialisme, voor de toekomst. Zij zei het onder andere als volgt: 'De Toekomst... We mogen toch wel vaststellen dat wij nu in de toekomst leven. En wat zien we om ons heen? De arbeidsomstandigheden in de westerse landen zijn verbeterd, maar om onze welvaart te behouden worden mensen in de rest van de wereld nog steeds uitgebuit'. Zij haakte in op de actualiteit door stil te staan bij de erbarmelijke omstandigheden waaronder asielzoekers vandaag de dag in de eerste opvangcentra worden ondergebracht. Ook verwees zij naar professor Lipschits die uit eigen ervaring beschrijft hoe er door de Nederlandse regering gedacht en gehandeld werd ten aanzien van de joden die de oorlog overleefden. Haar conclusie was: 'Er is niet veel terecht gekomen van de idealen van toen. (...) Ik zou graag een toekomst willen, waarin de idealen van mijn vader en zijn makkers verwezenlijkt zouden zijn. (...) Rechtvaardigheid in de hele wereld. Solidariteit met mensen die het zoveel slechter hebben dan wij. Zij waren zo strijdbaar. Maar persoonlijk zou ik willen pleiten voor Verdraagzaamheid. Ook ten aanzien van mensen met een ander "geloof".'

Ik voel nu het verdriet van het kind van toen

Kun je zeggen wat je je kinderen hebt meegegeven?

'Een gevoel hebben voor rechtvaardigheid heb ik zeker meegekregen en dat zie ik ook terug bij mijn kinderen. Michiel is marktkoopman en deze week vertelde hij mij nog dat hij is opgekomen voor dingen die op de markt gebeuren: waar ze het niet mee eens zijn.

Vroeger namen we de kinderen wel mee naar de herdenkingen op Westerveld en we zijn een keer met ze naar een Vietnam-demonstratie geweest. Ik heb ook wel veel met de kinderen gepraat, maar dat komt omdat moeder altijd bij ons was tijdens de dodenherdenking op 4 mei. Dan werd er over gesproken. Op een gegeven moment wilde ik zelf wel eens een beetje onder de verplichting uit om me weer aan mijn moeder te wijden. Dan liepen we met de stille tocht naar de Dam in Amsterdam. Dat vond ik toch ook altijd iets hebben, want dan was je daar in stilte met elkaar. Moeder kon ik dan lekker aan de kinderen overlaten. Dat vonden we beiden prettig. Ik hield met dit soort dingen wel heel erg rekening met haar', zegt zij met zachte stem. 'En ik denk dat op die manier de kinderen het ook wel meegemaakt hebben van de oorlogservaring. Op school werd er in mei natuurlijk over de oorlog gesproken en dan kwamen ze wel eens even met een vriendje of vriendinnetje thuis. Het gebeurde dan dat ik daar iets over vertelde. Ik had natuurlijk echt wat meegemaakt en het andere kwam op school uit de boekjes. Ik denk wel eens dat het een opzette van ze was om mij iets te laten vertellen over die oorlog. In 1974 is in Hoogvliet in Rotterdam in een verzetsbuurt een straat naar Ab genoemd. Michiel en Bart zijn toen meegeweest en Michiel heeft samen met moeder het naambordje onthuld. Ik weet dat moeder dat erg prettig vond'.

Zijn we nog iets belangrijks vergeten?

'Door dit gesprek voel ik nu het verdriet van het kind van toen. De eenzaamheid ook. Dat ontroert me nu...'

Fusillade

bij de dood van acht revolutionairen

acht tulpen

*acht rode tulpen
draag ik in mijn armen
13 april draag ik acht rode tulpen*

*acht rode rode
bloedrode tulpen
draag ik
één voor één*

*van april tot april
draag ik acht tranen
mee in mijn hart*

*zout zijn de tranen
die mijn bloedend hart schreit:
voor acht bittere smarten
schreit mijn hart elk een traan*

*acht rode tulpen
dragen acht tranen*

*elke 13 april
draag ik acht rode tulpen
en acht zoute tranen
naar mijn acht dode tulpen*

bloedrood

Andries Dolleman, juli 1976

Ellen Santen

Afgerond is het natuurlijk nooit

Frans Dolleman woont alleen in een nieuwbouwwijk in Zoetermeer. Vijf jaar geleden is zijn vrouw Gerda overleden. Hij is een groot muziekliefhebber en heeft een enorme verzameling jazz en volksmuziek. Aan de wand hangen een aantal oude 78-toerenplaten. In zijn huis heeft hij een 'techniek-hobby-kamer' met platenspelers. Hij knutselt er graag. In de huiskamer valt mijn oog op een groot olieverfschilderij dat de illegaliteit weergeeft: het blad Spartacus en bonkaarten. De schilder is onbekend. Het hing vroeger bij zijn moeder Meta. In de boekenkast staan veel romans van Amerikaanse zwarte auteurs en er staan veel boeken over planten en vogels.

Frans is de jongste uit een gezin van drie zonen van Willem Dolleman. Hij is nu 75 jaar en toen de oorlog uitbrak was hij een jongen van 14 jaar. 'Van de drie zonen was ik politiek de minst actieve', zegt Frans. Zijn broers Andries en Willy zijn in 1984 overleden.

Hij geeft mij een aantal gedichten van Andries en een verhaal dat zijn broer in 1976 heeft geschreven. Het verhaal heet Het Huis en het gaat over de geschiedenis die zich in hun huis in een arbeiderswijk in Den Haag afspeelde. Over zijn vader die er leefde en werkte. Andries beschrijft de politieke vergaderingen die voor de oorlog bij hen thuis plaatsvonden, de situatie in de oorlog vóór en na de arrestatie van zijn vader en het illegale werk dat ze daar voortzetten.

In de gang werd een luik gezaagd

'Bij het uitbreken van de oorlog hoefde mijn vader niet meteen onder te duiken. Wel werden er een aantal boeken, waar mijn vader beslist niet vanaf wilde, in dik papier verpakt en in het droge zand onder de grond gelegd. We woonden in een benedenhuis en achter in een hele lange gang heeft Leen Molenaar een luik gezaagd en er een muurtje voor gemetseld. Zeker tweehonderd boeken zijn zo gespaard gebleven. De tijd om alles weg te bergen ontbrak. En de kachel heeft in die zomerse meidagen ik weet niet hoe lang staan branden. Ledenlijsten en antifascistische geschriften en dergelijke, dat moest er allemaal in'.

Frans vertelt dat er op dat moment bij hen thuis niet echt iets veranderde. Er waren geen openbare vergaderingen meer zoals dat voor de oorlog het geval was, maar er waren wel illegale bijeenkomsten. Hij kan zich er nog één herinneren: 'Het moet in 1941 geweest zijn dat we op de fiets naar Sint Pancras zijn gegaan. Daar was een vergadering van de mannen van het MLL-front (Marx-Lenin-Luxemburg-front). Henk Sneevliet was daar op dat moment ondergedoken. Met Mien en mijn moeder zijn wij in die tijd naar de kermis in Alkmaar geweest. Dat kon toen nog. We zijn ook nog naar het concentratiekamp in Schoorl geweest, want daar zat Tinus, de vader van Dick de Winter, vast. Die zijn we toen nog aan het hek gedag gaan zeggen'.

Frans vertelt al vrij snel iets over het afscheid dat ze, net als Ellie en Pien, in het huis van bewaring aan de Weteringschans van hun vader moesten nemen. 'Als ik me het afscheid voor de geest haal; je moet je voorstellen: hier zit de vader en daar de moeder met de kinderen. Dat is zijn hand en we hadden allemaal een

De deksel van het sigarendoosje met de afscheidsgroet van Willem Dolleman.

stukje van zijn arm vast. Voor zover ik me kan herinneren is er niet veel gezegd... maar dat beeld. Dat was gewoon het allerlaatste. Als iemand overlijdt, dat is gewoon. Maar je kunt niet zeggen: ze zijn overleden op 13 april. Ze zijn vermoord. Dat is wel even iets anders. Hij werd je afgenomen. Ik was net 16. Dit was 13 dagen daarna'.

In de afscheidsbrief van zijn vader lees ik: 'Je bent pas 16 jaar geworden. Je begrijpt wel dat ik die dag steeds aan jou heb gedacht, maar ik kan je niet eens even de hand drukken. Nog minder was ik in staat je een geschenk te geven. De enkele guldens die ik nog thuis had zal Mama wel hebben moeten gebruiken, zodat het ook niet mogelijk is daarvoor iets te kopen. Misschien dat er nog iets van mijn armoedig bezit verkocht kan worden. Als dat kan lijkt het me het beste dat je een vulpen koopt, dan hebben jullie er alledrie één. Ik zal nu helaas niet kunnen zien hoeveel je vooruit bent gekomen op de ambachtschool, maar ik vertrouw, dat je nu wel dubbel je best zult doen. (...) Je sigaren heb ik heerlijk opgerookt hoor'. Frans haalt een kopie van het sigarendoosje dat hij aan zijn vader had gegeven tevoorschijn. 'Letzte Grösse und Küsse. d.W.- Pap'. d.W. betekent 'dein Willy'. Het zat bij zijn laatste spullen. Hij moet het op het allerlaatst geschreven hebben. Frans zegt: 'Als ik het zie dan heb ik iedere keer weer... er volgt een lange stilte... verdriet... het is niet alleen het doosje natuurlijk, maar wat er op staat. Dat heeft hij er op geschreven. Het heeft na de arrestatie nog ruim een maand geduurd voor hij de doodstraf kreeg. Mijn moeder moest de vuile was halen en weer wat brengen. Op de labels die daaraan zaten, heeft hij vaak met een speldeprik weer boodschapjes geschreven. Die heb ik ook nog liggen'.

Hoe gingen jullie verder ?

'Mijn vader schreef in zijn afscheidsbrief: "Mama en ik hadden altijd de opvatting

dat er tussen ouders en kinderen vertrouwelijke kameraadschap moest zijn. Nu jullie met z'n drieën zijn is dat nog veel harder nodig. De eerste tijd zal voor allen heel moeilijk zijn. Doe je best Frans om Mama te helpen". Voor mijn gevoel leefden we eigenlijk gewoon, "normaal", verder, ja... wel even heel duidelijk met aanhalingstekens hoor! Wat je vooral ging missen was de steun. Een beetje zwaar uitgedrukt misschien, want hij werkte 60 uur in de week in de bakkerij en daarnaast had hij zijn politieke werk. Maar wat ik miste, dat was zo zaterdags en zondags fietsen, naar buiten, naar Meijendel of naar het Zuiderpark. Dat deden we vaak. Dat soort dingen, dat miste je vooral. Want het is ook in de oorlog nog best een poosje doorgegaan'. Frans laat me een fotootje zien uit 1937 van hemzelf en zijn vader in een roeibootje in Stompwijk.

Jullie gingen de natuur in. Ben je dat blijven doen?

'Het antwoord staat hier'; hij wijst naar de boekenkast: allemaal natuur. *Het Beste Vogelboek* en nog veel meer vogel- en plantenboeken. 'Ja, vooral plantjes. Ger was meer voor de vogeltjes. Dat heb ik van mijn vader en moeder meegekregen. Mijn moeder was toch wel een natuurmens. En die had het weer uit Duitsland meegekregen van de Arbeiter Jugend.

Ik was in die tijd al een jazz-liefhebber. Wat niet leuk was: mijn vader vond dat helemaal niks. "Dat was voor die Amerikaanse kapitalisten", zei hij. En dan denk ik: "Potverdomme, daar zou ik nou best eens met je over willen discussiëren, want het is juist min of meer het tegendeel". Het is in wezen de volksmuziek van de Amerikaanse neger. Dat is iets, dat zou ik nou wel eens met hem hebben willen uitpraten'.

Willem Dolleman en zijn zonen tijdens een van de zondagse fietstochtjes in de omgeving van Den Haag, 1933. V.l.n.r. Frans, vader Willem, Andries en Willy (de foto werd gemaakt door Meta Dolleman-Mater).

Je moest gewoon een boodschap doen

Het verzetswerk ging door bij de Dollemans. Het was een andere vorm van verzet, zoals het verzorgen van bonkaarten en valse persoonsbewijzen. Leen Molenaar, die onder de naam 'Zwarte Kees' verder ging, had de leiding van dit verzet. Hij trok bij Meta en haar zonen in. Voor Frans en Willy was dit niet zo makkelijk. Zij hadden nog maar net hun vader verloren. Willy ging toen het huis uit. In de oorlog heeft Willy heel wat omzwervingen gemaakt. Hij heeft ook nog in strafkampen gezeten. Na de oorlog is hij actief geweest in het vakbondswerk van het OVB. In het huis van de familie Dolleman werd opnieuw een luik gemaakt: nu in de slaapkamer. Onder de vloer werd gevaarlijk materiaal verborgen. Stapels illegale papieren, voedsel en sigaretten voor onderduikers, fietsbanden voor koeriers etcetera werden in dit centrale magazijn ondergebracht. Frans werd er ook bij betrokken. Frans: 'Ik zou naar de MTS gaan, maar dat is helemaal de mist in gegaan. De ene keer waren de leraren er niet en de andere keer de leerlingen niet. Die lessen liepen dus helemaal in de soep. Totdat die razzia's echt begonnen. Dan ging je helemaal niet meer over straat. Dries en ik hebben in die tijd voor een groot deel onder de vloer gezeten. We moesten onze tijd verdoen met bonnetjes plakken. Ik krijg er nog lamme vingers van als ik er aan denk. Zitten knippen en opplakken op die vellen. Er waren bonnen bij dat je dacht: "Ze zijn wel blauw met zwarte lettertjes, maar voor de rest is het heel slecht drukwerk". Gelukkig zat er een bevriende relatie op het distributiekantoor. Ik moest ook wel eens naar bepaalde adressen iets wegbrengen. Wat er in zat, dat wist je niet en dat interesseerde je ook niet. Je was kind en je moest gewoon een boodschap doen. Het was helemaal niet actief van: "Gut, nou doe ik ook wat aan het verzet". Er werd verder niet over gepraat en dat was maar beter ook. Je kon het maar beter niet weten'.

Ben je na de oorlog weer naar school gegaan?

Frans: 'Ik ben nog een paar keer naar de MTS geweest. Maar als het mooi weer was, ging ik met een vriendje achter het Zuiderpark lekker zonnen en zwemmen in een grote plas. Toen is het helemaal misgegaan met die schoolopleiding. Naderhand heb ik wel eens tegen mijn moeder gezegd dat ze me een schop onder mijn kont had moeten geven'.

Er was zoveel gebeurd, misschien was het wel goed voor je dat je iets ontspannends kon doen.

Frans: 'Ja, dat was de ene kant, maar het is natuurlijk wel verrekte zonde. Ik heb een poosje gewerkt en daarna moest ik al gauw in militaire dienst. Ik heb een jaar in Indië gezeten. Een poging om me af te laten keuren voor een zogenaamde hersenschudding: daar trapt ze niet in'.

Kon je geen vrijstelling krijgen, omdat je vader was omgekomen in de oorlog?

'Nee, dat bestond toen allemaal niet. Ik ben op het Algemeen Hoofdkwartier in Batavia terecht gekomen en daar zat ik in een werkplaats telefoonapparatuur te reviseren. Ik was dus wel militair, maar ik heb gelukkig nooit iets militairs hoeven doen. Het was niet zo erg voor mij. Ja, alles bij elkaar natuurlijk wel. Je hebt dus ook meegeholpen aan die koloniale oorlog. Dat besef ik ook wel'.

Ik ben geen politiek dier

Frans vraagt of ik de opnameband even stil zet. Hij laat me het onderste gedeelte

van de laatste brieven van zijn vader aan Meta, Willy, Andries en hemzelf zien. Onderaan de brief zit voor ieder een strookje. De laatste regels voor Frans zijn : 'Frans een laatste zoen en stevige handdruk van je kameraad en vader. Wees moedig en sterk! Zoek een boek uit als blijvende herinnering. Plak dit strookje er in!' Ik vraag aan Frans of hij nog weet wat voor boek hij heeft uitgezocht. Frans: 'Nee, want ik heb geen boeken uitgezocht en zoals je ziet zit het strookje er nog altijd in'. Op het strookje staat: 'Dapper zijn, omdat het goed is! In trouwe herinnering aan je vader en kameraad. 12 april 1942, B 1/18 Huis van Bewaring Amsterdam'. Frans zegt: 'Nee, dat waren allemaal van die politieke boeken. Wat moet ik daarmee? Bij ons thuis waren vaak politieke vergaderingen. Daar zat ik soms als kind bij en als ik me dan herinner hoe de discussies verliepen tussen mensen die het eigenlijk goed met elkaar hadden moeten kunnen vinden, maar die elkaar voor rot scholden vanwege al dat soort futiliteiten. Ze waren het nooit eens met elkaar. Dat heeft ervoor gezorgd dat ik niet politiek actief ben geworden. En vraag me niet precies het onderwerp. Maar als ik me voor de geest haal hoe mijn vader en Dries aan het discussiëren waren: hoe was dat mogelijk. Mijn broer kon ook aardig zijn mond opentrekken.

Er schiet me ineens iets te binnen: mijn moeder lag in het ziekenhuis. Het was omstreeks de één of andere feestdag. Dat moet dus voor de oorlog geweest zijn. Dries was nog thuis. We staan in de keuken met z'n drieën: mijn vader, Dries en ik. Dries en mijn vader zijn heftig aan het discussiëren. Ik voelde me godvergeten eenzaam, want mijn moeder was er niet en aan die twee had ik niks. Dus ik sta te huilen als jochie. Nou, dat heeft dan een beetje aandacht getrokken: "Wat is er dan aan de hand?" Het was voor de kerstdagen. "Had je dan een cadeautje willen hebben?" Ik schijn "ja" gezegd te hebben. Maar dat was het dus helemaal niet: ze hadden totaal geen begrip voor mijn gevoel op dat moment. Ze waren druk bezig met de politiek. Toen kreeg ik een paar

Frans Dolleman op Westerveld,
13 april 2001.

centen en kon ik een vulpotlood gaan kopen op de hoek bij mijn ome Hendrik. Dat zijn van die dingen dat ik denk: “Nou politiek? Voor mij hoeft het niet hoor.” *Ben je wel eens lid geweest van een politieke partij?*

Frans: ‘Ik ben een poosje lid geweest van de PSP en direct na de oorlog was ik lid van die jeugdbeweging uit de communistische hoek: het ANJV (Algemeen Nederlands Jeugd Verbond). Dat was ook weer zo’n groepje dat alles beter wist en zo. Dan denk ik: “Dat is het ook niet”. Nee. En de AJC? Daar had ik een aversie tegen met al die uniformen en dat marcheren. Ik was er geen lid van. Ik ging wel vaak voor de oorlog mee met de LJG-jongens (Leninistische Jeugd Garde). Dat was gewoon vrij en ongebonden’.

Goh, zijn er toch nog zoveel mensen?

Frans vertelt hoe hij de crematie van zijn vader en de andere leden van het MLL-front in november 1945 heeft beleefd. ‘We liepen in een grote optocht door Amsterdam langs het standbeeld van Domela Nieuwenhuis. Er waren veel rode vlaggen en er was muziek. Ik liep met Ger. Dat was in 1944 begonnen. Zij was mijn bovenbuurmeisje. Er waren toen heel veel mensen. Het was waanzinnig druk. Ik dacht: “Goh, zijn er toch nog zoveel mensen?” Op Westerveld heeft Ger zich in de aula nog heel erg kwaad gemaakt over het feit dat ik moest staan, want er waren te weinig zitplaatsen. Maar voor de rest... Als je het hebt over het afscheid van je vader: afgerond is het natuurlijk nooit, want je blijft je hele leven ermee zitten. Mijn moeder zei wel eens als ze een sombere bui had: “Wij kregen levenslang”,’ *Ik zie je vaak bij de herdenkingen op 13 april.*

Frans: ‘Ik kom er bijna altijd. Hoe moet ik dat nou uitleggen... Het is natuurlijk ernstig, maar het is tegelijkertijd “leuk, gezellig” dat je daar met een stel van die oude bekenden weer eens kan kletsen. Bij het monument zelf vond ik het de laatste keer dapper van Pien dat ze die toespraak heeft gehouden. Ik kom er graag naar toe, zonder meer’.

Is je zoon Tom wel eens mee geweest naar Westerveld?

‘Ja, bij de vijftigjarige herdenking in Haarlem. Er was toen een cabaretoptreden’. *Heb je het met Tom wel eens over je vader gehad of hoe het voor jou was als zoon?*

‘Nee, het is wel eens ter sprake geweest, maar we hebben het er nooit echt over gehad. Ik weet eigenlijk niet waarom. Terwijl hij toch weer wel, en dat vind ik wel leuk, dienst heeft geweigerd. Ik heb hem nog gevraagd of hij met jou een gesprek zou willen hebben. Hij zei heel eerlijk dat het niet hoefde. Tom is nu 42 jaar. Hij had wel een goed contact met zijn oma Meta. Mijn moeder woonde in de Vreeswijkstraat en Tom zat op de Dalton-mavo. Die was er vlakbij. Tussen de middag ging hij dan bij haar eten’.

Je bent geen politiek dier, maar wel een muziek dier.

Frans : ‘Muziek is heel erg belangrijk voor mij. Overigens niet alleen jazzmuziek hoor, ook renaissance en allerlei soorten volksmuziek. Kijk, er zijn veel mensen die jazzliefhebber zijn om die lekkere swingdingen en die willen dansen, of weet ik veel wat. Maar voor mij is jazzmuziek nog even iets anders en ik vind dat de zwarte literatuur daar gewoon bij hoort. Als je dat leest, dan krijg je toch een beetje meer een gevoel hoe die jazz in elkaar zit. Dat geldt vooral voor blues. Daar zitten teksten in die iets vertellen over het zwarte leven. Soms gaat het een beetje

onder de gordel. Maar een heel ander lied *Nobody knows you when you are down and out* gaat over: zolang je geld hebt, wil iedereen je beste vriend zijn en als het geld op is, dan kennen ze je niet eens meer. Als ik van die linkse platen tegenkom, dan wil ik ze hebben. Jaren geleden vond ik een opname van *De Internationale* uit 1920. Het is een 78-toerenplaat. Echt een uniek ding. Maar ik heb nog een bandje met *Internationales* liggen, gezongen door *De Stem des Volks* en door vrouwenkoren van vroeger. Wat ik ook leuk vind om weer eens te horen is *Het Plan van de Arbeid*. *Het Plan* heb ik ook. En niet te vergeten de muziek van Ernst Busch, prachtig!!!' Frans brengt me naar de trein. We staan op het perron en vlak voor mijn vertrek zegt hij: 'Al die offers die gebracht zijn... is er een splinter van overgebleven?'

wonden

Weteringschans - afscheid van vader

Weteringschans

*niet bevattend - terwijl we weten -
openen we de hoge deur
die snel weer wordt gesloten.*

*samen
moeder en de zonen
staan we in de hal
reeds verlaten
...elk alleen...*

*sleutels, sloten , deuren,
open en weer dicht
en nog eens – ijzeren deuren,
waar achter een ss-er wacht
die ons verder loodst*

*wij, doffe eenzamen
gaan door de vijandige gangen*

*hard en hol klinken
de soldatenhakken
snijden de Befehlen
dan komen we in de kale kamer
een ss-er staat voor 't getralied raam
het geweer dreigend aan zijn schouder*

*vijf of zes staan zwaargewapend op de gang,
één kijkt door 't raampje
van de gesloten deur:
ik vraag me af
of hij ook in 't peleton zal staan*

*het laatste samenzijn
vader
moeder en drie zonen
gescheiden door een brede houten tafel*

moeder vraagt aan de soldaat
of zij aan de andere kant mag gaan
...zitten naast haar man...
de laatste keer

wanhopig schreien
machteloos-wanhopig
woedend-machteloos:
niet te omschrijven
verdriet blijft

'er is nog hoop'- zegt vader
'hier leven gevangenen
die al een jaar veroordeeld zijn'

bits scherpt de ss-er
'rechne nicht darauf,
das ist nicht Ihre Sache!'

over de brede houten tafel
kussen wij zijn bleke wangen
en de haast bloedeloze mond...

die nochtans troostend toe kan lachen.

wij
horen de deur in 't slot niet vallen
die definitief achter ons sloot.

jaren, jaren later
brandt nog steeds de vraag
welke zijn laatste
gesproken woorden voor ons waren
en
waarom wij hem daar
zo onvermijdelijk achter lieten...

Andries Dolleman, 10 april 1942 – 1976

Wonden

Herdenken - gesprek met moeder

herdenken

*je belt je oude moeder
aan huis gebonden nu
kan zij de reis naar Westerveld niet maken*

*getekend
als wij allen
door splinters van de kogels
die overwaaiden van de Leusderhei:
duizend malen troffen zij hun doel.*

*'dag moeder, gaat het wel vandaag?
belde nog een vriend ?
ik dacht.... misschien....
nu jij niet komen kon....'*

*'ik ben aan 't werk, jongen
het huis moet toch aan kant –
nee, niemand heeft gebeld
en niemand kwam er boven....*

*'weet je, jongen
als iemand ziek is en
maar dit is zo vernietigend'*

*'vier-en-dertig jaar al,
een lange tijd – alle dagen....
vandaag kocht ik erg rode rozen.'*

*'nee, nu niet meer praten
er is niets te zeggen
en ik word zo naar....'*

we hangen op.

*en ik herlees – herlees
de laatste brief van vader.*

Andries Dolleman, 13 april 1942 - 1976

Ellen Santen

Er is een grootvader met een hele geschiedenis

We zijn in Leeuwarden in het huis van Ellie en Rob Haije-Menist, de ouders van Marion en Jaap. Jaap is het oudste kleinkind van Ab. Hij is van 1947. Marion werd in 1949 geboren. Marion is net terug van een vakantie met haar gezin en een aantal vrienden in het huis van Ellie en Rob in Frankrijk. Omdat Ellie en Rob er heel lang niet geweest zijn, heeft ze een laptop meegenomen met daarop gescand een paar foto's van het huis en foto's van een prachtig veldboek uit de omgeving dat daar op tafel staat. Als ze die laat zien, is Ellie blij verrast. Marion pendelt die ochtend heen en weer tussen het huis van Ellie en dat van haar schoonmoeder die ze naar het ziekenhuis brengt en weer ophaalt.

Het interview is op de woensdagmiddag na het gesprek dat ik 's ochtends met Ellie had. Dan zou Jaap namelijk vrij zijn. Toen ik Jaap belde om een afspraak te maken, kreeg ik hem direct aan de telefoon, maar ik hoorde allerlei geluiden op de achtergrond. Het bleek dat hij - hij is arts van beroep - in een ambulance op weg was naar een spoedgeval. Hij zei de telefoon altijd op te nemen. Ook als hij onderweg is, omdat hij bereikbaar wil zijn voor zijn kinderen. Zijn kinderen Jooske en Daniel zijn 25 en 22 jaar. Hij woont alleen en heeft een druk huisartsenbestaan in Emmen. De eerste dagen van deze week vond de huisartsenstaking plaats. Vandaag is hij druk bezig met een inhaalslag. Om drie uur komt hij binnenrennen. Hij vertelt ons hoe slecht de omstandigheden zijn, waaronder de huisartsen moeten leven. Hoge inrichtingskosten voor de praktijk, hoge verzekeringspremies, een groot aantal patiënten, onregelmatige en lange werkdagen: het staat niet in verhouding met de vergoeding die ze daarvoor krijgen. Hij staat volledig achter de staking. Als het interview met Marion en Jaap begint, trekt Ellie zich terug.

Het was een gevoelig onderwerp

Helaas hebben jullie je grootvader niet persoonlijk gekend. Zijn er herinneringen levend gehouden door oma Jo of door Ellie? Vertelden zij je wel eens iets over opa Ab?

Jaap: 'Ik kan me niet iets letterlijk herinneren. Aanvankelijk had ik niet in de gaten wat er allemaal gepasseerd was. Wat mij toen bijbleef was, dat mijn grootvader overleden was. Ik weet wel dat mijn eerste reactie was, dat ik dat heel akelig vond. Maar dat had niets te maken met de manier waarop het gebeurd was. Het was meer de jeugdervaring: bij een opa zat je op schoot en daar deed je spelletjes mee. De vader van Rob was een knutselaar. Hij deed van alles en dat was leuk. Een opa hebben was leuk en het was jammer dat dat niet meer mocht wezen. Oma was ook heel terughoudend om de werkelijke gang van zaken uit te leggen. Dat was van latere datum. In mijn herinnering heeft het boek *Voor Vrijheid en Socialisme*¹ dat in de kast stond een rol gespeeld. In die zin, dat ik het al op redelijk

¹ M. Perthuis (red.) *Voor vrijheid en socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet Herdenkingscomité*, Gramo, Rotterdam 1953.

Jaap Haije

jonge leeftijd heb ingezien en bekeken. Ik denk dat het één van de belangrijkste bronnen is geweest om de zaak in zijn juiste proporties te zien. Hoe de vork eigenlijk in de steel zat. Je ging het lezen en dat heeft in ieder geval een grote indruk op me gemaakt. De historie van de partij, wat in het verzet gebeurd is en hoe het gelopen is, hoe die mensen zich hebben gehouden tijdens hun proces, hoe de verhalen zijn over kamp Amersfoort: dat heeft een grote indruk op me gemaakt. Die indruk is zodanig dat ik mij ronduit altijd heb afgevraagd: *“Ben ik zelf in staat om zo voor mijn principes te gaan?”* Ik vind het bewonderenswaardig dat mensen dat hebben gekund. Het is voor mij een hele krachtige motor

om niet te vergeten en bewust te gedenken. Op 4 mei iets herdenken is bij mij heel persoonlijk gekleurd, net als wanneer je op Westerveld bent geweest’.

Marion: ‘Ik kan me nog herinneren dat Ellie of Rob op een gegeven moment iets hebben gezegd. Ze wezen naar het bekende geretoucheerde fotootje dat er altijd stond: “Dat is opa Ab, die is dood”. En meteen erachteraan: “Die is doodgeschoten door de Duitsers en de joodse familie is ook weg”. Vanaf het moment dat ik weet dat er een opa Ab is, weet ik ook het verhaal erbij. Ik was elf toen we uit Amsterdam weggingen en ik kan me nog wel een aantal 4 mei-herdenkingen herinneren. Dat we in ons huis op de James Rosskade waren: “...en dan denken we nu aan opa Ab en anderen”. Dat idee was er wel, maar er over gesproken hebben we nooit. We hebben er met Ellie nooit zo uitgebreid over zitten praten, omdat ik altijd het gevoel had dat het een heel gevoelig onderwerp was. En dat Ellie op allerlei momenten ineens even kon breken... even in tranen was... dan hebben we nooit samen gezegd hoe of wat. Maar je zag het wel’.

Jaap: ‘Wat voor mij heel indrukwekkend is geweest, is het verhaal van de Euterpestraat in Leeuwarden. Ellie kwam hier werken op een LOM-school. We woonden er een paar jaar. Het moet ongeveer in 1964 geweest zijn. Ik was toen 16 jaar. De gemeente stichtte een nieuw gebouw voor een LOM-school. Die werd gebouwd aan de Euterpestraat en die werd dus ook de *Euterpeschool*² genoemd. Daar kon Ellie niet tegen! En ik kan daar ook niet tegen. Als ik dat achteraf hoor, dan denk ik: “Hoe halen ze het in hun godvergeten koppen?” Dat denk ik echt. Toen heeft het gemeentebestuur besloten om de naamgeving van de school te veranderen. De school werd in de gelegenheid gesteld een eigen naam te kiezen. Het werd de *professor Grewelschool*’. Marion: ‘Die verontwaardiging van Ellie deelden wij’. Jaap:

Marion Beeksmann-Haije

‘Voor dat schandaal was ik de barricaden op gegaan’. We hebben het er over dat bepaalde namen en plaatsen verbonden zijn met de herinnering aan de oorlog. Jaap vertelt dat hij nu in de buurt van Westerbork woont. Jaap: ‘Ik heb collega’s die hebben hun praktijk in Westerbork.

Voordat je daar een voet zet, gaat er wel iets door je heen. Ik heb toen zelf kunnen constateren dat de plaats Westerbork helemaal niet het kamp was. Het kamp was in Schattenberg en dat ligt mijlenver van Westerbork af. Toen dacht ik dat het kennelijk mogelijk is om daar te wonen’.

Jaap gaat verder: ‘Wat betreft de herinnering: die is ook tweeledig. Aan de ene kant heb ik bewondering voor de manier waarop ze zich gehouden hebben onder zeer moeilijke omstandigheden - ik ben niet voor persoonsverheerlijking, laten we vooral niet vergeten dat het ook gewone mensen waren -, aan de andere kant waren ze toch bevangen door een politiek ideaal. Misschien klinkt het wel een beetje vreemd, maar na 50 jaar communisme kun je zeggen, dat ze het principiële maar misschien wat naïeve idealisme van het communisme nastreefden, waarvan later is gebleken dat dat zo niet kon worden uitgewerkt. De manier waarop ze dat ideaal nastreefden, denk ik weer, is uitermate begrijpelijk. Over die tijd dat de veenarbeiders achter Emmen zich de pleuris werkten omdat het de wil van God was, denk ik: “Daar moet je voor op de barricaden”. En dat gebeurde dus ook’.

Moeilijke dingen eenvoudig zeggen

Jullie opa Ab heeft zich in de crisisjaren enorm ingezet voor de belangen van de werkloze arbeiders in Rotterdam. Hij is heel concreet bezig geweest vanuit zijn revolutionaire ideeën. Als raadslid was hij dan ook heel erg geliefd onder de gewone arbeiders.

Marion: ‘Uit de familiekring hoorde ik altijd dat hij naar de mensen om zich heen keek: dan moest er gehandeld worden. Dat vind ik een insteek die mij buitengewoon aanspreekt’.

Jaap: ‘Toen Ab was gearresteerd, is er bij zijn verhoor gevraagd - ik zeg het nu even in mijn eigen woorden -: “Waarom heb je toch zo’n succes?”: “Ja, omdat ik

² Tijdens de oorlog was het hoofdkwartier van de SD in Amsterdam in de Euterpestraat gevestigd. Na de oorlog is de naam van de straat veranderd in Gerrit van der Veenstraat.

Het gezin Menist. Moeder Jo met Pien en vader Ab met Ellie.

moeilijke dingen eenvoudig kan zeggen”, was het antwoord. Die uitspraak staat mij nog steeds bij. Het inspireert me, in zoverre: dat heb je in het medische vak ook. Het is de rol van de huisarts om de dingen die ingewikkeld in de literatuur staan aan de mensen eenvoudig uit te leggen. En ik krijg dan ook wel eens terug dat ze dat prettig vinden. Ik geef ze de garantie dat wat er moeilijk wordt neergezet in de medische literatuur in gewoon Nederlands is om te zetten, voor elke wille-

keurige leek. De kunst die je daarmee beoefent, is voor de mensen die bij mij in de praktijk zitten, heel erg belangrijk. Ik krijg ook feedback: als ze de tent verlaten en dan zeggen dat ze eindelijk hebben begrepen waar het om gaat’.

Marion herkent dit. ‘Mijn vakken geschiedenis en filosofie kunnen ook bol staan van het verbalisme. Als je geschiedenis aan leerlingen van het voortgezet of hoger onderwijs geeft, dan kan je je verslingeren in puur verbaal geweld. Bij filosofie is dat nog erger. Mijn taak ligt in het vertalen en/of concretiseren’.

Het fotootje ging een eigen leven leiden

Jaap: ‘Wat ik zelf als schokkend heb ervaren was het zien van een filmpje over de Landdag van het NAS in 1929 en een filmpje uit 1939 over het dertigjarig bestaan van de bij het NAS aangesloten Bouwvakfederatie. Het is een stomme film en dan zie je daar dus iemand bewegen en een verhaal houden en hoe gek het ook klinkt: wij hebben Ab natuurlijk nooit gekend als levend persoon. Wel als een fotootje en vaak ook nog als hetzelfde fotootje met een strakke stijve kop die me aankeek. Het plaatje op de film herken je uit duizenden. Je ziet hem gesticuleren en lopen en je ziet hem in de aankleding van die tijd’.

Marion: ‘Als kind had ik er hele fantasieën over. Oma vertelde wel eens over hem. Over het Maarland in Rotterdam waar ze woonden en ze hadden een tuin. Oma vertelde vooral praktische dingen. Geen ideologische of emotionele dingen, alleen de hele dagelijkse dingen. Over opa als persoon. In de trant: “Dit is zijn bureau en daar zat hij dan aan te werken als hij thuis kwam, maar hij was wel veel weg”. Dan vroeg ik: “Wat deed hij dan?” “Hij praatte met veel mensen, hij is ook een poosje metselaar geweest”. Ik weet nog wel dat ik ziek was en alleen in bed lag en dan fantaseerde ik dat hij er was. Dat hij bij mij zat en dat ik met hem kon praten. Het fotootje ging een eigen leven leiden’.

Ben je op een gegeven moment ook zelf op zoek gegaan naar informatie?

Jaap: 'Ik ben meer dingen gaan lezen en dat had wel met die partij te maken, met de RSAP, met Henk Sneevliet. Het boek van Max Perthus over Sneevliet³ heb ik uit historische belangstelling gelezen. Ik was niet zozeer op zoek naar de mens Ab Menist. Wat dat betreft ben ik niet heel erg op zoek gegaan. Ik heb eerlijk gezegd mijn familieleden ook niet de oren van het hoofd gevraagd over deze zaken. Er zitten heel veel dingen aan die ik indrukwekkend vind en die afgeleid zijn van de periode Ab Menist. Die hebben dan meer met Henk Sneevliet te maken, met waar hij voor stond. Ik was in China en daar ben ik expres de plaats van de oprichting van de Communistische Partij gaan opzoeken. Nou daar hing ie, hè, in Shanghai. Ik ben er met een tolk naar toe gegaan. Dat was heel bijzonder. Je valt van de ene verbazing in de andere. Je ziet foto's van Mao, Sun Yat-sen en dan heb je Maring (Sneevliet). Sommigen hangen daar omdat ze de grote roerganger waren, maar er hangen er dus ook die later in ongenade zijn gevallen. Dat staat er dan ook bij. Ik heb ook wel gevoel voor de reden waarom de mensen destijds kozen voor een dergelijke politieke overtuiging. Dan kan ik er voor mezelf wat mee. Ik kan moeilijk deze mensen associëren met een corrupt en een plutocratisch systeem. Ik zie dat als mensen die gewoon eerlijk voor hun overtuiging uitkwamen en bepaalde ideeën hadden, waarvan ik na een halve eeuw moet zeggen dat je die op economische gronden had moeten bijstellen'.

Er volgt een heel gesprek over het feit dat het ook een opvoedingsgegeven is waar je staat en dat je dat in de loop van de tijd voor jezelf checkt. Marion: 'Ik ben gaan onderzoeken wat linkse mensen dachten of wat marxisten dachten. Moet ik nou bij de PSP zijn of bij de PPR? Je moet goed toetsen wat je denkt: "Is dat wel waar ik voor sta?" De uitspraak: "Politici die deugen niet", dat heb ik niet. Dat vond ik niet'. Jaap: 'Nu wel?' Marion lacht. Jaap: 'Een goede politicus die deugt wel, maar het gezichtsveld in de politiek is natuurlijk volkomen veranderd. De grote kunst is om voeling met de achterban te houden en dat je signalen uit de maatschappij op een goede manier vertaalt. Dat is de rol van een politieke partij'. Het gesprek gaat door en we komen erop dat hun ouders vanuit de idealen die er waren een vertaling hebben gemaakt naar hoe ze met de kinderen zijn omgegaan. Marion vraagt aan Jaap of hij het gevoel heeft dat hij bepaalde verplichtingen heeft: 'Ze hebben zich ingezet voor iets, ze zijn er voor doodgeschoten en *zijn wij ze iets verschuldigd?*' Jaap: 'Ik vind dat we ze respect verschuldigd zijn en dat ik het toch ook een beetje aan mijn kinderen moet vertellen hoe de vork in de steel zit. Daardoor geef ik ze ook een soort besef mee. Jooske is psychologe en zij is daar zeer gevoelig voor. Daniel studeert rechten. Hij groeide op in een doktersgezin en hij kon, laat ik maar zeggen, allerlei soorten schoenen en kleding en god mag weten wat allemaal nog meer krijgen. Dan is het een hele kunst om je kind duidelijk te maken dat dat niet vanzelf spreekt. Dat dat in andere situaties heel anders kan zijn. En dat is één van mijn opvoedingsdoelen geweest. Of ik wat bereikt heb weet ik niet. Als je het vertaalt in de zin van: "Dragen wij de fakkel voort?" Dat voel ik niet zo. Maar er is wel een deel van waar. Ik voel zelf heel duidelijk compassie voor de wat zwakkere delen der natie, om het zo maar eens te zeggen. Ik heb toch het gevoel: daar moet je voor opkomen. Ik ben ontzettend tegen opportunistisch gedrag. Daar kan ik niet tegen. Dat kom ik in mijn beroepsgroep regelmatig tegen. Daar ga ik

3 Max Perthus *Henk Sneevliet revolutionair-socialist in Europa en Azië*, SUN, Nijmegen 1976.

Toespraak van Marie de Jong-Lagerwaard tijdens een herdenking op Westerveld, omstreeks 1968.
V.r.n.l.: Jo Menist, Bart Visser, Sal Santen, Hennie de Winter-van Tilborg, schoondochter Hennie de Winter-Duvaloois, Dick de Winter en Huib Riethof.

echt van over mijn nek. En ik moet ook zeggen dat ik daar niet omheen draai: dat roep ik ook'.

Marion vertelt dat ze een heel emotioneel gevoel heeft bij de groep van opa

Ab waar we het nu over hebben. Marion: 'Omdat die zo onbegrijpelijk afgestopt is. De onmenselijke kant daaraan en dat dan ook nog eens de hele joodse familie weg is: dat is heel beangstigend. Ik ben in de periode dat we op de Rosskade in Amsterdam woonden wat gaan lezen over al die jodenvervolgingen en toen heb ik ontzettend de schrik te pakken gekregen van het gas. Dan moest ik het gasfornuis aansteken en dan dacht ik: "Daar ga je dood van". Omdat ik me dat allemaal heel erg voor de geest had zitten halen'. Zij gaat verder: 'Het is zo'n onbegrijpelijke situatie waarin onze familie aan haar eind is gekomen. Dat heb ik toch behoorlijk meegekregen. Ik wil ook niet naar zo'n kamp... maar misschien zou ik er alleen willen staan en even met de mensen willen zijn. Ik denk: "Waarom wil ik me daar nog steeds zo heftig mee identificeren? Waarom haal ik het naar me toe?"'

Ik ga er heen als ik zelf sterk ben

Jullie gaan af en toe naar de herdenkingen op Westerveld. Wat is je drijfveer om te gaan?

Jaap: 'Dat is een persoonlijke uiting van respect. Ik voel dat ook als ik daar sta. Het heeft niets te maken met de mensen die om me heen staan. Het heeft gewoon te maken met "daar even wezen". Ik wil er gelijk bij zeggen dat ik er nooit zo fanatiek in ben geweest. Ik ken een paar mensen die je daar tegenkomt, maar voor mij heeft het geen reünie-karakter. Ik zou het wel grappig vinden om daar leeftijdsgenoten te spreken over dit stuk uit hun voorgeschiedenis en hoe dat bij hen is aangekomen. Je komt wel eens iemand tegen waarmee je dan een gesprekje hebt, maar daarvoor is, denk ik, de afstand toch te groot. Het hangt er dan vanaf naast wie je loopt of staat'.

Ik realiseer me dat ik met jou ook nooit heb gepraat. Een volgende keer zal dat nu anders zijn.

Jaap: 'Dat geldt voor mij ook' (We lachen alledrie).

Marion ervaart 13 april weer heel anders. Marion: '13 april is altijd een vervelende nare dag. Meestal bellen Ellie en ik met elkaar en zeggen er iets over. Ik moet je zeggen dat ik weinig op Westerveld ben geweest: zo eens in de drie, vier jaar. En dat heeft wel een beetje te maken met hoe ik me dan voel. Dan ben ik melanco-

liek en zwaar op de hand en als ik er heen ga... daar sta je in de kou. Je staat daar zo ontzettend kwetsbaar met een handjevol mensen. Daar moet ik een beetje sterk voor zijn. Dat vind ik heel lastig. Ik ga er dus heen als ik zelf sterk ben. Maar ik ga er ook heen als vervangster van Ellie, als zij bijvoorbeeld in Frankrijk is. Ik voel me niet echt verbonden met de groep daar. Ik sta gewoon mijn eigen gedachten te hebben en ik ben daar ook - voor zover mogelijk - bij. Maar de mensen die ik daar zie, zijn flinker allemaal. Het zijn echt sterke mensen, denk ik dan. Zo loop ik daar zo'n beetje naast. Het is mijn eigen gevoel, maar het heeft te maken met dat het allemaal van die oude volhouders zijn. Het heeft ook te maken met mijn eigen ontwikkelde idee dat je heel sterk moet zijn. Dat is zo'n beetje het moment van de waarheid'.

Ik merk vaak, en zeker bij families die een geschiedenis met de oorlog hebben en waar veel gebeurd is, dat er een soort familiegeheim is. Iets wat je niet zo gauw aan anderen zou zeggen. Iets waar je met elkaar maar een half woord voor nodig hebt. Hebben jullie ook zoiets? Was er een taboe?

Jaap: 'Ik kan alleen maar zeggen dat heel lang deze historie bedekt is geweest. Om allerlei redenen niet openlijk besproken is in ons gezin. Dat heb ik wel een tijdje zo gevoeld. Je wist dat er een historie was en dat er iets gebeurd was, maar hoe het allemaal precies zat: dat wist je niet'. Marion: 'En dat het te erg was om zomaar eens even over te gaan zitten praten. De andere grootouders hebben we gekend en dan ging je wel vragen: "Hoe deden jullie dit en hoe ging dat?" Ik vond het altijd interessant als ze vertelden hoe ze het vroeger deden, maar dat gingen we niet aan Ellie vragen. Ik vind het nog steeds lastig als de oorlog ter sprake komt, of het nou over het verzet, hun politieke overtuiging of over het joods-zijn gaat. Dan vind ik het lastig om op een voor mij goede manier vlot te vertellen hoe het zit. Dat is te ingewikkeld en je denkt: "Ze snappen het toch niet". Of je moet er zo lang over praten en het uitleggen. Op een gegeven moment ben ik een davidsterretje gaan dragen, omdat ik dacht: "Ik wil gewoon een stukje van mijn familie". Anderen dragen een medaillonnetje - een stuk van de familie is weg - ik draag een herinneringetje. Maar ik vond het ook belangrijk voor de klas, als we het hadden over politiek verzet, dan was ik geëmotioneerder dan ik mocht zijn. En als het leerlingen dan opviel zeiden ze: "Hé, jij draagt een jodensterretje: ben jij joods?" Dan kan je makkelijker praten, het is een toegang. Dan waren ze ook geïnteresseerd en dan gingen ze ook op een andere manier luisteren'.

Marion vraagt aan Jaap of hij het wel eens met vrienden over opa Ab heeft gehad. Jaap: 'Ik heb het verhaal wel eens verteld. In gewoon Nederlands hoe het zat. Ik heb daar niet speciaal moeite mee, maar het is natuurlijk toch zo dat het verhaal veel uitgebreider is dan dat kleine stukje dat je memoreert. Ik heb wel, maar dat is meer van nu, een drang om meer te weten. Eerlijk gezegd geldt dat ook ten aanzien van mijn ouders. Dus meer over hun jeugd, over wat ze allemaal meemaakten en wat moeilijke tijden waren. En dan op gelijkwaardige basis als volwassenen, niet zozeer als ouders ten opzichte van kinderen. Dan deel je beiden een stukje levenservaring. Dat is een verlangen...'

Dat doe je nu ook?

Jaap: 'Nou, dat mag nog wel wat meer...'

Ellen Santen

Zou ik zo kunnen zijn?

Esther, Bart en Michiel zijn de kinderen van Piet en Pien Visser-Menist. Zij zijn tijdens het interview respectievelijk 32, 37 en 38 jaar oud. Marion, de dochter van Ellie en Rob Haije-Menist is ook bij dit gesprek. Zij logeert bij Esther, omdat zij vandaag naar het IISG (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) is geweest voor inzage in het archief van Stan Poppe, die zij enige jaren geleden heeft geïnterviewd over zijn leven.

Als ik om zes uur aankom, is Esther net thuis uit haar werk. Zij is adviseur bij een arbo-dienst en heeft net als haar broer Bart bewegingswetenschappen gestudeerd. Esther is zwanger van haar eerste kind dat in september verwacht wordt. Zij heeft ons uitgenodigd om te komen eten en om dan tegelijkertijd het interview af te nemen. Marion helpt haar met koken en ze loopt rond alsof het haar eigen huis is. Het is gezellig en we praten meteen honderduit. Esther woont samen met Paul in Haarlem. Daarvoor woonden zij op het vertrouwde adres in de Oude IJselstraat in Amsterdam, waar oma Jo, Pien en Ellie in de oorlog bij de familie Smitskamp woonden. De huiskamer heeft een erker en is heel licht met openslaande deuren naar de tuin. Er staan veel boeken in de boekenkast en het valt mij op dat er van bepaalde schrijvers complete collecties zijn. Zo zie ik ook de boeken van mijn vader Sal Santen op een rij staan. Esther vertelt mij dat ze van complete verzamelingen houdt. Als we aan tafel gaan is Bart er inmiddels ook. Michiel schuift later aan. Het is voor mij even uitzoeken hoe ik het doe. Eten, interviewen, bandrecorder bedienen en tegelijkertijd aantekeningen maken.

Ze hebben hun best voor ons gedaan

Als voorbereiding heb ik nog wat informatie over jullie grootvader Ab Menist gelezen. Ik moet zeggen dat ik onder de indruk was, bijna plaatsvervangend trots voor jullie, omdat je zo'n grootvader hebt gehad. Helaas hebben jullie hem niet persoonlijk gekend. Zijn er herinneringen levend gehouden door je oma of je moeder?

Marion: 'Trots is wel een trefwoord. Ik heb het gevoel dat het iemand was waar we heel trots op moesten en mochten zijn. En wat hij in alle details allemaal gedaan had, was misschien niet

De kinderen van Pien Visser-Menist. V.l.n.r.: Bart, Esther (met dochter Eva) en Michiel Visser.

eens duidelijk, maar omdat het iemand was die dapper was in de meest aardige zin. Niet heroïsch, maar een dapper mens’.

Bart: ‘Ja zeker, maar ik ging ook wel vergelijken en dacht dan bij mezelf: “Zou ik zo kunnen zijn? Zou ik zoveel karakter hebben?” Ik denk dat heel veel samenhangt met de omstandigheden waarin je verkeert. Het is nu, denk ik, heel anders om je idealen te hebben en om daar iets mee te doen dan in die tijd. En de consequenties die daaraan verbonden zijn’.

Esther: ‘Het speelt wel een beetje mee. Ik kan me nog wel herinneren dat op de middelbare school een Hindoestaans vriendinnetje op een bepaalde manier werd uitgescholden en dat ik toen voor haar ben opgekomen. Waar dat dan precies vandaan komt? Toch waarschijnlijk wel van dat gevoel van rechtvaardigheid, en tegen racisme, dat je van huis uit hebt meegekregen’.

Marion: ‘Dat schept in ieder geval voor mij wel een beeld van verplichtingen. De verhalen dat hij een bijzonder mens was geweest en dat het een heel groot verdriet voor de familie was, maakte dat er bij mij iets doordruppelde van: ze hebben hun best voor ons gedaan. Ellie of oma hebben nooit van hun leven gezegd dat wij verplichtingen hadden, maar zo heb ik het in mijn kindertaal vertaald. Als ik wel eens denk: “Wat is het leven shit”, dan denk ik tegelijkertijd: “Dat kan je niet doen, want opa Ab heeft juist zijn best gedaan voor ons”.’

Heb je het als opdracht ervaren?

Marion: ‘Ik ben op mijn achttiende jaar rechten gaan studeren, want ik wou recht in de samenleving gaan brengen. Na een jaar kwam ik er achter dat die studie niets met mensen te maken had en ik ben er mee gestopt. Toen ben ik me met eigentijdse geschiedenis, met als hoofdvak politicologie en politieke partijvorming, gaan bezighouden. Ik vond het fantastisch om daarover te lezen en om me daarin echt te verdiepen: wat beroerde hen, wat bewoog ze? Ook met lesgeven later was het voor mij een belangrijk aangrijpingspunt om dingen uit te leggen. Dan had ik het verder niet over mijn grootvader, maar zo voelde het dan wel’.

Esther: ‘Ik heb nooit zo erg meegekregen wat precies de idealen waren. De inhoudelijke kant heb ik misschien wel meegekregen, maar dat is dan niet blijven hangen. In ieder geval niet iets waar ik zelf wat mee gedaan heb. Ik ben veel meer gaan lezen over wat er in de oorlog met de joden is gebeurd, niet zozeer over de mensen die opkwamen voor bepaalde zaken’.

Het valt me op dat je een davidster aan een kettinkje draagt.

Esther: ‘Ja, het is een soort verbondenheid daarmee voelen. Terwijl het verhaal van Ab juist is dat hij zich daarvan had losgeweekt. Pien heeft me wel het een en ander verteld. Het waren herinneringen van een klein meisje dat over de vloer kwam bij haar grootouders, want het was niet zo dat ze helemaal geen contact meer hadden. Ik weet dat Pien een zilveren bekertje van neefje Ido heeft. Hij heeft net als opa en oma en de ooms en tantes de oorlog niet overleefd’.

Michiel is inmiddels binnengekomen en krijgt een bord soep. We eten en praten tegelijkertijd. Hij zegt: ‘Het gevoel van trots is meteen wat ik wel herken. Hij is toch altijd het symbool van iemand met een bepaald karakter. Ik ga wel vaak naar de herdenkingsbijeenkomsten op Westerveld. Dat is vanuit een bepaald respect. En dat heb ik voor de hele groep. Het zijn allemaal onbekende mensen voor me’.

Bij oma kregen we dat bestek

Heb je veel over je opa gehoord of ben je zelf op zoek gegaan naar informatie?

Bart: 'Ik heb goede herinneringen aan mijn kopjes thee bij oma Jo. Het verhaal over de geheelonthouders kwam altijd terug. Dat was vaste prik. Ze heeft opa daar ook ontmoet. En dat er opeens huiszoeking was, dat anderen in moeilijke situaties zaten en dat er risico's waren op uitlekken en de angst daarvoor. Ik ben niet uitgebreid gaan zoeken naar informatie, maar er heeft ooit iemand een scriptie geschreven over het leven van Ab Menist. Die heb ik wel gelezen en daar staan vrij veel details in. Sommige dingen daarin maken een grote indruk, bijvoorbeeld dat geweld aan de orde van de dag was. Ik ben iemand die over heel veel dingen veel wil weten, maar dan snel weer de aandacht ervoor verliest. Op een zeker moment wou ik weten wie Trotski was, die een tijd lang toch de held is geweest en op een gegeven moment weer held af was. Maar dan ben ik op een zijspoor beland. Het is natuurlijk ingegeven doordat ik weet dat hij voor die groep en voor opa zo belangrijk was'.

Esther: 'Ik ben met oma naar het Joods Historisch Museum geweest, omdat daar een tentoonstelling van Meijer Bleekrode was. Daar kreeg ik dan weer informatie over, al ging het dan niet rechtstreeks over opa Ab. Verder heb ik een heel leuk beeld van mijn opa die ik nooit gekend heb. Bij ons thuis stonden twee foto's. De ene foto was een portret van hem en op de andere foto stond hij, dacht ik, te vissen met een hengel, met allemaal mensen om hem heen. Toen ik al in de twintig was, kwam ik erachter dat hij met een vuist omhoog mensen in een jeugdkamp van de LJG (Leninistische Jeugd Garde) in Beekbergen staat toe te spreken. Ik heb altijd het beeld gezien... en dacht dat hij een hengel aan het klaarmaken was'. Bart: 'Je ziet wel dat andere mensen die op die foto staan, erg geïnteresseerd staan te luisteren. Het levend houden van het beeld gaat nog wel door. Toen Roos, de dochter van Michiel, nog maar net kon praten had ze het al over "Appie", bij wijze van spreken'. Esther: 'Oma heeft hem altijd benoemd als "opa". Bart: 'Bij het eten bijvoorbeeld, dat was niet zomaar bestek dat ergens vandaan kwam: dat was zijn bestek. Als we bij oma aten, kregen wij dat bestek'.

Ab Menist spreekt op een kamp van de LJG in Beekbergen.

Marion: 'Hij was in de familiekring nog heel levendig aanwezig als vader van Ellie en Pien. Hij had echt wel zijn plekje'.

Marion: 'Wat mij ook altijd heel erg heeft aangesproken: hij is metselaar geweest, hij was een arbeider. Hij wou ook echt temidden van de arbeiders zijn. Volgens Ellie en Pien - tenminste zo heb ik het opgepikt - stond hij er heel erg tussenin en was hij heel erg makkelijk benaderbaar. Hij sprak ook hun taal. Dat vond ik fantastisch, want in ons gezin werd heel veel gepraat en allemaal door elkaar en we houden het heel concreet. Ik heb de indruk dat hij ook iemand was die heel attent aandacht had, goed luisterde en dan die taal sprak. Ik wou dat ik dat ook kon. Oma vertelde me dat soort dingen'. Bart: 'De trots die zij voelde was ook wel duidelijk'. Michiel komt ter illustratie met een verhaal dat oma hem vertelde: 'Bij oma en opa kwam op een gegeven moment een ateliermeisje, dat door haar baas werd uitgebuit. Haar baas was een jood, wat veel voorkwam in de textiel. Zij kwam bespreken wat ze er tegen zou kunnen doen en ze sprak over haar werkgever als "die rot jood". Ab luisterde rustig naar haar en toen zij weg was bleek dat oma zich er vreselijk aan geërgerd had. Ze zei tegen opa: "Waarom heb je daar niks over gezegd, het was toch beledigend". Zijn antwoord was: "Het gaat niet om de joden. Het gaat over de werkgever die aangepakt moet worden".'

Marion: 'Ellie heeft me verteld dat Ab er geen voorstander van was dat ze automatisch naar de jeugdorganisatie ging van hun club, omdat hij het belangrijk vond dat ze zelf zou kiezen. Ze mocht wel, maar niet alleen maar opvoeden in één bepaalde richting'.

Michiel: 'Als je vraagt: "Waar ben je naar op zoek geweest?" ... Naar het stukje van zijn joodse achtergrond. Daar heb ik voor mezelf meer iets mee. Terwijl hij dat juist achter zich had afgesloten'. Esther heeft zich meer verdiept in de geschiedenis van de jodenvervolging, terwijl het bij Michiel meer zit in de inhoudelijke kant van het joods zijn. Hij draagt een mezoeza¹ met daarop een davidster aan een kettinkje. Michiel: 'Ik ben er op de één of andere manier ook mee geconfronteerd. Op de middelbare school kwamen klasgenoten uit joodse gezinnen en ik was er in geïnteresseerd. Ik heb ook wel joodse boeken gekregen en gelezen. Met boeken van Sal heb ik nog eindexamen gedaan. Later in mijn relatie met Helen kwam ik in een echt joods milieu terecht: haar vader zat in de textiel. Ook in mijn werk ben ik in dat wereldje terecht gekomen, in de handelswereld'. Michiel doet in kleding en staat daarmee op verschillende markten.

Ben je nog op zoek gegaan naar de Menist-familie?

Michiel: 'Er was alleen nog Louis, de enige broer van de vader van mijn moeder, die de oorlog overleefd heeft. Het is voor mij heel raar om over opa Ab te praten. Vandaar dat ik het heb over de vader van mijn moeder. Met Louis heb ik nog wel contact gehad en zeker toen hij ouder werd en ook ziek was. Dat contact was leuk. Soms kregen we een voetbal van hem. Hij zat ook in het wereldje van de textiel. Net als mijn schoonvader was hij bij de firma De Vries Van Buuren vertegenwoordiger in textiel: lakens, kleden, tafellakens en dat soort dingen. Oom Louis en tante Ju waren volgens mij niet vroom joods, maar ze hadden nog wel wat joodse

¹ Mezoëza: fragment uit het Oude Testament, op een rolletje perkament geschreven en in een langwerpige buisje aan de deurpost bevestigd, bij vrome joden.

gebruiken. De joodse feestdagen zoals de Seideravond en Chanoeka werden gevierd. Hij was ook echt een joodse vader’.

Had je het daar wel eens over met je oma Jo?

Michiel: ‘Een paar geijkte dingen kwamen altijd terug. Dat Pien bij haar opa op vrijdagavond het licht aan mocht doen. En als ik tegen oma zei: “Mag ik even naar de w.c.?”’, dan zei ze altijd: “Pies u maar” en dan vertelde ze dat de opa van Pien dat altijd op z’n jiddisch zei als ze moest plassen. Hij zei dan: “Piez u maar”.’

Je houdt je mond niet

Wat heb je doorgekregen op de één of andere manier?

Bart: ‘Dat je iets goeds moet doen met je leven, omdat anderen daar afhankelijk van zijn. Het eerste wat ik deed - toen ik ging werken - was lid worden van de vakbond. Nu denk ik: “Waar komt dat eigenlijk vandaan?” Dan ga je kijken hoe het zit met de medezeggenschap in de organisatie en ik was nog geen jaar in dienst of ik zat al in de faculteitsraad. Dat vind je belangrijk en het kost alleen maar tijd. Je houdt je mond niet. Dat geldt voor ons alledrie.

Ik ben niet iemand van de harde actie, maar als ik dan lees dat Ab vooral diplomatieke kracht had... dan denk ik ook wel aan mezelf’.

Michiel: ‘Ik heb veel joodse collega’s en we zitten wel vaak te praten over wat mensen doen in ellendige situaties, of ze hun leven daarvoor in de waagschaal stellen. Je kunt dat doen door je politiek heel sterk te maken of door te zeggen: “Ik zou dat op een bescheiden manier doen”. Maar minstens zo gevaarlijk. Door in de oorlog bijvoorbeeld joden in huis te nemen. Op hoeveel mensen kun je dan vertrouwen? Bij wie zou je kunnen aankloppen? Je kunt heel lang sterk blijven en met elkaar het onderspit delven en uiteindelijk daar samen staan. Dat gaat natuurlijk weer heel ver. Toch kun je niet zeggen - dat is met allerlei dingen van het leven ook zo - hoe ver je zelf zou gaan. Je weet niet hoever je gaat. Je gaat misschien wel steeds verder en je wordt misschien wel verder gedreven’. Marion: ‘Het gaat over politieke moed in oorlogstijd. Ook in het klein door anderen onderdak te verlenen’. Michiel: ‘Het is nu geen oorlogstijd, maar ik denk dat ik het wel zou doen. Ik ben zelf ook een eigenwijze donder. Op vergaderingen van de markt zeg ik het ook als ik het er niet mee eens ben. Je krijgt dan een aantal mensen achter je aan en uiteindelijk ben je de klos en dan hang je voor een aantal dingen’. Esther herkent het en zegt: ‘Dat overkomt mij ook’. Marion voegt er aan toe dat zij veel minder zelfvertrouwen heeft: ‘Als ik dat zo las en hoorde dan dacht ik: “Dan kan ik het dus nooit goed doen”. Ik kan zo reusachtig bang zijn, terwijl ik wel vind dat het moet’. Michiel zegt dat hij nooit geprobeerd heeft om zich aan Ab te spiegelen. Bart vindt het een hypothetische vraag.

Die hele 4 mei hing in de lucht

We hebben allemaal met herdenkingen te maken. Het is een belangrijk onderdeel, omdat je het toch door je geschiedenis vaak anders beleeft dan anderen. Kun je er iets over zeggen?

Bart: ‘Toen ik klein was, was oma altijd bij ons op 4 mei. De televisie stond dan aan. Je zag de heide en de klokken die luidden. Maar wat ik nog beter voor me zie, is de strakke blik van oma en van Pien. Wat ik me ervan herinner is, dat ik dan

toch een beetje buitenstaander was en alles observeerde. Ik zag gewoon wat daar gebeurde en we waren helemaal afgesloten en star aan het staren. Die hele 4 mei hing in de lucht, zeg maar: een zware druk van het plafond was er dan. Toen ik wat ouder was, gingen we af en toe wel naar de Dam en dat heb ik later ook wel gedaan. Het is dan uit de sfeer gehaald van “niks doen” en je was tussen de mensen’. Michiel kan zich wel aansluiten bij hoe Bart het ervaren heeft. Hij voegt er nog aan toe dat oma, toen ze jonger was, altijd ging staan. Later kon ze dat niet meer. Michiel: ‘Die spanning was zo groot. Alles eromheen werd een irritatie’. Nu geeft hij sporttrainingen en houdt hij rekening met dat soort herdenkingsmomenten, ondanks het feit dat niet iedereen er begrip voor heeft. Hij hangt op 4 mei de vlag halfstok en op 5 mei hangt hij hem ook uit. Michiel: ‘Op die manier probeer ik mijn dochter van elf ook bewust iets mee te geven. En dan niet zozeer omdat zij van haar moeders kant heel erg geconfronteerd wordt met het joods-zijn, maar ook omdat er meer ellende is op de wereld. Dat er meer oorlog is en dat het niet alleen over jezelf gaat’.

Esther: ‘Ik herinner me dat ik bij de twee minuten stilte altijd bezig was om op oma en Pien te letten. Nu is dat anders. Maar als ik er ècht over nadenk is dat meer op andere momenten in het jaar, als daar een aanleiding toe is. Als je een bepaald boek leest bijvoorbeeld. Ik heb er heel erg aan moeten wennen dat Paul, mijn partner, jarig is op 4 mei. Er is natuurlijk altijd plaats voor de herdenking, maar daarna is er verjaardag’.

Marion herkent iets van de spanning en ze weet ook nog dat oma dan ging staan. Zij vindt ook dat dat moet: het is een plechtig moment. Als zij ’s avonds les moest geven aan volwassenen dan lag haar les plat. Zij verwoordt het zo: ‘Bij de twee minuten stilte sta ik ook, dan ga ik naar buiten, want ik wil de vogeltjes horen fluiten. Ik denk dan aan de mensen die in de gevangenis zitten of weet ik wat. Die hebben dat wel kunnen horen, hoop ik. Het is net of je iets deelt met de mensen die niets hebben... niets meer hadden. Ik ben helemaal geconditioneerd als ik daarna het *Wilhelmus* hoor; dan wil ik altijd de knop omdraaien. Dan denk ik: “Hè, moet dat nou?”.’ Zij steekt ook de vlag uit op 4 en 5 mei, maar ze heeft de knop van de vlaggenstok rood geverfd.

Ga je op 13 april wel eens naar Westerveld? Hoe ervaar je het als je gaat?

Bart gaat zelden. Hij was er voor het laatst bij een grote bijeenkomst in 1992. Bart: ‘Het is niet iets waar ik van houd. Het gaat ook niet helemaal aan mij voorbij, maar ik voel me niet altijd geroepen. Ik bekijk de dingen dan ook een beetje op een afstand. Spreken over “de kameraden” en zo, dat staat te ver van mij af. Ik voel me er dan niet thuis’.

Esther gaat juist heel vaak. Esther: ‘Het hoort er gewoon bij. Er moeten altijd mensen bloemen dragen en ik weet inmiddels hoe je dat ingewikkelde bloemstuk moet vasthouden en hoe je het bij het monument op zo’n schaal legt. Ik had met Marie de Jong-Lagerwaard altijd wel contact. Dat ze eventjes iets vroeg of iets wilde horen. Het moment daar en het “denken aan” is zo’n beetje hetzelfde als bij 4 mei. Je houdt je bijna meer bezig met de mensen die daar staan en die daar iets hebben of voelen of iets vertellen en minder met het eigen verhaal. En dan die namen, iedere keer kijk ik weer naar het monument en het grootste deel van de namen zegt me dus niets. Ik heb de boeken die erover gaan ook selectief gelezen. Ik weet een heleboel over Sneevliet en Menist. Van die anderen weet ik niet veel’.

Voor Marion is 13 april altijd een nare dag. Michiel vindt dat 13 april een dag is waar je duidelijk rekening mee moet houden, maar hij heeft zich nooit verplicht gevoeld. Michiel: 'Er is bij ons thuis nooit gezegd: "Je moet". Op een gegeven moment kom je zelf wel met je nieuwsgierigheid. Je hebt dan dat gevoel van trots dat je direct met mensen wilt delen. Hoewel dat juist iets is wat me elke keer achteraf weer wat tegenvalt. Vaak is het zo: de mensen komen bij elkaar en ik blijf er buiten. Ik ga dan ook mee koffie drinken, maar de mensen lopen mij voorbij. Iedere keer doet Pien haar best om mij aan ze voor te stellen... Ikzelf ken al die mensen wel. Ik weet inmiddels zo ongeveer wie er komen. Het is wel jammer, je zou iets gemeenschappelijks moeten hebben. Bij de vijftigjarige herdenking werd *De Internationale* gezongen. Toen dacht ik dat ik heel ergens anders terecht was gekomen. Ik kan zelf niet gaan staan en dan *De Internationale* zingen. Dat kan ik niet en dat gevoel heb ik ook niet'.

Het is moeilijk uit te leggen

Kon je spreken van een 'familiegeheim'?

Bart benoemt het niet zozeer als 'geheim', maar wel dat je je bewust was van het feit dat het thuis soms anders toeging dan bij anderen. Michiel wil hierbij terugkomen op 'dat joodse gevoel'. Hij zegt: 'Je kan wel zeggen "gefusilleerd in 1942", maar het hoe en waarom is voor het grootste gedeelte van de buitenwereld niet makkelijk te vatten. Er is zoveel uit te leggen, voordat mensen weten waar je het over hebt: het wordt ze dan te ingewikkeld en dat is hun interesse niet. Zeker niet als je het over het politieke gedeelte gaat hebben. Dan zijn er een hoop mensen die niet die politieke richting hebben. Dat maakt het niet makkelijker om erover te praten. Je weet voor jezelf: het was oorlog en het feit dat hij joods was, zal het niet makkelijker voor hem gemaakt hebben. Maar daarnaast: hij werd dubbel gezocht. Wat Pien ook altijd tegen ons zei: "Zodra de vliegtuigen over Rotterdam vlogen, waren de eerste woorden van Ab: 'Nu wordt het tijd voor mij om te gaan'." Dat kun je vertellen, maar daarna wordt het een lastig verhaal'.

Marion valt hem bij en zegt dat het ook niet uit te leggen is: 'Je gaat het niet als een soort wild-west verhaal vertellen, want in die sfeer wordt het al gauw getrokken. Daar ben ik wars van. Ik vind het weer wel plezierig om erover te praten, maar dan in een heel intieme sfeer'. Michiel beaamt dit ten volle. Marion vertelt dat toen zij in Friesland kwamen wonen er leeftijdsgenootjes en klasgenootjes waren die met spannende verhalen kwamen over de oorlog. Over een opa die met een pistool onder een takkenbos had gezeten en dan dacht zij: 'Waar hebben ze het over?' 'Dat was een heel ander verhaal, want mijn opa had een bevriend staatshoofd beledigd en als dienstweigeraar had hij ook in de bak gezeten'. Marion: 'Het was makkelijker om te zeggen: "Hij was joods".'

Esther heeft dezelfde ervaring met een collega die zich er maar half voor interesseert en dan haar conclusies al getrokken heeft voor je uitverteld bent. 'Het heeft jaren geduurd voordat zij doorhad dat hij niet omgekomen is omdat hij joods was, maar dat hij gefusilleerd werd vanwege zijn verzet en dat hij daarbij toevallig ook nog eens joods was'.

Het openen van die straat

Is er nog iets belangrijks dat onvermeld is gebleven?

Michiel vertelt dat hij samen met oma een straat heeft mogen openen in Rotterdam Hoogvliet. Hij zal een jaar of acht geweest zijn. Michiel: 'Het was een spectaculaire actie. Dat weet ik nog wel. Het voelde wel stoer. In Rotterdam gingen we met een bus. Ik weet nog wel dat we daar waren en dat bij de onthulling van het straatnaambordje een doek werd weggehaald. Het was op zich een heel feest. Het moment dat ik daar samen met oma was, kan ik me nog heel goed herinneren. Ik zie het plaatje nog zo voor me. Wat er verder gezegd is, weet ik niet meer, maar het was een hele belevenis'. Hij gaat verder: 'Pien is er vorig jaar nog een keer naar toe gegaan. Ze kon de straat niet meteen vinden en toen ze aan een man naar de *Ab Meniststraat* vroeg, sprak hij zijn naam volledig verbasterd uit. "Oh, de Abee Meenusstraat?" of iets dergelijks. Dat was wel schokkend'.

Als ik vraag of er nog meer van die tastbare herinneringen zijn, begint Bart over het bestek dat Michiel heeft. Michiel zegt dan dat hij het niet ter sprake wilde brengen, omdat hij dacht dat het gevoelig lag dat hij het nu heeft. Michiel: 'Ik heb nooit gezegd dat ik er recht op heb. Er was een periode dat ik veel bij oma kwam en dan bleef ik ook bij haar eten. Op een gegeven moment heb ik gezegd, dat ik het leuk vond om met dat bestek te eten. Daarna kreeg ik het ook altijd trouw. Als ik kwam dan lag het er gewoon. Ook als ik een periode niet geweest was. Achteraf hoorde ik, dat ze dat bij alle kleinkinderen deed. Toen mij later werd gevraagd of er bij de spullen van oma iets was, wat ik graag zou willen hebben, heb ik het bestek genoemd. Voor mezelf heb ik er iets tastbaars mee. Uiteindelijk heb ik de vorken van oma gekregen. Die zijn helemaal schuin afgesleten, omdat ze er waarschijnlijk vaak langs sneed met het vlees. Als ik eet, bewaar ik mijn vlees altijd tot het laatst. Nou schijnt het verhaal te gaan dat opa Ab dat ook al deed. En ik moet je zeggen: Ik vind het nog steeds leuk als ik het bestek heb liggen. Het mes was er niet meer en ik heb zelf wat moeite moeten doen om er een beetje knap mes bij te vinden. En dat is gelukt. Ik vind dat wel leuk en ik eet er ook mee'.

We zitten nog wat na te praten over het gesprek dat we gevoerd hebben. Esther zegt: 'Dit hebben we nooit eerder gedaan'. En Marion: 'Het doet iets leuks met ons'. Bart en Michiel bevestigen dit.

Onthulling van het straatnaambordje van de Ab Meniststraat in Rotterdam-Hoogvliet door Jo Menist-Raapis (l) en kleinzoon Michiel Visser (r).

Wonden

Herdenken op Westerveld

herdenken

*voor 't hek van Westerveld
verzamelen de laatste vrienden*

*een kleine hechte groep
van oud geworden strijders
gaat langzaam 't pad tussen de graven
naar het teken
dat zij voor hun doden bouwden*

*een simpele rood-stenen muur
in wit marmer staan tien namen.*

*staand tussen rode tulpen
zegt een vrouw een vers uit vroeger dagen
... 'lichtend voorbeeld'...'heldendood'...
het is wat kil
voor enkelen gaat de stem verloren*

*een vriend gedenkt de zin van 't offer
voor vrijheid van volken gebracht,
hij heft zijn hand en wijst
naar vrijheidsstrijd hier ver vandaan...*

dan is 't voorbij.

*met hun herinneringen
schuifelen ze weg van 't graf*

dat eenzaam achterblijft...

Andries Dolleman, 13 april 1976

Marion Beekma en Ellen Santen

The courage to stand alone

Karen, Bart en Ellen zijn de kleinkinderen van Mien Sneevliet. Zij zijn respectievelijk 50, 55 en 60 jaar oud. Karen is beeldend kunstenaar, Bart is psychotherapeut en Ellen heeft als leidinggevende in de volwasseneneducatie gewerkt. Sinds een jaar is zij vervroegd met pensioen. Hun ouders zijn Bep, de dochter van Mien, en Sal Santen. Zij leven niet meer. Hoewel Henk geen 'echte' grootvader was, is bij hen thuis de persoonlijke en politieke herinnering aan hem altijd heel levend gehouden. Oma Mien stond heel dicht bij hun gezin na de oorlog. Omdat Ellen zelf betrokkene is, heeft Marion Beekma dit interview afgenomen. Zij stelde de vragen en leidde het gesprek. De letterlijke tekst is door Ellen verwerkt tot dit verhaal.

Het is zaterdagmorgen. Het gesprek vindt plaats in het huis van Ellen en Bob, haar partner, in het hartje van Amsterdam, in de Nieuwmarktbuurt. Iedereen druppelt uit verschillende windstreken binnen. Bart komt uit Breda en Marion uit Leeuwarden. Karen woont in de buurt. Bob zorgt voor de inwendige mens. Er is koffie en later zijn er broodjes voor de lunch.

Geen vooroordelen

Marion: Het was voor mij een verrassende ervaring om aan de andere gesprekken deel te nemen en iedereen voelde zich daar wel goed onder. Ik hoop dat jullie iets dergelijks mogen meemaken. Jullie zitten hier als drie (stief)kleinkinderen van Henk Sneevliet en ik ben nieuws-

gierig naar jullie ervaringen. Hebben jullie als kleinkinderen van Mien daar speciale herinneringen aan? Als ik kijk naar de jaartallen, dan zie ik dat Ellen twee jaar op de aardbodem heeft rondgelopen terwijl Henk er nog was.

Bart: 'Ik sta er nooit zo bij stil, maar vanmorgen toen ik opstond bedacht ik dat we een fotootje van oom Henk en Bep, onze moeder, in de boekenkast hebben staan. Iedere dag gaat mijn oog daar wel langs en het is een fotootje dat heel goed aanvoelt. Het is een kind en een stiefvader, maar op dat fotootje kun je zien dat oom Henk echt als een soort vader voor mijn moeder heel veel betekend heeft. En zo voelde ik dat ook van mijn moeder als ze over oma en oom Henk praatte. Zo praat-

Het fotootje van Henk Sneevliet en Bep Blaauw uit 1932, dat bij Bart Santen in de boekenkast staat.

te Sal er ook over. Ik heb ontzettend veel van mijn grootmoeder gehouden en ik wist gewoon hoe ontzettend veel zij van Henk hield. Dat is wat het meest indruk op me maakte. Ook die andere dingen natuurlijk wel. Ik denk ook dat dat heel veel raakvlakken heeft met hoe ik ben. Het beeld dat je van hem hebt, is dat hij een heel gevoelsmatig mens was. Een emotioneel en ook wel ingewikkeld mens, een heel menselijk mens. Oma zei wel: “Alles gaat door hem heen”. Ik heb een boek in de kast van een Chinese dissident en dat heeft me heel diep geraakt. De titel is *The courage to stand alone*.¹ Oom Henk en zijn groep hadden “the courage” om de dingen te doen, waarvan je voelt dat je ze wilt en moet doen, ook al sta je daar bijna helemaal alleen voor tegen een enorme overmacht. En ik geloof dat wij dat soort dingen ook sterk hebben meegekregen. Dat je de dingen waar je echt voor wilt gaan dóet, ook al ben je dan helemaal buiten de mainstream’.

Karen herkent het heel sterk. Karen: ‘Dat heb ik van mijn oma die drie jaar in Ravensbrück heeft doorgebracht en die daar, ondanks dat grote verdriet, de moed heeft gehad om door te vechten en ook om andere mensen daar weer te steunen. Ik denk dat dat ook komt door de moedige manier van leven van hen, zowel voor als tijdens de oorlog. En dat krijg je mee als kind. Ook ik hield ontzettend veel van mijn oma en ik was een beetje het kleintje, omdat ik de jongste was. Toen ze bij ons in de buurt woonde, in het A.H. Gerhard-huis, ging ik op de fiets naar haar toe en dan ging ik met een vriendinnetje een flesje cola halen of ik sliep een nachtje bij haar. Ze had weer een heel sociaal leven opgebouwd en dat was ook haar kracht, denk ik, dat zij zo ontzettend diep menselijk was. Dat voelde je bij alles, bijvoorbeeld de manier waarop ze de dingen beschouwde dwars door godsdiensten en klassenverschillen heen. En dat liet ze mij ook zien. Ik vertelde haar een keer dat er een jehova-getuige bij ons aan de deur was geweest en dat ik ook een vriendinnetje had dat jehova-getuige was. Wij spraken daar op een bepaalde manier over en toen zei ze dat zij in het concentratiekamp tot de moedigste mensen hoorden. Ze vertelde er nog bij dat ze ook altijd kleren geeft aan het Leger des Heils. Bij ons thuis kon dat niet, bij oma dus wel. Van haar leerde ik geen vooroordelen te hebben. Ze was ook heel duidelijk en vaak met de leiding van het

Mien Sneevliet-Draaijer, de eerste zomer na haar terugkomst uit Ravensbrück, met haar kleindochter Ellen Santen, Zandvoort, 1946.

* Lieve eigen jongens
 Ik was van vrijdag was weer een
 heerlijkheid zoals altijd. Ik maak
 me eiken morgen als ik hoor veel
 krijg want die kaer kunnen jullie
 doch hoor gret zelf gebruiken.
 Vrijdag is voor mij een feestdag
 alleen al om dat ik dan spelen
 krijg die door jouw handen zijn
 gegaan miske. 3 maanden zag
 ik jullie al niet, maar er komt
 toch wel eens een eind he!
 Hoe nu maar wat werk in de
 nach misken vast een mal gretje
 voor het leide of miske als je het
 geknipt hebt. Die vitamine is erg
 lekker en heel lang doe je daarmee
 Ik heb geen pyjama meer die heb
 ik zelf uit gewassen. Lief steen de
 bloempjes in

Ik heb nog graag / 1000 om me te
 Kieve allemaal ^{Nummer 10}
 Ik denk dat ik voorlopig een
 buitenlandse reis ga maken
 hoe lang ik weg blijf is nog
 niet te zeggen. Nog even een
 groetje aan jullie die hoor
 gret van mij geweest zijn.
 Denk niet dat ik niet alles
 zeggen zal dragen mijn eigen
 jongen was het fink, ik neem
 daar een vonkel aan. Schrijf
 eens voor mij een groetje aan
 mijn gaar Lieve Jels Antoon, of
 steun hem het makke door.
 al jouw kinderen veel lief van mij
 Oef dunlee D. en je buur
 van jullie Mien

'Wasbriefjes' van Mien Sneevliet uit de gevangenis. Na haar arrestatie in maart 1942 zat Mien vier maanden gevangen in het Huis van Bewaring aan de Amstelveenseweg in Amsterdam. Eenmaal per week mocht vuile was worden opgehaald en schone was worden gebracht. In die was werden briefjes verborgen. Haar dochter Bep schreef aan haar en zij schreef terug. De briefjes waren de enige mogelijkheid tot contact; bezoeken waren niet toegestaan. Van de 'wasbriefjes' aan Bep, Sal en Ellentje Santen en (via Bep) aan de familie Smeets in Vught zijn er hier twee afgedrukt.

bejaardenhuis in conflict over betere voorzieningen. Dan ging ze door roeien en ruiten. Ze was op een goede manier, denk ik, heel lastig'.

De waarheid is concreet

Bart: 'Wat oom Henk had en oma ook: het was niet tegen de Duitsers, het was tegen de nazi's. Het fascineerde mij dat er in het Duits oproepen waren aan Duitse soldaten. Net zoals oma kon spreken over Duitse cipers, waar ze mee te maken had in de gevangenis. Het ging gewoon om mensen'.

Daar praatten jullie ook over?

Karen: 'Ja, niet zo dat je daar nou alles over hoorde. Ze hield ook wel rekening met mijn leeftijd, maar tussen neus en lippen door werd er wel veel verteld. Dat ze in het kamp expres haar haar lang hield uit een soort trots. Je kan je dat bijna niet voorstellen. Het is heel lang zo geweest, dat de vrouwen elkaars haar verzorgden.

1 Wei Jingsheng *The courage to stand alone. Letters from prison and other writings*, New York 1997.

Dat ze dat iedere dag wasten en dat ze op die manier overeind bleven. Maar als ze in latere jaren zo'n vreselijke aanval had van haar galblaas: dan kwam dat allemaal uit de oorlog voort. Net als haar hartklachten'.

Ellen haakt in op wat zij ook herkent bij zichzelf: 'Als het voor een goede zaak is en als mijn gevoel voor rechtvaardigheid mij dat zegt, dan durf ik mijn nek uit te steken. Ook al kom ik daardoor alleen te staan. Papa en mama hadden dat ook heel sterk. Als er moeilijke dingen moesten gebeuren en er waren allemaal praatjes omheen, dan zei Sal: "Henk zei altijd: De waarheid is concreet". Bart voegt er aan toe, dat hij dat haast nog wekelijks zegt. 'Er waren gewoon uitdrukkingen die een leidraad waren voor je leven'.

Ellen: "'Dapper zijn omdat het goed is" is ook zo'n uitdrukking. Die zegt dat je voor een goede zaak moet gaan staan. Ik heb altijd heel veel bewondering gehad voor oma, dat zij gezien alles wat ze heeft meegemaakt, zich geestelijk niet liet breken. Ondanks haar migraineaanvallen en haar hartklachten bleef ze actief. Op een gegeven moment liep ik omstreeks 1960 met haar in een Ban-de-Bom-demonstratie. Je zult begrijpen dat ik trots op haar was: wie liep daar nou met haar oma? Ook verzamelde ze begin jaren zestig kleding voor Algerije en in het Gerhardhuis organiseerde ze samen met andere bewoners een bazaar voor de VARA-speelgoedactie'.

Het gesprek gaat nog verder over het gevoel van trots en of Karen en Bart dat ook herkennen. Bart: 'Het is van alles door elkaar. Trots sowieso, maar vooral: ze was zo gewoon. Het zou me niet verbazen als oom Henk zoveel van oma heeft gehouden, omdat ze zo gewoon was. Hij zat naar mijn smaak gevangen in zijn pathetiek. Ik bedoel dat niet lullig, maar hij zat er op de een of andere manier in gevangen. Grote woorden. Dat hadden we ook een beetje. Het is voor mij altijd wel een punt geweest: het moest altijd bijzonder zijn. Het woord is wel belangrijk, maar je kunt het woord ook gewoon gebruiken. Ik heb in de week hiervoor nog eens de wasbriefjes van oma op vrijdag uit de gevangenis gelezen. Dan breekt je hart gewoon. Zo simpel en mooi ze zich in taal uitdrukte. Ze was gewoon een heel puur mens. Dat moet oom Henk dus ook geweest zijn, anders had ze niet zoveel van hem gehouden. Zo voelt het voor mij'.

De zwarte prinses

Toen Ellen in oktober 1940 werd geboren, waren Henk en Mien al ondergedoken. Ellen is opgegroeid met een aantal verhalen over die tijd, die ze in het kader van dit stuk graag wil vertellen. Ze gaan over haar geboorte, hoe dol Henk op haar was. En over het afscheid in april 1942: in hetzelfde huis van bewaring op de Weteringschans waar ook Ellie, Pien en Frans afscheid hebben moeten nemen, maar dan van hun vader.

Ellen: 'Ik ben opgegroeid met de verhalen en ik heb ook wel bepaalde dingen gevoeld als kind. Toen de oorlog uitbrak zaten Henk en Mien in Brussel. Hoewel zij de gelegenheid hebben gehad om naar het buitenland te vluchten, hebben ze dat niet gedaan. Bep verwachtte een kind - dat was ik dus - en ze hadden zorg om de joodse familie. Kortom, afgezien van politieke motieven, wilden ze bij ons zijn en dat zegt ook iets. Vlak na mijn geboorte kwam Henk met zijn baard die hij had laten aangroeien vanwege de illegaliteit, op bezoek in het ziekenhuis. Iedereen

schrok ervan dat hij dat risico nam. Opa Barend, mijn joodse grootvader, was op dat moment ook op kraamvisite en die herkende hem niet toen hij binnenkwam. Henk vond dat geweldig. Henk kwam later op onverwachte momenten even langs bij ons thuis en hij kon het dan niet nalaten om mij uit de wieg te halen, ook al lag ik te slapen. Hij noemde mij vanwege mijn pikzwarte haar “de zwarte prinses”. Dat zegt allemaal iets over zijn betrokkenheid bij de familie en over zijn warmte. Ik denk dat het ook een rol speelde, dat hij zijn eigen zoons Pim en Pam had verloren en dat zijn dochter Sima in 1934 met haar moeder naar Rusland was vertrokken. Hij wist niet hoe het met haar ging en of ze nog leefde (Je begrijpt hoe groot de vreugde was in onze familie toen Sima in 1988, na 54 jaar, boven water was gekomen. Met name de ontmoeting tussen Sima en Bep - mijn moeder - die elkaar nog herkenden, was ontroerend). Samen met mijn moeder ben ik afscheid gaan nemen van Henk. Sal mocht niet naar binnen, omdat hij een jood was. Ik was een peutertje van anderhalf en ik zat in een kindergewagentje. In zijn afscheidsbrief van 11/12 april 1942 schrijft hij: “Dag lekkere kleine meisje = dag snoekie!”.

De Opdracht

Het gesprek komt erop, dat deze interviews niet over de een of andere revolutionaire beweging gaan, maar gewoon over de mensen en de ideeën waar je door gevormd bent en over wat je gevoeld hebt. Bart voegt er aan toe: ‘En wat je ook misvormd heeft’, en Karen: ‘Bijvoorbeeld je overgevoeligheid, dat je alles extra voelt. Als er een vorm van discriminatie is of als er een mop wordt verteld, dan voel je dat extra, kijken mensen op een bepaalde manier naar je. Zoeken ze afstand, dan voel je dat direct. Er is een soort zintuig bij gekomen: een soort overlevingszintuig’.

Bart: ‘Waar ik mijn hele leven mee geworsteld heb is angst. Dat geeft ook weer die bewondering: ‘Mijn god, als ik al zoveel angst heb omdat mijn grootvader in de bak zat en gevaar liep en mijn andere grootvader naar Auschwitz is gedeporteerd, dat ik haast zoiets heb van: hoe is het mogelijk dat ik vrij ben, waarom hebben ze mij niet gevangen genomen? Die angst van mij valt wel niet weg te praten, maar die angst - alleen omdat ik weet wat hen is overkomen - is toch peanuts vergeleken bij wat zij in het echt hebben meegemaakt. Als ik daar in Ravensbrück sta, besef ik een heel klein beetje wat daar gebeurd is. Wat een moed om je dan niet kapot te laten maken! Hoe zorg je ervoor dat je door al die dingen heen toch gewoon kunt leven. Ik vind dat oma daarin helemaal een voorbeeld is geweest. Dat ze echt zorgzaam was in haar kleding, dat je in allerlei dingen voelde dat ze echt leefde en niet alleen maar overleefde’.

Ellen is de enige van de drie die zich ook politiek heeft georganiseerd.

Wanneer had je het gevoel dat je politiek actief moest worden ?

Ellen: ‘Dat is eigenlijk van jongs af aan. Dat zal ook wel in mezelf gezeten hebben, anders pak je het niet op. Er gaat een geschiedenis aan vooraf. Voor oma Mien was ik in de oorlog het enige kleinkind en het was voor haar ontzettend belangrijk dat ik leefde. Ze wilde mij zien opgroeien en dat hield haar ook op de been. In de gevangenis in 1942 en later in het kamp heeft zij erg mooie en liefdevolle boekjes voor mij gemaakt. Ze gebruikte daar restjes stof voor uit de linnenkamer waar ze een tijdje moest werken en snippertjes papier. De gedichtjes die ze daarbij

In de gevangenis in Amsterdam en later in Ravensbrück maakte Mien Sneevliet boekjes voor haar kleinkind Ellen Santen. Op de foto drie boekjes uit de gevangenis in Amsterdam, april 1942.

maakte, gingen over het leven van een kleuter. Ze gebruikte dan de informatie die ze over mij kreeg uit de schaarse brieven die ze mocht ontvangen. Maar in die boekjes stonden ook gedichtjes over het verlies van Henk, de kabouterhoofdman. Ik was het kabouterkind.

“Jij moet vergoeden wat ik heb verloren”, schreef zij op Henk zijn verjaardag (Ellen is geëmotioneerd). Toen ik achttien werd, kreeg ik het gedenkboek *Voor Vrijheid en Socialisme* van haar met als opdracht: “Laat de moed van onze dapperen je ten voorbeeld zijn!” Dat was mijn verjaardagscadeau. Als ik achteraf terugkijk, heb ik die opdracht jarenlang gewetensvol uitgevoerd. Nadat mijn oma was overleden in 1965, heb ik in 1966 - ik was toen 26 jaar - haar plaats overgenomen in het Sneevliet Herdenkingscomité. Ik was secretaresse en we hebben veel tot stand gebracht. Ieder jaar werden er op 13 april en op 16 oktober bloemen gelegd en om de vijf jaar werd er een grotere bijeenkomst georganiseerd. Het hoogtepunt was de dertigjarige herdenking in 1972 in Marcanti in Amsterdam, waarbij wel 700 mensen aanwezig waren. Er waren diverse sprekers en er was een optreden van Jaap van der Merwe. De VARA-radio heeft de herdenking in zijn geheel uitgezonden en er was ook in de pers veel belangstelling voor. Verder zijn er met verschillende gemeenten contacten opgenomen, waardoor er straatnamen zijn vernoemd. Ik denk aan de Henk Sneevlietweg in Amsterdam, Den Bosch en Amersfoort, de Ab Meniststraat in Rotterdam en de Mien Sneevliet-Draaijerstraat in Spijkenisse. Marie de Jong was de grote motor achter het geheel. Na 23 jaar heb ik de verantwoordelijkheid die ik op me had genomen om persoonlijke redenen losgelaten. De “opdracht” werd me te zwaar. Binnen het comité voelde ik altijd weer opnieuw de oude “richtingenstrijd” oplaaien tussen “de trotskisten” en “de anderen”, terwijl wéér anderen zich daar verre van wilden houden en alleen een “bloemencomité” wilden zijn. Ik kon daar niet meer tegen en ik koos er voor om mijn eigen weg te gaan. Ik wilde de boel niet zo in de steek laten en ben op zoek gegaan naar een opvolgster. Pien Visser-Menist heeft mijn plaats toen gelukkig ingenomen. Ik was inmiddels heel actief in de vrouwenbeweging geworden. Daar kon ik veel kwijt van mijn ideeën en het ging ook over mijzelf. Het is trouwens wel leuk om achteraf te constateren dat oma Mien tot de eerste feministische golf behoorde en ik tot de tweede. Zij heeft mij wel eens verteld dat ze meeliep in de demonstraties tijdens het aardappeloproer in 1917 en dat ze in die tijd met kousen liep en dan verketterd werd’.

Hebben jullie ook het gevoel een opdracht meegekregen te hebben?

Bart: ‘Ik heb geen politieke opdracht gevoeld, maar ik heb wel een voorbeeld

gehad om volgens bepaalde normen te willen leven. Ik heb in die zin ook wel dingen gedaan die ik heel fijn vond. Zo heb ik een keer in Oberaula in Duitsland onder begeleiding van Duitse politie met Duitse mensen tegen de nazi's gedemonstreerd. Dat voelde heel goed. Maar heel echte politiek is verder bij mij nooit zo aangeslagen. Ik denk dat het ook niet zo bij mijn weg paste. Daarnaast speelde de factor angst een rol. Toen wij in Breda in onze wijk kwamen wonen hadden we een aantal jaren op 1 mei de rode vlag uit. Mijn vrouw was daar zeer voor. Ik was gewoon bang... Ik ben vaak bang geweest en dat heeft een belangrijke rol in mijn leven gespeeld. Er zaten elementen in van alle kanten van de familie. Je wordt vergast, je wordt verdit, je wordt verdat, je wordt geëxecuteerd. Mij heeft het bang gemaakt, maar het heeft mijn leven niet helemaal lamgelegd. Ik heb ook veel van die waarden meegenomen en die maak ik ook waar in een heleboel opzichten. Dat is wel een worsteling geweest. Ik heb het er wel eens met Sal over gehad en hij worstelde er zelf ook mee. "Soms is het net of alles een zware kogel is", zei hij dan'. Ellen: 'Mij heeft hij wel eens verteld dat hij zichzelf de opdracht had gegeven om de herinnering aan oom Henk en zijn politieke daden levend te houden. "Het is mijn hele leven een steen aan mijn nek geweest", zei hij toen. Hij waakte over de archieven in het IISG en hij was altijd op zoek naar mensen die over Sneevliet zouden kunnen publiceren. Mijn vroegere man Huib Riethof heeft tijdens zijn geschiedenisstudie het Sneevliet-archief geordend en hij heeft een tweetal artikelen over Henk geschreven. Het ene verscheen in *De Gids*.² Het ging over de briefwisseling tussen Henk en Henriette Roland Holst: 'De vrouw in het woud en de man in de storm' en het andere verscheen later in *Maatstaf*.³ Het ging over de zaak Reiss met als titel 'De GPOe op de Overtoom'. De verwachting was dat hij als schoonzoon een biografie over Henk zou schrijven. Huib was toen nog jong en kon daar niet aan voldoen. Dat heeft heel wat spanningen gegeven in de familie, want de verwachtingen waren heel hoog. Ook wat de politieke opvolging betreft. Het lijkt wel of de geschiedenis zich moest herhalen. Sal heeft later *Sneevliet, rebel*⁴ geschreven. In dat boek laat hij naast de politieke kanten ook de persoonlijke kanten zien. Hij heeft daarin eerlijk geschreven over de politieke verschillen met Henk en de persoonlijke kanten die dat ten gevolge had. Zelf heb ik in het boek *Vrouw in verzet. Toen en nu*, onder de titel "Trots alles", aan de hand van brieven uit Zweden en het concentratiekamp Ravensbrück het verhaal van mijn oma verteld'.⁵

Hoe was het bij jou Karen? Je bent in hetzelfde politieke gezin opgegroeid, waar een heleboel politieke dingen gebeurden. Kun jij iets over een opdracht zeggen?

Karen: 'Ik ben 10 jaar jonger dan Ellen en ik denk dat er toch een heel ander soort generatie aan het ontstaan was. Ik was dat zware heel erg aan het loslaten. Die opdracht wilde ik juist niet. Ik ging naar de dancing, deed aan muziek en ik had vrienden die graag wat rookten. Ik weet wel dat als ik jullie daar dan over vertelde, jullie daar weinig enthousiasme voor op konden brengen. Ik denk dat ik een beetje te vrolijk was voor het geheel. Ik spijbelde van school. Ik was uit ander hout

² 1967, nr. 5, p. 334 t/m 343.

³ 1969, jrg. 17, nr. 8, p. 496 t/m 508.

⁴ De Arbeiderspers, Amsterdam 1971.

⁵ Mies Bouhuys e.a. *Vrouw in verzet. Toen en nu*, Feministische Uitgeverij Sara, Amsterdam 1985, p. 77 t/m 115.

gesneden dan mijn broer en zus. Ik ben beeldend kunstenaar en ik heb heel erg de behoefte om me terug te trekken, mijn eigen dingen te doen. Mensen moeten zich dan niet te veel met me bemoeien. Maar ik ben ook heel sociaal, hoor. Ik denk dat ik dat heel erg in mijn opvoeding heb meegekregen. Er was veel sociale kunst bij ons thuis. Ik ben ook heel onrustig en ik kan voor een bepaald idee gaan. De "opdracht": dat voel ik niet, maar ik ben wel politiek bewust wat betreft onrecht. Tegelijkertijd heb ik een soort blokkade, doordat ik als kind thuis zo'n politiek leven achter de rug heb met al die heftige discussies. Ik merk ook dat ik namen of een bepaalde stroming vergeet, maar ik weet wel wat er gebeurd is'. Bart voegt er nog aan toe: 'Ik snap er ook geen bal van. Ik hoorde altijd van Permanente Revolutie, maar op de één of andere manier kon ik het nooit helemaal tot me door laten dringen. Over Rosa Luxemburg dacht ik dan: "Wat een lief gezicht, wat een lieve vrouw". Het was meer een sfeer voelen. Ik bedoel het niet om te diskwalificeren, maar je moest toch je eigen weg, je eigen leven volgen'.

Na 4 mei weer opkrabbelen

Wat betekenen herdenkingen en herdenken voor jullie persoonlijk?

Bart vertelt dat hij de herdenkingen op Westerveld heel erg wisselend ervaart. De ene keer voelt het daar als een vertrouwde plek en de andere keer is het soms ook weer ver weg. Hij zegt dat het ook wel met de loop van je eigen leven samenhangt en de mate waarin je er echt kunt zijn. Bart: 'Voor ons is een extra dimensie dat Bep en Sal daar ook liggen en we zijn blij dat oma Mien en Meta Dolleman een monumentje hebben dat naast het grote monument staat. En hoe dat daar staat met die mooie teksten erop. Voor oma: "Je was dapper omdat je goed was..." en voor Meta: "...doch kostbaar blijft hun daad...". Ik zal nooit op Westerveld bloemen leggen, zonder dat ik ook nog even een bloem daar leg'.

Wat 4 mei betreft... ik heb me er vaak heel vreemd bij gevoeld. Je zoekt dan toch naar wat het in jezelf betekent. Ik heb nog nooit zoveel gevoeld als de laatste keer in de Hollandsche Schouwburg in Amsterdam. Onze naam staat daar... Santen staat daar. We waren daar. Ellen en Bob waren er ook. De sfeer, een keppeltje op, vrouw aan mijn hand: ja, toen kwam het echt. Die plek

Gedenksteen Mien Sneevliet-Draaijer en Meta Dolleman-Mater op Westerveld.

daar... Eerder heb ik het ook wel eens kunnen voelen, maar het durven toelaten, het moet veilig zijn... het feit dat de naam Santen daar nu staat met al die anderen: dat is voor mij heel belangrijk. De waarheid is altijd concreet. Het staat daar gewoon. Opa Barend was geen revolutionair, maar hij wou wel met zeer brandbare lijm de boel in Westerbork in de fik steken. Het is niet alleen mijn geschiedenis, het is ook de geschiedenis. Dat men vijftig jaar geleden nog niet zo ver was om al die namen op een muur te zetten en dat men nu wel zover is dat ze er staan. Die ontwikkeling is mede ook mijn ontwikkeling. Dat we er nu misschien op een andere manier contact mee kunnen maken. Het staat er gewoon... het is mijn familie'.

Karen vertelt dat zij de hele week rond de 4de mei altijd helemaal teruggezogen wordt tot het verdriet dat er thuis was. Karen: 'Als ik dan bij de tandarts kwam, zei hij: "Je bent weer aan het tandenknarsen geweest". Ik kan me van één keer herinneren dat ik omstreeks die datum huwelijksproblemen had en dat die dan uitgevochten werden. En na 4 mei ging je dan weer opkrabbelen. Op 11 mei ben ik jarig en dan was het daarna weer gewoon leven. 13 April is de start van die periode. Vroeger gingen we met oma Mien met de trein en daarna ging je dan nog een wandeling maken. Heel veel mensen kwamen daar alleen voor de Sneevliet-herdenking, maar bij ons was het altijd zoveel meer. De hele familie van mijn vader is uitgemoord. Henk en Mien hebben die strijd gekozen, maar de joodse mensen... ze waren wel strijdbaar, maar wat hadden ze misdaan? Dat is zo ongrijpbaar. Als je ergens voor strijdt, dan ga je ook strijdend ten onder, maar waarom word je vermoord omdat je blind bent, omdat je als jood geboren bent of omdat je een andere kleur hebt? Het is belachelijk gewoon. Door dat gevoel van machteloosheid is het verdriet nog veel groter. Omdat het zo onzinnig is, het valt helemaal niet te beredeneren. Vroeger ging ik vaker op 13 april dan nu. Gedenken kan daar, maar het kan ook op allerlei plekken in de wereld waar iets gebeurd is. Of het nou Griekenland is of Venetië. Soms kom je ineens een plakkaat tegen op een muur en juist omdat je er op zo'n moment niet mee bezig bent, voelt het als een golf die over je heen komt'.

Ellen vertelt dat zij een periode heeft gehad dat al die plekken, waar herdacht wordt of waar monumenten staan, een grote aantrekkingskracht op haar hadden. Haar kinderen zeiden wel eens tegen haar: 'Als jij ergens naar toe gaat, dan moet je altijd naar dat kamp of die gedenkplaats'. Het was iets wat zij altijd moest doen. Ellen: 'Met 4 mei kon ik vroeger niet zoveel; het was teveel en ongrijpbaar. 13 April was concreet. Er was een monument. Je ging met je vader en moeder en met je oma. Het was een plek die er helemaal bij hoorde. Het is onze plek, een plek waar je bloedrode tulpen neerlegt. Ik herinner me dat ik met mijn oma ook altijd een rode tulp legde bij het monument van Multatuli, met de mooie tekst erop: "De roeping van de mens is mens te zijn". Daarna gingen we dan samen naar de urnen van Pim en Pam, de tweelingzonen van oom Henk. Ze vertelde het hele verhaal over hun homoseksueel zijn en de zelfmoord. De tragiek dat Pam wilde gaan vechten in de Spaanse burgeroorlog en dat Henk dat niet wilde. Het hoorde voor mij allemaal bij 13 april op Westerveld.

Toen was ik nog helemaal niet bewust bezig met het grote verlies van de joodse familie. Dat was nog veel te pijnlijk om aan te raken. Het ging over het verzet. Veel later, rond mijn veertigste, ben ik op zoek gegaan wat de joodse kant in mijn leven

en mijn geschiedenis betekende. In 1983 was ik zover dat ik met An, een goede vriendin, naar Auschwitz ben gegaan om daar te herdenken in de meiweek. Sinds die keer dat ik daarheen ben geweest, ga ik eind januari naar de Auschwitz-herdenking. Zo langzamerhand heb ik een jaarcyclus van herdenkingen die bij mijn leven hoort: de Auschwitz-herdenking eind januari, de herdenking van de Februaristaking bij de Dokwerker op 25 februari, 13 april op Westerveld en 4 mei in de Hollandsche Schouwburg. Als het enigszins kan, ga ik er naar toe’.

Het is steeds een zoeken

Is er een moment geweest dat je zelf bewust op informatie uit bent gegaan?

Karen denkt dat het helemaal bij haar leven hoort en dat er niet een bepaald moment is. Er komt bijvoorbeeld een boek uit en dan gaat zij zich er wel extra in verdiepen. Dat had zij bij de uitgave van het boek van Sima Sneevliet *Mijn jaren in stalinistisch Rusland*⁶, de briefwisseling tussen oom Henk en Henriette Roland Holst *Waarom schrijf je nooit meer?*⁷ en het boek van Elsbeth Etty *Liefde is heel het leven niet*.⁸ Bart zegt dat de boeken van Sal voor hem een belangrijke rol hebben gespeeld en dat je elkaar soms in beweging zet. Zo heeft de gang van Ellen naar Auschwitz bij hem mede bewerkstelligd dat hij ook zover kwam. Anders was hij waarschijnlijk later gegaan. Bart: ‘Het is voor mij steeds een zoeken naar wat wil ik, wat kan ik. Belast ik mezelf niet teveel. Het is een beetje golvend geweest in mijn leven. Het boek *Tot het bittere einde* van Victor Klemperer⁹ heb ik onlangs aangeschaft. Ik ben er in gaan lezen. Ik kon er gewoon niet verder in lezen, maar ik ben wel blij dat ik het heb. Daar staat dat wurgende in van hoe je stap voor stap ausradiert wordt, hoe de bevolking je uitstoot en dat is juist iets wat mij zo beangstigd heeft: je mag niet meer zwemmen, je mag niet meer naar de bioscoop, de buurman begint anders te reageren. Dat heb ik ook met het boek van Max Perthus over Henk. Op een bepaald moment doe je alles om het aan te schaffen, dan vind je het en op een bepaald moment heb ik het weer weggedaan. En anderhalf jaar later, misschien in hetzelfde antiquariaat, heb ik mijn eigen exemplaar weer gekocht. Je bent steeds aan het zoeken naar wat wel, wat niet. Dat boek *The courage to stand alone*¹⁰ van die Chinese dissident wilde ik gewoon hebben om de titel. Ook al zal ik het misschien nooit helemaal lezen. Het is een deel van mijn leven. Zo ben je steeds aan het zoeken naar evenwicht en hoe leg je het niet als een molensteen om je nek. Maar ook: hoe ban je het niet kunstmatig uit je leven’. Karen: ‘Wat ik nu ineens besef, nu jij dat zo vertelt, is dat ik dit soort dingen weer in mijn beelden verwerkt heb. Af en toe maak ik een grafbeeld voor mensen en dat verdriet: dat ken ik natuurlijk zo. Dat is ook een deel wat er voor mij helemaal bij hoort en wat ik dan ook weer loslaat op die manier. Er is ook een periode geweest dat ik in keramiek een aantal “schuilmvormen” maakte’.

Ellen is een aantal jaren geleden naar China geweest en heeft toen bewust een route gekozen langs plaatsen waar Henk omstreeks 1920 namens de Komintern is geweest: Shanghai, Peking en Canton. Zij had een soortgelijke ervaring als Jaap Haije, de kleinzoon van Ab Menist. Ellen: ‘Daar sta je dan in het museum in het voormalige meisjespensionaat in Shanghai, waar de Communistische Partij van China in het geheim is opgericht. Henk was daarbij en dan zie je een levensgrote foto van hem hangen en het krukje waar hij op gezeten heeft. Dan gaat er wel wat

De kleinkinderen
van Mien Sneevliet.
V.l.n.r. Karen, Ellen
en Bart Santen.

door je heen. Je realiseert je op dat moment heel concreet dat hij een internationalist was en dat hij daarbij was. Wat een energie moet die man gehad hebben. Hij was iemand die heel gedreven was en een gevoel had voor “daar gebeurt het” en “daar moet ik iets aan bijdragen”. De rest was dan minder belangrijk, want dáár ging het dan om en dáár moest alles aan ondergeschikt gemaakt worden. Hij was heel gedreven en dat was voor de mensen in zijn privéleven niet bepaald makkelijk. Ik denk dat de geschiedenis ook dat soort mensen nodig heeft. En dat is ook waar Bart het over had: *the courage to stand alone*.

Hebben jullie een soort familiegeheim? Is er iets speciaals wat jullie hebben, waar je naar buiten toe op een terughoudende manier mee omgaat?

Ellen: ‘Je voelde je als kind toch vaak anders dan anderen. Sal ging bijvoorbeeld in 1952 voor de trotskistische beweging een jaar naar Zuid-Amerika. Je mocht wel zeggen dat hij daar was, maar je kon niet vertellen waarom: het was de tijd van de koude oorlog. Je vertelde dat je misschien ging emigreren. Bij ons ging de illegaliteit gewoon door en anderen snapten daar helemaal niets van. Bep zei het soms ook wel: “Ze kunnen niet begrijpen waarin wij leven”. Als je bij vriendjes en vriendinnetjes thuis kwam en er werd over de oorlog gepraat, dan ging het over de hongerwinter en dat ze tulpenbollen moesten eten. Bij ons thuis werd dat nooit gezegd. Er waren grotere dingen gebeurd’.

Bart: ‘Het is toch je eenzame geschiedenis. Twee weken geleden zit ik gezellig aan een barbecue en de grill gaat uit. Iemand die ik echt aardig vind, zegt: “De gaskamers gaan uit”, en die bedoelt dat dan ook echt niet rot. Het is gewoon een reali-

6 Uitgeverij BZZTOH, ‘s-Gravenhage 1994.

7 ‘Waarom schrijf je nooit meer?’ Briefwisseling Henriette Roland Holst – Henk Sneevliet, bezorgd door Nico Markus, IISG, Amsterdam 1995.

8 Elsbeth Etty *Liefde is heel het leven niet*. Henriette Roland Holst 1869-1952, Uitgeverij Balans, z.p. 1996.

9 Victor Klemperer *Tot het bittere einde*. Dagboek 1933-1945, Amsterdam 1997

10 Wei Jingsheng *The courage to stand alone. Letters from prison and other writings*, New York 1997.

teit dat zoiets gebeurt, dat je er eenzaam in bent’.

Karen: ‘Wij zijn een beetje door de wol geverfd en ik denk dat je daardoor soms een heel scherp inzicht hebt. Dat vind ik van mezelf tenminste wel. Mensen kunnen soms in zulke hele kleine dingetjes blijven steken. Ze kunnen zich zo angstvallig vasthouden aan regeltjes en aan een manier van leven, hoe je het moet doen voor de buitenwereld. Daar heb ik me nog nooit iets van aangetrokken. Wat de buitenwereld van mij zal vinden dat interesseert mij niet’.

Bart: ‘Maar het is óók je beperking. Isaac Deutscher heeft in *De niet-joodse jood*¹¹ een essay geschreven over hoe vaak je je, als je in de marge bent van de maatschappij, los kunt houden van bepaalde conventies. Waardoor je bijvoorbeeld dingen scherper kunt zien, creatiever kunt zijn. Maar die andere kant is er ook. In ieder geval is dit wel een onderdeel geweest van mijn zoeken naar: hoe kan ik nou eens af van dat bijzondere? Je moet zelf altijd zo bijzonder dit en dat zijn, maar ik zou het liefst gewoon met de mensen omgaan...’

RSAP-affiche uit 1938.

11 Isaac Deutscher *De niet-joodse jood*, Baarn 1969.

Afkortingen

AJC	Arbeiders Jeugd Centrale
ANJV	Algemeen Nederlands Jeugdverbond
ANTIFO	Comité Anti Fascisme en Oorlog
AVVL	Arbeidersvereniging voor lijkverbranding
AWB	Algemene Werklozenbond
AWV	Algemene Woningbouw Vereniging
BAS	Bond van Anarcho-Socialisten
CNT	Confederación Nacional del Trabajo
CPC	Communistische Partij van China
CPH	Communistische Partij Holland
CPN	Communistische Partij in Nederland (vanaf 1936)
CRM	Comité van Revolutionaire Marxisten
EKKI	Exekutiv Komitee der Kommunistischen Internationale
EVB	Eenheids Vakbeweging
EVC	Eenheids Vakcentrale
Gestapo	Geheime Staats Polizei
GIC	Groep van Internationale Communisten
GMD	Guomindang
GPU/GPOe	Geheime Staatspolitie van de Sowjet-Unie
HBS	Hogere Burger School
HBS	Voetbalclub Houdt Braef Stand
HTM	Haagsche Tramweg Maatschappij
HVC	Haagsch Vakcomité (aangesloten bij het NAS)
IAF	Internationaal Arbeiders Front (tegen de oorlog)
IAMB	Internationaal Antimilitaristisch Bureau
IAMV	Internationale Antimilitaristische Vereeniging
ILO	International Labour Organization
ISDV	Indische Sociaal-Democratische Vereeniging
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
JGOB	Jongelingen Geheel Onthouders Bond
KIM	Kennis Is Macht
Komintern	Communistische Internationale
KMT	Kuomintang (zie Guomindang)
LJG	Leninistische Jeugd Garde
LOM-school	School voor kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden
MHB	Maatschappelijk Hulpbetoon
MLL-front	Marx-Lenin-Luxemburg-front
MTS	Middelbare Technische School
NAS	Nationaal Arbeids-Secretariaat
NEP	Nieuwe Economische Politiek
NJN	Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NSDAP	Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei

NSV	Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond
NVSG	Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis
NVV	Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen
OD	Ordnungspolizei
OHS	Openbare Handelsschool
OSP	Onafhankelijke Socialistische Partij
OVV	Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties
PAS	Plaatselijk Arbeids Secretariaat (van het NAS)
PKI	Partai Komunis Indonesi
POUM	Partido Obrero de Unificación Marxista
PPR	Politieke Partij Radikalen
PSF	Proletarisch Steunfonds
PSOP	Parti Socialiste Ouvrier et Paysan
PSP	Pacifistisch Socialistische Partij
PvdA	Partij van de Arbeid
RAI-gebouw	Rijwiel Auto Industrie - gebouw
RCP	Russische Communistische Partij
RCP	Revolutionair Communistische Partij
RJB	Revolutionaire Jeugd Bond
RSAP	Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij
RSP	Revolutionair Socialistische Partij
RSV	Revolutionair Socialistisch Verbond
RVI	Rode Vakbonds Internationale
SA	Sturmabteilung
SAA	Sociaal-Anarchistische Actie
SAP	Sozialistische Arbeiterpartei
SAS	Syndicalistisch Arbeids Secretariaat
SAW	Socialistische Arbeiders Weer
SD	Sicherheits Dienst
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiders Partij
SFIO	Section Française de l'Internationale Ouvrière
SI	Sarekat Islam
SJV	Socialistisch Jeugd Verbond
SP	Socialistische Partij
VARA	Vereeniging van Arbeiders Radio Amateurs
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
VVVO	Vereniging voor Volksontwikkeling
VS	Verenigde Staten
VSV	Vrije Socialistische Vereniging

Glossarium

Algemene Werklozenbond, AWB Na eerdere mislukte pogingen werd in 1936 in Rotterdam met succes een Algemene Werklozenbond opgericht die op vakbewegings- en politiek terrein bindingen had met het NAS* en de RSAP*; het lange termijn doel was het realiseren van een socialistisch productiesysteem; op korte termijn ging het om verbetering van het lot van de vele werklozen in de jaren dertig en het klassenbewust maken van de aangesloten arbeiders.

Anarchisme Stroming die zich baseert op de maatschappijopvatting, dat de mens zich in alle vrijheid en zonder dwang kan ontwikkelen; de staat is als overheersende instelling onbruikbaar. In Nederland was de belangrijkste anarchist: Domela Nieuwenhuis, oprichter van het blad *Recht voor Allen* (1879).

Antifo Zie Comité Anti Fascisme en Oorlog*.

Anti Imperialisme Liga Een mantelorganisatie van de Komintern*, die zich uitsprak voor de zelfstandigheid en nationale onafhankelijkheid van koloniën en ageerde tegen de imperialistische uitwassen van het kapitalisme. Opgericht in 1927.

Bond van Christen-Socialisten, BCS Opgericht in 1907. Belangrijke voorman: Bart de Ligt.

Bond van Kommunistische Strijd- en Propagandaclubs, BKSP Afsplitsing in 1924 van de CPH*.

Bond van Revolutionaire Socialisten, BRS 1935-1940. Afsplitsing van de RSAP*.

Comité Anti fascisme en oorlog, ANTIFO; samenwerkingsverband van links-socialistische groeperingen in Nederland (1932).

Comité van Revolutionaire Marxisten, CRM Na het fusilleren van de centrale leiding van het MLL-front* in 1942 gevormd door partijgenoten die de trotskistische Vierde Internationale* ondersteunden en loyaal de Sovjet-Unie bleven verdedigen.

Communistische Partij Holland, CPH Zie CPN*.

Communistische Partij Nederland, CPN In 1918 ontstaan uit de Sociaal-Democratische Partij (SDP*) in Nederland; wordt van 1918 tot 1936 CPH* genoemd; daarna weer CPN.

Communistische (eerste) Internationale Opgericht door socialistische arbeiders en hun voormannen onder wie Marx in 1864 in Londen, formeel Internationale Arbeiders Associatie (IAA*) genaamd. Opgeheven in 1976.

Confederación Nacional del Trabajo, CNT Spaanse anarcho-syndicalistische vakverbond, waarmee de RSAP* contacten onderhield.

Eenheidsvakcentrale, EVC Nieuwe, in 1943 opgerichte 'brede' vakbeweging in Nederland, die door de CPN* gedomineerd werd; heette van 1943 tot 1945 **Eenheids Vakbeweging, EVB**.

Groep van Internationale Communisten, GIC In de jaren twintig opgericht verbond van internationale radencommunistische* organisaties.

Guomindang. Nationalistische volkspartij in China, opgericht in 1905, om China te bevrijden van de Mantsjoekeizers.

Indische Sociaal-Democratische Vereeniging, ISDV Uit 1914; in 1920 PKI* genoemd.

Internationale Arbeiders Associatie, IAA Officiële naam van de Communistische (eerste) Internationale*.

Internationaal Arbeiders Front, IAF In 1938 opgericht door revolutionair-socialistische groeperingen; wilde in tegenstelling tot het Volksfront* geen eenheid met de burgerlijke partijen in de strijd tegen fascisme en oorlog; ijverde voor de sociale omwenteling.

Internationale, Eerste Zie Communistische Internationale*.

Internationale, Tweede (ook wel Socialistische Internationale genaamd). In 1889 in Parijs opgericht door nationale sociaal-democratische arbeidersorganisaties; tijdens de eerste wereldoorlog 1914-1918, weer opgericht in 1923 en verboden in 1940.

Internationale, Twee en een halve Na afwijzing van zowel de Tweede* als de Derde

Internationale* door onafhankelijke socialistische partijen (formeel de Weense Unie genaamd), sloot zich in 1923 alsnog bij de herleefde Tweede Internationale* aan.

Internationale, Derde Zie Komintern*.

Internationale, Vierde In 1938 opgericht door Trotski; een samenbundeling van partijen en groeperingen die zich verzetten tegen de dominantie van de stalinistische Derde Internationale*; de RSAP* vond deze Internationale 'voorbarig' en was nooit aangesloten.

Jongelieden Geheel Onthouders Beweging, JGOB Opgericht in 1912. Vergelijkbaar met KGOB (Kweekelingen Geheel Onthouders Bond (1906). Beide bonden waren trefpunt voor veel socialisten. De jongerenbonden hadden een sterke neiging tot maatschappijverbetering, waarbij de bond het middel tot het doel - een rechtvaardiger maatschappij - was.

Komintern (derde) Communistische Internationale met Moskou als regelcentrum; door Lenin opgericht in 1919, door Stalin opgeheven in 1943.

Kuomintang, KMT Zie Guomindang*.

Marx-Lenin-Luxemburg-front, MLL-front Tijdens de Tweede Wereldoorlog de illegale verschijningsvorm van de RSAP die als een van de eerste politieke partijen in Nederland ondergronds actief werd na de Duitse bezetting in 1940.

Nationaal Arbeids-Secretariaat, NAS Opgericht in 1893, door de bezetter in juli 1940 verboden en na 1945 niet meer heropgericht.

Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie, NJN Opgericht in 1920, jongerenorganisatie waarvan veel jonge socialisten lid waren.

Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond, NSV In 1923 afgesplitst van het NAS*, door de Duitse bezetter verboden in 1940.

Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen, NVV Opgericht in 1905, politiek nauw verbonden met de SDAP*.

Nederlandsche Vereeniging van Spoor-en Tramwegpersoneel, NV Opgericht 1886, aangesloten bij NVV*.

Nieuwe Economische Politiek (NEP) voor de Sovjet-Unie, Lenins hervormingsbeleid ingevoerd in 1921; tussenstation tussen oorlogseconomie van eerste wereldoorlog en strakke geleide collectiviseringspolitiek van Stalin.

Onafhankelijke Socialistische Partij, OSP Opgericht in 1932 door radicalen uit de SDAP* uit onvrede met de opportunistische en gematigde politiek van deze partij; fuseert in 1935 met de RSP*.

Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties, OVB Afsplitsing van de Eenheids Vakcentrale* in 1948; kantte zich tegen de politieke overheersing van de CPN* en tegen opgaan in het NVV*.

Partai Kommunis Indonesia, PKI Opgericht in 1920.

Plaatselijk Arbeids Secretariaat, PAS Locale afdelingen van de vakcentrale NAS*.

Partido Obrero de Unificación Marxista, POUM Spaanse revolutionair-socialistische arbeiderspartij (opgericht in 1934), waarmee de RSAP* contacten onderhield.

Parti Socialiste Ouvrier et Paysan, PSOP In 1938 afgesplitste linkse oppositie van de Franse socialistische partij, waarmee de RSAP* contacten onderhield.

Radencommunisme Groepering die zich verzet tegen parlementaire actie, vakbeweging en traditionele partijvorming; propageert revolutionaire bedrijfsorganisaties - een vorm van arbeidersraden - en autonoom handelen van de massa ten behoeve van de klassenstrijd; in Nederland opgekomen in de jaren twintig na de Eerste Wereldoorlog.

Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij, RSAP (1935-1940). Ontstaan uit fusie OSP* en RSP*, gaat in 1940 over in het illegale MLL-front*.

Revolutionair Socialistische Partij, RSP Opgericht in 1929, nieuwe links-socialistische partij met instroom van onder meer RSV*, oppositie van de SDAP*, leden van de vroegere BKSP*, NAS* en andere revolutionair-socialisten; wees de politiek van de Komintern* af, fuseerde in 1935 met de OSP*.

Revolutionair Socialistisch Verbond, RSV (1928). Bundeling van plaatselijke Revolutionair Socialistische Comités, met sterk antistalinistische visie (tegen CPH* en Komintern*), voorloper van RSP*.

Sarekat Islam, SI Islamitisch Verbond, nationalistische politieke moslimbeweging van autochtone Indonesiërs, opgericht in 1912.

Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands, SAP Opgericht in 1891.

Sociaal-Democratische Arbeiders Partij, SDAP Opgericht in 1894 door de ‘twaalf apostelen’, verboden door de Duitse bezetter in 1940.

Sociaal-Democratische Bond, SDB Opgericht in 1881, de voormalige dominee Domela Nieuwenhuis was er lange tijd de leider van.

Sociaal-Democratische Partij, SDP Opgericht in 1909, afsplitsing van de SDAP*, wordt in 1918 CPH*.

Socialistische Partij, SP Opgericht in 1918 door Harm Kolthek.

Spartacusbond, Communistenbond Spartacus, formeel opgericht in december 1945, door de oprichters gezien als voortzetting van het MLL-front*.

Syndicalisme Wiardi Beckman in zijn proefschrift (Amsterdam, 1931) over het syndicalisme in Frankrijk: ‘Volgens de syndicalistische opvatting dient de vakvereniging niet slechts voor de directe behartiging van de materiële belangen der arbeiders, maar is zij tevens het enige orgaan, dat geschikt is voor de politieke anti-kapitalistische actie voor het proletariaat.’

Volksfront Benaming van de met name na de eerste wereldoorlog in Frankrijk (mislukte) politiek van vooral burgerlijke partijen, sociaal-democraten en communisten om samen een front te vormen tegen extreem nationalistische en fascistische organisaties; het Volksfront wilde geen sociale omwenteling, in tegenstelling tot het IAF*.

Vrije Socialisten Benaming van de geestverwanten van Domela Nieuwenhuis, genoemd naar het blad *De Vrije Socialist*, dat hij oprichtte in 1897. Hij nam in dat jaar definitief afscheid van de Socialistenbond, zoals de SDB* waarvan hij lang de charismatische leider was geweest, in 1894 was gaan heten; voortaan wijdde Domela Nieuwenhuis zich aan het anarchisme*.

Personalia auteurs

Marion Beeksma-Haije, geboren 12 maart 1949 in Amsterdam. Studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen (hoofdvak eigentijdse geschiedenis). Is tegenwoordig werkzaam in de sector persoonlijke coaching en begeleiding.

Alam Darsono, zoon van Darsono en Soewarni Darsono, geboren 1928 in hotel Lux te Moskou. Kwam in 1935 uit Berlijn naar Amsterdam. Opgevoed door Duitse en Hollandse (joodse) pleegouders. Werd door een oogaandoening in 1944 slechtziend en na een operatie in 1946 blind. Nadat hij vervolgens gymnasium alfa had afgerond (Blindeninstituut Huizen, N.H.), studeerde hij psychologie en sociologie aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (PSF). Vestigde zich definitief in Nederland na politieke moeilijkheden van zijn vader in Indonesië. Was docent algemene psychologie en vervolgens wetenschappelijk (hoofd)ambtenaar op de ministeries van CRM en WVC. Promoveerde in 1974 tot doctor in de sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Publiceerde op zijn vakgebied. Na zijn VUT vestigde hij zich als schrijver en filosoof. Publiceerde de roman *Kinderogen* (Thomas Rap) en *De Europese Verbeelding, een cultuur-filosofie* (Stichting Pointefonds, een door hem opgericht fonds voor visueel gehandicapte schrijvers en dichters).

Friso Endt (Naarden, 1923) werkte tijdens de Tweede Wereldoorlog voor de verzetskrant *Het Parool*. Journalist voor het dagblad *Het Parool* tot 1966, daarna tot 1973 correspondent voor het Time-Life concern. Vanaf 1974 tot aan zijn vut in 1982 reisde hij veel, was hij verbonden aan *Newsweek magazine* en chef-redactie economie en financiën van *NRC-Handelsblad*. Na 1982 werkte hij voor verschillende kranten. Regelmatig verschijnt zijn eigen *Friso Endts Business Report*.

Li Yuzhen (14 oktober 1937) studeerde aan het Instituut voor Russische taal en literatuur van de Beijing Universiteit voor Buitenlandse Studies. Werd vervolgens docent aan hetzelfde instituut, universitair hoofddocent aan de Russische afdeling van de Hoofdstedelijke Pedagogische Universiteit in Beijing, onderzoeker en vervolgens senior-onderzoeker op het Instituut voor Moderne Geschiedenis van de Chinese Academie voor Sociale Wetenschappen. In 1998 ging zij met emigratie. Momenteel is zij gast-hoogleraar op het Instituut voor Geesteswetenschappen van de Tsinghua Technische Universiteit. Zij publiceerde onder meer over de Komintern, het eerste Verenigd Front, Sun Yat-sen en Henk Sneevliet. Ook vertaalde zij diverse publicaties en bronnenseries over deze onderwerpen in het Chinees.

Ellen Santen (Amsterdam, 1940) was werkzaam in onderwijs en welzijn met name de volwasseneneducatie. Actief geweest in de PSP, bevrijdingsbewegingen (o.a. Algerije), vrouwenbeweging en kritisch linkse joodse organisaties. Publicaties: *Aan twee minuten heb ik niet genoeg - op zoek naar mijn joodse oorsprong* (Feministische Uitgeverij Sara, 1983) en 'Trots alles. Mien Sneevliet-Draaijer 1894-1965', in: Mies Bouhuys e.a. *Vrouw in verzet-toen en nu* (Feministische Uitgeverij Sara, 1985).

Henk Smeets (Vught, 1943) studeerde contemporaine geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij was achtereenvolgens geschiedenisleraar, redactiesecretaris van *Jeugd en samenleving*, hoofd van het bureau van het Inspraakorgaan Welzijn Molukkers en zakelijk directeur van het Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Van 1986 tot 1998 was hij bovendien adviseur Molukse Zaken van de minister van Onderwijs. Momenteel maakt hij deel uit van de directie van het Moluks Historisch Museum en het Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers. Publicaties op het gebied van jeugd- en minderhedenbeleid, studentenbeweging en de geschiedenis van de Molukse bevolkingsgroep.

Stephen Snelders (1963). Studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht en promoveerde in 1999 aan de Vrije Universiteit, Amsterdam. Is publicist en onderzoeksmedewerker van Stichting Searchweb in Amsterdam, een stichting die onderzoek doet naar maatschappelijke verhoudingen. Verrichte historisch onderzoek en publiceerde over o.a. het volkshuisvestingbeleid van de SDAP, druggebruik en de tegencultuur van de jaren zestig, en Nederlandse zeeroverij als vorm van sociaal protest.

Theo van Veen (Rotterdam, 1917) was onder andere handelaar in tweedehands goederen en conciërge. Hij is lid van het Sneevliet Herdenkingscomité.

Dick de Winter (Rotterdam, 1944) studeerde maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en is werkzaam in het onderwijs. Werkte mee aan een eerdere uitgave van het Sneevliet Herdenkingscomité: *Internationaal Socialisme* (1984). Publiceerde vooral over de geschiedenis van het revolutionair-socialisme (RSP, RSAP en NAS) in onder meer *De AS*, het *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging (BNA)* en de opvolger daarvan *Onvoltooid Verleden*. In 2001 verscheen een publicatie over de tekenaar Franz Wilhelm Meyer (pseudoniem: Franz Holß): *Franz Holß, kunstenaar op de vlucht voor Hitler*, Papier en Tijger, Breda. Dick de Winter is lid van het Sneevliet Herdenkingscomité.